

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»

На правах рукопису

ФЕДОРИЩАК ХРИСТИНА ІВАНІВНА

УДК 323.215(34)

**ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ НА ДЕРЖАВНОМУ РІВНІ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА)**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Монолатій Іван Сергійович,
доктор політичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ОСМИСЛЕННІ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ	12
1.1 Тракткування феномену колективної пам'яті: варіативність підходів	12
1.2 Політика пам'яті: сутність і теоретичні підходи наукового пізнання	30
1.3 Методологічні підходи до «memory studies»	45
Висновки до першого розділу	60
РОЗДІЛ 2 ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ	63
2.1 Нормативно-правове забезпечення реалізації політики пам'яті України та Республіки Польща	63
2.2 Глави держав: визначення векторів політики пам'яті та їх реалізація	78
2.3 Діяльність органів влади в конструюванні пам'яті «своїх»	100
2.4 Інститути національної пам'яті та музеї як репрезентанти політики пам'яті України та Польщі	121
2.4.1 Діяльність Інститутів національної пам'яті	121
2.4.2 Музеї як соціальні агенти держави в реалізації політики пам'яті	137
Висновки до другого розділу	149
РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИЧНІ Й СИМВОЛІЧНІ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСІ КОНСТРУЮВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ	153
3.1 Участь партій у конструюванні пам'яті етнонацій та їх реалізації	153
3.2 Церква як учасник моделювання пам'яті «своїх»	179
3.3 Участь засобів масової інформації в процесі зміцнення колективної пам'яті громадян України та Республіки Польща	193
Висновки до третього розділу	204
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	215

ВСТУП

Актуальність роботи зумовлена тим, що системні трансформації двох останніх десятиліть кардинально змінили підходи до вивчення і розуміння особливостей політичних процесів у державах колишнього Радянського Союзу і його сателітів у Центрально-Східній Європі. Особливої актуальності набуло вивчення формування колективної пам'яті, питань взаємодії держав і націй.

Не залишились осторонь цих процесів Україна та її стратегічний партнер і сусід Республіка Польща. Насамперед це стосується етнополітичної, історичної й етнокультурної спадщини, яка не тільки об'єднувала, але й, завдяки здавна усталеним етнічним стереотипам, тривалий час роз'єднувала українців і поляків. Саме в цій площині знаходиться багато точок взаємодії, які зумовлюють імператив пошуку спільних відповідей на складні та неоднозначні питання, котрі успадкували дві держави та їхні титульні нації. Ініціативи найбільш впливових представників політичного класу й символічних еліт України та Польщі, що спрямовані на конструювання колективної пам'яті, зумовлюють суттєві відмінності змістового і/чи контекстуального характеру. Йдеться, зокрема, про постановку і тлумачення багатьох «важких питань» українсько-польської взаємодії.

Оскільки цей статус-кво типовий для міжкультурного прикордоння, сьогодні практично неможливо знайти етнонаціональні спільноти, актори яких однаково трактували б факти суперечностей і конфліктів «своїх» з «чужими».

Міждержавна співпраця України та Республіки Польща сприяє їх стратегічному партнерству, задоволенню гуманітарних інтересів громадян обох держав. Відтак вивчення основних механізмів співробітництва інститутів, які відповідають за його здійснення, дозволить поглибити міждержавні взаємини та уникнути проблем на цьому шляху. Потреба

комплексного вивчення нормативно-правового забезпечення, політичних, інформаційних та культурних заходів, спрямованих на реалізацію політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, має науково-практичне значення й суспільне звучання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі політології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» в рамках держбюджетної теми «Євроінтеграційний вибір України: історія, політика, перспективи» (державний реєстраційний номер 0109U001413).

Метою дослідження є визначення особливостей інституційних механізмів реалізації політики пам'яті Україною й Республікою Польща.

Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань:**

- здійснити теоретичний аналіз поняття «політика пам'яті»;
- з'ясувати зв'язок поняття «колективна пам'ять» з іншими категоріями «memory studies»;
- проаналізувати варіативність основних теоретико-методологічних підходів у вивченні політики пам'яті як вектора гуманітарної політики держави;
- проаналізувати нормативно-правове забезпечення реалізації політики пам'яті України та Республіки Польща;
- розкрити роль і місце глав держав у визначенні векторів політики пам'яті та їх реалізації в Україні та Республіці Польща;
- вивчити специфіку діяльності органів влади в конструюванні пам'яті «своїх» у двох державах;
- здійснити порівняльний аналіз діяльності Інститутів національної пам'яті в Україні та Республіці Польща;
- з'ясувати місце і роль музеїв як соціальних агентів держав у реалізації політики пам'яті;
- здійснити порівняльний аналіз ініціатив і заходів політичних і символічних еліт у процесі конструювання і реалізації політики пам'яті України та Польщі;

- охарактеризувати участь політичних партій у конструюванні пам'яті етнонацій та їх реалізації в обох державах;
- окреслити роль християнських церков України та Республіки Польща як учасників моделювання пам'яті «своїх»;
- дослідити участь засобів масової інформації в процесі зміцнення колективної пам'яті громадян України та Республіки Польща.

Об'єктом дослідження є реалізація політики пам'яті.

Предмет дослідження – інституційні механізми реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща.

Хронологічі межі дисертаційного дослідження визначені періодом з квітня 1989 р. по вересень 2016 р. Нижня хронологічна межа обумовлена початком роботи «круглого столу» в Республіці Польща, верхня – визнанням її сеймом Волинської трагедії актом геноциду поляків.

Методи дослідження обрані у відповідності з метою та завданнями наукового дослідження.

У дисертації використано низку загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Так, поєднання *методів аналізу та синтезу* у процесі вивчення особливостей реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща дало змогу авторці виявити тенденції і закономірності розвитку політичного процесу в цілому. Метод *сходження від абстрактного до конкретного* використано для аналізу взаємодії політичних акторів двох держав, спрямованої на конструювання колективної пам'яті. *Генетичний* принцип аналізу дав змогу з'ясувати причини формування і реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, передумови формування інституційних форм взаємовпливу держави і громадян на структури влади. Обмежити предметне поле дослідження системною впорядкованістю політичних фактів (субстратом), які мало реальне місце і визначали характер реалізації політики пам'яті в досліджуваних державах, дозволив *субстратно-подієвий* принцип.

Дослідження феномену політики пам'яті як складної цілісності, що включає діяльність інститутів глави держави, парламенту, уряду, інститутів національної пам'яті, музеїв, політичних партій, засобів масової інформації та церкви, забезпечило застосування *інституційного аналізу*, що надало пріоритет розгляду суб'єктів політико-владних відносин в Україні та Республіці Польща, спрямованих на реалізацію політики пам'яті.

Використання дисертанткою положень *процесуального аналізу* сприяло вивченню динаміки політичних процесів, ступеня політичної участі та етнонаціональних спільнот. Важливим для аналізу етнічної зумовленості політичних процесів, форм суспільної свідомості, а також розуміння внутрішніх причин політичної поведінки символічних еліт став *ідеографічний* підхід.

У дисертаційному дослідженні використано також *історично-логічний підхід*. Він дав змогу вивчити динаміку взаємодії етнонаціональних спільнот, виявити пріоритети історичної політики держав, варіативність каталізаторів порозуміння «своїх» і «чужих», конкуренцію етнонаціональних спільнот за дефіцитні ресурси пам'яті і / або забуття.

Водночас у роботі застосовано *етнополітологічний метод*. Цінність останнього полягає, з одного боку, у тому, що він дав можливість вивчати закономірності розвитку етнополітичних процесів в Україні та Республіці Польща, а з іншого – визначити межу запозичень «чужого» політичного досвіду, зокрема – інституціоналізації етнічних політичних акторів, підготовки державних концепцій політики пам'яті. Це дало можливість дослідити загальні та особливі тенденції у досліджуваному явищі, простежити динаміку інституційних процесів у царині політики пам'яті України та Республіки Польща, визначити їх специфіку на прикладі інституціоналізації акторів.

Такі методи теоретичного пізнання, як *діалектичний* та метод *формалізації*, дали можливість розглядати явища політичної дійсності в Україні та Республіці Польща з урахуванням взаємозв'язку компонентів

регіонального і загальнонаціонального політичного життя і постійної якісної зміни всіх його сфер, а також представити етнонаціональну політику держави як цілісну, що формується в результаті взаємодії усіх її складових, перебуває у різноманітних зв'язках із зовнішнім середовищем (соціальним, економічним, культурним). Надзвичайно важливим для теоретичних пошуків особливостей міжетнічної взаємодії став *компаративний* метод, який дав змогу з'ясувати багатоманітність інституційних механізмів реалізації політики пам'яті на державному рівні в Україні та Республіці Польща. *Структурно-функціональний* метод сприяв осмисленню взаємозв'язку політики пам'яті з внутрішньою та зовнішньою політикою України та Республіки Польща.

Системний підхід застосовувався при дослідженні політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, що дало змогу ідентифікувати її структурні елементи та визначити місце і роль органів влади та інститутів громадянського суспільства в ній. При цьому метод *формалізації* дав можливість порівняти політичні явища в міждержавному розрізі реалізації політики пам'яті. При написанні дисертаційного дослідження використано *ретроспективний* метод аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дана дисертація є першим у вітчизняній політичній науці системним дослідженням інституційних механізмів реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща.

У межах здійсненого дослідження сформульовано низку теоретичних положень і висновків, зокрема:

Вперше:

- комплексно проаналізовано вплив політичних інститутів України та Республіки Польща на формування колективної пам'яті як важливого соціокультурного чинника утвердження національної ідентичності. Позаяк, колективна пам'ять формується, як самим суспільством, так і за допомогою держави, зокрема через інститут президента,

- парламент, уряд, інститут національної пам'яті, політичні партії. Основний акцент у зіставленні української та польської пам'яті зроблено навколо «важких питань», що піднімаються всередині політикуму обох держав для вибудовування пам'яті «своїх»;
- з'ясовано, що в Україні та Республіці Польща політика пам'яті є самостійною сферою державної політики, що репрезентує не лише події минулого, але й конструює сьогодення та майбутнє. На основі вивчених джерел та літератури зроблено висновки про сутність, засоби та механізми реалізації політики пам'яті обох держав;
 - досліджено процес становлення та сучасний стан політики пам'яті в Україні та Республіці Польща крізь призму діяльності держави (нормативно-правове забезпечення, глави держав, органи влади, національні інститутів пам'яті, музеї), політичних та символічних еліт (політичні партії, церква, засоби масової інформації).

Удосконалено:

- визначення ролі символічних еліт як впливових суб'єктів формування / коригування політики пам'яті;
- трактування інститутів національної пам'яті як установ держави, котрі в умовах демократичного транзиту здійснюють, в залежності від політичної волі політичних еліт, (не)однакові завдання.

Одержало подальший розвиток:

- розмежування основних понять дискурсу політики пам'яті: «колективна пам'ять», «індивідуальна пам'ять», «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «соціальні рамки пам'яті» «політика пам'яті».
- аналіз інституційних механізмів реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща; важливо, що політика пам'яті в обох державах має схожу тенденцію й вибудовується як державними інститутами, так і символічними елітами.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що положення й висновки дисертації можуть застосовуватися для подальшого

теоретичного дослідження проблеми реалізації політики пам'яті в Україні та за кордоном. Робота може бути використана при підготовці загальних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах, зокрема «Етнополітологія і етностатистика», «Основи демократії», «Державне управління та місцеве самоврядування», «Інститут глави держави», при написанні монографій і навчальних видань з проблем українсько-польських відносин. Окремі положення дисертаційної роботи і рекомендації можуть бути використані центральними органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування України в їх практичній діяльності, пов'язаній зі специфікою конструювання колективної пам'яті, підготовкою інформаційно-аналітичних матеріалів щодо формування і реалізації політики пам'яті на державному і регіональному рівнях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації викладені дисертанткою у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми сучасної політики» (15 березня 2013 р., м. Рівне), «Кордони Центрально-Східної Європи – на перехресті політики, історії і культури» (11–13 квітня 2013 р., м. Пйотркув-Трибунальський, Республіка Польща), «Дні науки філософського факультету–2013» (16–17 квітня 2013 р., м. Київ), «Трансформація політичної системи України: внутрішньополітична стратегія та зовнішні впливи» (18–19 квітня 2013 р., м. Івано-Франківськ), «Відновлення історії: політика пам'ятів Центрально-Східній Європі» (3–4 травня 2013 р., м. Мінськ, Республіка Білорусь), Міжнародна літня школа «The Warsaw University Summer School on European Union Studies – institutions, politics, economy» (6–16 липня 2013 р., м. Варшава, Республіка Польща), «Національна консолідація в контексті європейської інтеграції» (31 жовтня – 1 листопада 2013 р., м. Івано-Франківськ), «Молодь в євроінтеграційних прагненнях України» (20 лютого 2014 р., м. Івано-Франківськ), «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (25–26 лютого 2014 р., м. Київ), «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (4 квітня 2014 р., м. Рівне), «Дні науки

філософського факультету–2014», (15–16 квітня 2014 р., м. Київ), «Європа регіонів: від інтеграції до дезінтеграції» (14–15 травня 2014 р., м. Пйотркув-Трибунальський, Республіка Польща), Перший південноукраїнський конвент Міжнародної асоціації студентів політичної науки (м. Одеса, 20–21 березня 2015р.), «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (13 лютого 2016 р., м. Одеса).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 19 наукових публікаціях, у т.ч. 6 – у наукових фахових виданнях з політичних наук України та 3 – у міжнародних наукових виданнях, 10 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені характером проблематики, постановкою мети і завдань дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний дисертації –214 сторінок, список використаних джерел містить 408 найменувань, з яких 140– іноземними мовами. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 263 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ОСМИСЛЕННІ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

1.1. Тракткування феномену колективної пам'яті: варіативність підходів

Сьогодні перед суспільством постає проблема розуміння минулого. Тема пам'яті в наші дні викликає широкий інтерес у гуманітарних науках, адже на ній перетинаються дослідження культурологів, антропологів, психологів, політологів, літературознавців. Такі поняття, як звичай, запам'ятовування, комеморація, формування образів, репрезентація та традиція стали предметом міждисциплінарного дискурсу.

Спільність у розумінні та оцінках минулого – це важлива передумова прогресивних суспільно-політичних перетворень у майбутньому. Адже колективні уявлення про минуле займають значне місце у суспільній свідомості, що виражається у формі колективної пам'яті.

Останнім часом зацікавлення феноменом «пам'ять» помітно зросло. Аналітики стверджують, що майбутнє держави багато в чому залежить від інтерпретації минулого. Тому важливо дослідити еволюцію уявлень про колективну пам'ять, проаналізувати й визначити її природу, суть та специфіку.

Поняття «пам'ять» набуває дедалі більшої популярності й потребує концептуалізації. Хоча не варто забувати й те, що питання пам'яті цікавило людство з давніх часів. Поняття «мистецтво запам'ятовування» (мнемотехніка), «ars memoriae», «memorativa» глибоко вкоренились у європейській традиції. Їхнім засновником вважається грецький поет Симонід, який жив у VI ст. до н. е. [7, с. 29]. За Цицероном, саме Симонід

запропонував вигнаному з країни Фемістоклу навчитися мистецтву «пам'ятати про все». Йому приписують ідею «відбору місць і формування їх мисленневих образів», щоб унаочнити «порядок речей» [121, с. 72].

Від Платона бере початок традиція розрізнення пам'яті (*mneme*) й спогаду (*anamnesis*): з першим терміном пов'язувалося переважно просте, можливо й випадкове відтворення у пам'яті якоїсь події, з другим – активний пошук, цілеспрямована робота по пригадуванню [141, с. 26].

Трактат Аристотеля «*Peri mnemes kai anamneseos*», що дійшов до нас під латинською назвою «*De memoria et reminiscentia*» («Про пам'ять і пригадування»), можна розглядати в контексті еристики і діалектики, успадкованих від Платона [182, с. 36]. У своїй праці він також розмежовує поняття «пам'ять» і «спогад». «Не можна пам'ятати майбутнього, немає й пам'яті про сьогоднішнє... Пам'ять є пам'яттю про минуле, і пам'ятають тільки ті, у кого є відчуття часу» [5, с. 161]. Пам'ять пов'язана з пізнанням опосередковано – через уяву, вона є властивістю або станом відчуття.

Пам'ять не передбачає дії, а є володінням знань чи відчуттів про те, що вже було сприйняте органами чуття, або розумом. Адже пам'ятати – це ніби говорити в душі, що про це «вже раніше чув, відчував або міркував» [5, с. 165]. До душі, що відчуває, відноситься й уява, за допомогою якої й відбувається збагачення пам'яті новими внесками. Аристотель називає уяву органом загального почуття, у якому сходяться відомості про якості оточуючих предметів і в якому виникає цілісний та узагальнений образ речі – уявлення. Саме воно здатне залишатись у душі й після того, як ззовні припиняється вплив на органи чуття. Пам'ять зберігає абстрактні речі поруч з усім, що сприйняте почуттями [140, с. 171].

На думку Аристотеля, пам'ять є у всіх істот, що володіють відчуттям часу, а пригадування притаманне тільки людині. Запам'ятовування пов'язане з рухом крові по організму, а забування відбувається в результаті уповільнення цього руху. Пов'язуючи пригадування з рухом, він пояснює роботу «асоціацій» як основного механізму виникнення образів без видимих

зовнішніх подразників. Згодом цю ідею розвинули Дж. Берклі та Д. Юм [4]. На думку П. Рікера, ще в епоху античності зароджуються початки двох підходів у дослідженні пам'яті – когнітивного й прагматичного [182, с. 86].

Важливі ідеї розуміння пам'яті можна знайти в творах Августина Блаженного. Будучи богословом, він розглядає пам'ять як прояв Божественної благодаті, називаючи її силою розуму, прямо вказуючи на залежність пізнавальних здібностей людини від роботи пам'яті. У своїй роботі «Сповідь» Августин описує механізм пізнавальної діяльності так: «Не самі явища впускає в себе пам'ять, а опановує їх образами, згодом спогад дивним чином їх виймає» [1, с. 16–17].

У період Нового Часу Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Дж. Локк, Дж. Берклі також звертаються до питань пам'яті крізь призму спогадів, уяви, розуму, пізнання. Для філософів Ренесансу мистецтво пам'яті було не просто методом, воно було також джерелом відновлення втрачених світів [266, с. 16].

Включення колективної пам'яті у контекст історії відбулося лише у XVIII ст. Італійський філософ і історик Дж. Віко став першим, кому вдалося створити цілісну концепцію пам'яті як пошуку втраченого знання у контексті метафоричного моделювання. Його «Нова наука про загальну природу націй» (1744 р.) пропонує універсальний ключ до розуміння природи пам'яті. Традиція («курс, яким пливе корабель нації») розвивається у двох напрямках: прямому (*corso*) і зворотному (*ricorso*). У прямому русі спогади накопичуються. У зворотному руйнуються, і це відбувається саме тоді, коли пам'ять про реальне минуле набуває вигляду комеморативної легенди. Зрештою пам'ять про традицію може взагалі зникнути, поступившись місцем колективній амнезії [111, с. 74–75].

Переворот в погляді на пам'ять, в якому вагома увага приділяється розуму, пов'язують з ім'ям німецького філософа Ф. Ніцше. Він перший, хто запропонував подивитись на історію крізь призму первісного міфу, оскільки міфологічне начало в людині більш тривале, ніж історичне почуття. Навчившись пам'ятати, людина включається в хід історії, і саме від того, як

вона сприймає минуле, залежить її майбутнє [117]. На його думку, для людини є справжнім прокляттям наявність, на відміну від інших біологічних видів пам'яті, пам'яті про те, що було, – пам'яті про минуле, яка стає «могильником теперішнього» [108, с. 44]. Тому головним завданням людини є навчитись вмінню забувати.

Ще однією так званою революцією в царині пам'яті є творчість З. Фрейда. У своїх працях він звертався до міфів як до віддаленого минулого та раннього людського досвіду. З. Фрейд стверджує, що індивід повинен навчитись читати карту своїх «пам'ятних» місць, щоб підняти завісу між фантазіями та ланцюгом підсвідомих асоціацій. Оскільки усі психічні конфлікти закорінені в минулому, то їх розкодування є запорукою одужання [262, с. 24–28].

Заслуговують на увагу погляди та ідеї Еміля Дюркгейма щодо пам'яті. Він вважав, що для підтримки стабільності суспільства, для того, щоб його члени відчували солідарність та історичну наступність існування своєї групи, вони повинні пам'ятати певні речі певним чином, а деякі речі організовано забувати. Суспільство потребує певної міри не тільки інтелектуального і емоційного конформізму своїх членів, а й «конформізму меморіального» [13, с. 57].

Найбільш ґрунтовне та глибоке дослідження з питання колективної пам'яті зробив учень Е. Дюркгейма, французький соціолог М. Хальбвакс. Використовуючи концепцію «колективної свідомості» Е. Дюркгейма, М. Хальбвакс переносить розгляд пам'яті з «надр духу» (А. Бергсон) у навколишній соціальний контекст суб'єкта. Специфіка підходу М. Хальбвакса полягає в інтерпретації пам'яті як соціально обумовленого явища. Пам'ять – часткове і вибіркоче відтворення минулого, орієнтири для якого визначає суспільство [14, с. 26].

М. Хальбвакс розрізняє індивідуальну та колективну пам'ять. На його думку, індивідуальна пам'ять завжди «соціально оформлена», введена в соціальні рамки, вона підпорядкована правилам формування колективної

пам'яті. Коли людина перестає бути членом групи, певна частина її спогадів позбавляється зовнішньої опори, слабшає і стирається [263].

Колективна пам'ять – це складна мережа суспільних звичаїв, цінностей та ідеалів, що відзначає межі нашої уяви відповідно до позицій тих соціальних груп, до яких ми належимо. Саме через взаємозв'язок цих окремих образів формуються соціальні рамки (*cadres sociaux*) колективної пам'яті, і тільки всередині цієї системи координат може бути розташована індивідуальна пам'ять, якщо їй судилося вижити [264, с. 27–31].

У своїй праці «Колективна та історична пам'ять» науковець стверджував, що колективна пам'ять постає як соціальний конструкт, утворений групою, а не індивідом (аристократичними родинами, сімейними переказами, споминами та хроніками). Колективна й індивідуальна пам'ять перебувають у тісній взаємодії й часто навіть проникають одна в одну; зокрема, індивідуальна пам'ять може опиратися на пам'ять колективну, щоб підтвердити або уточнити той чи інший спогад або навіть щоб заповнити деякі прогалини, знову зануритися в неї, на короткий час злитися з нею. І, тим не менше, вона йде власним шляхом. Колективна пам'ять же обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не змішується з ними. Вона розвивається за власними законами, і навіть якщо іноді в неї проникають деякі індивідуальні спогади, то вони видозмінюються й поміщаються в ціле, яке вже не є свідомістю особистості [263].

М. Хальбвакс розглядає функції пам'яті в різних соціальних спільнотах, з якими особистість може себе ідентифікувати (сім'я, соціальний клас, релігійна група, професійне співтовариство). Згадувати для людини означає подумки ставити себе на місце тієї чи іншої групи, переміщатися від однієї рамки до іншої (спогади про спільне відвідування будь-якого місця, спільне навчання) [264, с. 152–185].

На думку вченого, колективна пам'ять – фактор, який об'єднує групу та підтримує її ідентичність. Місця, події, герої позначають сутність і специфіку групи. Тут ми можемо розгледіти, що М. Хальбвакс звертається до концепції

«місце пам'яті». Велика увага приділяється питанню топографії Святої землі, де співтовариство християн утворило настільки міцне з'єднання з територією, що цей зв'язок продовжує об'єднувати їх і тоді, коли більша частина християн вже фізично відокремлена від Палестини [264, с. 219–265].

Польський соціолог Б. Міштал стверджує, що фундаментальний внесок у вивчення соціальної пам'яті М. Хальбвакса полягає в тому, що він перший обґрунтував зв'язок між соціальною групою і колективною пам'яттю. Його твердження про те, що кожна група формує пам'ять про своє минуле, що обґрунтовує її унікальну ідентичність, продовжує залишатися відправною точкою для всіх досліджень у цій області [323].

Ідеї М. Хальбвакса отримали потужний розвиток у працях учених різних дослідницьких напрямів, які намагалися запропонувати нові аналітичні конструкції для пояснення механізмів та закономірностей функціонування колективної пам'яті [87, с. 172].

Так, цікавими й плідними є думки американського психолога Дж. Верча. У своїй книзі «Голос колективного запам'ятовування» він здійснив аналіз колективної пам'яті з позицій соціокультурного підходу. На його думку, колективна пам'ять формується під впливом «культурних інструментів» та «текстових ресурсів». У межах певної групи колективна пам'ять поділяється на три види:

- однорідна пам'ять – коли всі члени певної групи мають приблизно однакові спогади про певні події;
- комплементарна пам'ять – коли члени групи мають різні спогади про події, але всі вони доповнюють одне одного і цим самим утворюють загальну картину минулого;
- розподілена колективна пам'ять, або, іншими словами, конкуруюча пам'ять – коли спогади членів групи про минуле різняться й перебувають у постійній суперечці між собою [395, с. 44–45].

«Колективна пам'ять – текстуально опосередкована пам'ять, яка обумовлюється різними оповідками, насамперед історичними. Історичні

наративи (хроніки, шкільні підручники історії) – «культурні інструменти», що сприяють колективному запам'ятовуванню». Учений наголошує, що властивості, які притаманні текстовим ресурсам, можуть впливати на характер колективного запам'ятовування. Розглядаючи наратив як специфічну категорію організації тексту, Дж. Верч приходиться до поняття «схематичного шаблону розповіді». Згідно його теорії розповіді, можуть бути двох видів: «конкретні» (specific) та «узагальнені» (generalized). До першого рівня («конкретні») відносяться ті наративи, що «мають певні обставини, героїв і події». Що стосується другого виду («узагальнені»), то Дж. Верч пише: «Зокрема, я говорю про те, що узагальнена розповідна форма може складати основу для низки розповідей в конкретній культурі. Це переводить фокус аналізу зі списку конкретних розповідей на аналіз, що лежить в основі втіленої моделі» [395, с. 50, 59–61].

Колективна пам'ять за своєю природою віддзеркалює минуле, контролює сучасність, прогнозує та програмує майбутнє. Вона має на меті зберігати і захищати групову ідентичність. Тому питання про пригадування чи замовчування спогадів викликає інтерес у дослідників. Так, П. Рікер у своїй праці «Пам'ять, забуття, історія» розглядає пам'ять крізь призму психоаналізу. Свою роботу він присвятив таємницям тисячолітньої історії мнемотехніки європейської цивілізації. Його концепція базується на роботі пам'яті та формах її маніпуляції. Пам'ять поєднує у собі традицію, історичну свідомість, здійснює культурну ідентифікацію у процесах поточного і символічного присвоювання співтовариством життєвої дійсності [182, с. 117]. Мистецтво пам'яті полягає в тому, щоб прив'язати образи до місць, що організовані в строгую систему, яка складається з дому, міської площі та архітектури [182, с. 94]. Конститування пам'яті неоднорідне і необхідне для колективного або індивідуального ототожнення минулого. Саме на цьому рівні розрізняється правильна і неправильна пам'ять (травмована пам'ять, що зазнала ідеологічного маніпулювання). Перехід з психоаналізу до етико-політичного рівня стає переходом від однієї форми правильної і неправильної

пам'яті до іншої: затримана пам'ять – пам'ять, якою маніпулюють – належна пам'ять [182, с. 103–104].

П. Рікер також виокремлює та аналізує дві найбільш поширені «хвороби» колективної пам'яті: надмір пам'яті та нестачу пам'яті. Однією з ознак хворобливої колективної пам'яті П. Рікер вважає надмір пам'яті. Дослідник аналізує її із залученням психоаналітичної теорії З. Фрейда. Він звертається до концепту «примусового повторення», з'ясовуючи, що є головною перешкодою у процесі вивільнення пацієнтів від травматичних спогадів. «Примусове повторення» полягає в тому, що пацієнт не сприймає спогад як минуле, але знов і знов гостро переживає його, наче повторює травму. Саме нездатність відмежувати нинішній день від минулих подій, усвідомити часову відстань від травматичного досвіду породжує болісні відчуття та унеможлиблює зцілення [84, с. 178].

Інша вкрай небезпечна вада колективної пам'яті – «нестача пам'яті», яка на думку П. Рікера проявляється у формі забуття. Він розрізняє два типи забуття – пасивне та активне: «пасивне забуття проявляється як ескапістське забуття, стратегія уникання, яку почасти живить неясне бажання не знати, не відати, не цікавитися злочинами, вчиненими на цих теренах». Таке спонтанне забуття спричинене неусвідомленим прагненням втекти від травми. Натомість активне забуття (або ж вибіркоче забуття) пов'язане з певною політикою пам'яті: воно відбувається тоді, коли «офіційна історія» вживає заходів, спрямованих на те, щоб приховати певні аспекти минулого [84, с. 179].

Справжню хвилю інтересу до пам'яті викликала книга П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають», в якій аналізуються такі поняття, як пам'ять, соціальна пам'ять, публічна та колективна пам'ять. Головними поняттями-опозиціями є «соціальна пам'ять» та «історична реконструкція». «Історична пам'ять ... не залежить від соціальної пам'яті ... Історична реконструкція потрібна навіть тоді, коли соціальна пам'ять зберігає прямі свідчення події» [91, с. 32]. Центральним поняттям виступає «пам'ять-звичка», що стала

основою соціального-культурного-політичного безсвідомого [91, с. 60–70]. Також вагома увага приділяється церемоніям вшанування та тілесним практикам. Отже, для автора «вивчати соціальний бік формування пам'яті означає приділяти увагу тим актам передачі пам'яті та спогадів, які й створюють можливість пам'ятати разом – спільної пам'яті» [91, с. 68].

Коллективна пам'ять посідає виняткове місце у підтриманні групової ідентичності, яка неодмінно вимагає спільного розуміння історії та її значення для конструювання наративів, що вибудовують зв'язки поміж минулим, теперішнім та майбутнім [87, с. 175]. Одним з таких наративів і є «місця пам'яті». Автором цієї концепції є французький історик П. Нора, який протягом 1983–1995 рр. видав семитомну працю «Місця пам'яті» («Les Lieux de Memoire»). Він виступив координатором проекту, в якому брали участь близько 120 вчених, більшість з яких – історики. Три частини мали назви «Республіка», «Нація» та «Франція» й містили статті про пам'ятники, архітектурні споруди, музеї та галереї, святкування та національну символіку. Т. Джадт писав, що «амбіційний проект П'єра Нора з'явився на світ в епоху сумнівів та розгубленості» [52, с. 58]. У повоєнний час змін зазнали всі галузі життя Франції: модернізація, пожвавлення економіки привело до значних соціальних міграцій населення, змінився ритм життя, структура населення, його побут. Франція ризикувала втратити все, що символізувало усталений протягом століть спосіб життя. Зрештою, видання П. Нора саме по собі стало своєрідним місцем пам'яті, переліком того, що слід пам'ятати [52, с. 68].

На думку П. Нора, ми живемо в епоху «всесвітнього панування пам'яті» – «меморіальну епоху». Він так само, як і його попередники, протиставляє історію та пам'ять. Історія – це завжди реконструкція, неповна та проблематична, тоді як пам'ять – це актуальне явище, переживання зв'язку з вічним теперішнім. Як дотепно зауважує П. Нора, «пам'ять завжди підозріла для історії, справжня місія котрої полягає в тому, щоб зруйнувати та витіснити її» [119, с. 21]. Якби історія не оточувала пам'ять, не деформувала та не перетворювала б її, проникаючи в неї та паралізуючи її, не існувало б

місць пам'яті, а були б тільки місця історії. За П. Нора, місця пам'яті – це результат взаємодії між історією та пам'яттю. Місця пам'яті не можуть утворитися без бажання (наміру) запам'ятати [327, с. 19].

Коллективна пам'ять концентрується і репрезентується в цих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких і формується пам'ять суспільства. Такими місцями можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Основною функцією пам'ятних місць є збереження колективної та групової пам'яті [118].

У своїй праці «Теперішнє, нація, пам'ять» П. Нора підкреслює селективний характер того, про що пам'ятає спільнота: «Коллективна пам'ять – це те, що залишається від минулого у життєвій реальності груп, або те, що ці групи роблять із минулим» [120, с. 187]. Він також наголошує на відмінності понять «місця пам'яті» та «меморіали». «Меморіали» – це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять: назви вулиць, пам'ятники, меморіальні комплекси тощо. На його, думку поняття «місця пам'яті» має значно ширший контекст: це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах, це може бути слово або інституція [120, с. 108].

Подальший розвиток концепція «місць пам'яті» набуває у праці А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті». На думку авторки, місце може бути суб'єктом і носієм спогадів, розширювати пам'ять так, що пам'ять місця буде значно виходити за межі людської пам'яті: «Велика є сила пам'яті, притаманна місцю. Місце дає змогу не тільки укріпити та підтвердити спогади, що локально в ньому укріплюються, воно також утілює неперервність періодів, які несуть у собі більше пам'яті, ніж сконцентровані в артефактах порівняльні короточасні спогади індивідів, епох, навіть культур» [6, с. 317–318]. Пам'ятне місце – це те, що залишається від того, що більше не існує. Аби продовжуватися й зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище. Пам'ятні

місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків. Адже з руйнацією місця його історія не припиняється; воно зберігає в собі матеріальні рештки, які стають елементами розповідей, а разом з тим вихідними точками нових культурних спогадів. Та, однак, ці місця потребують пояснення; їхнє значення має бути виявлене додатково через мовне передання» [6, с. 327–328].

А. Ассман виділяє також окремі типи місць пам'яті: місця поколінь, місця спогадів, священні місця та міфічні ландшафти, могили й могильні камені, травматичні місця [6, с. 320–347].

Праця німецького вченого-єгиптолога Я. Ассмана «Культурна пам'ять» базується на дослідженні древніх культур, в першу чергу Давнього Єгипту. Дослідник наголошує, що опирається на ідеї М. Хальбвакса, розвиваючи їх у напрямі культурологічного підходу. Я. Ассман вводить поняття «пам'ятаючої культури», звертаючи увагу на те, що воно не має нічого спільного з мистецтвом запам'ятовування. Він виділяє два види пам'яті – комунікативну та культурну. «Комунікативна», «жива», «повсякденна» пам'ять функціонує протягом трьох поколінь: діти – батьки – діди (тривалість «живої» пам'яті близько 80 років), й до неї пристосовані всі члени групи. Натомість культурна пам'ять – довга і формалізована, така, що спеціально утворюється. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, потребує професійних носіїв пам'яті, як-то жреці, вчені, поети тощо, й мусить підтримувати існуючий порядок. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, не поширюється самостійно, а потребує спеціального ставлення, тому піддається контролю [7, с. 50–59].

Б. Шацька у своїй праці «Минуле – пам'ять – міт» наголошує, що колективна пам'ять не є статичною, вона мінлива та динамічна. Вона є полем постійних зустрічей, сутичок і переслідування образів минулого, конструйованих з різних перспектив і будованих з різних елементів. Найбільш важливими особливостями колективної пам'яті є: динамічність, вибірковість, комунікативність та автономність. У ставленні до минулого

визначальними є три елементи: пам'ять індивідів про власні переживання; пам'ять спільноти, що виросла з гуртового, особистого досвіду багатьох індивідів, і колективно узгоджена символічна мова їх переказу; офіційно переказуваний образ минулого та офіційне відзначення ювілеї цих подій [277, с. 46–47].

Польський соціолог Б. Міштал, узагальнюючи численні соціологічні теорії колективної пам'яті, пропонує розглядати пам'ять як репрезентацію минулого, у якій емоції та реконструкції минулого досвіду слугують для надання йому значення у сучасному контексті. Дослідниця виділяє три різновиди пам'яті:

- офіційну (official) – панівний історичний наратив, який політичні еліти застосовують стратегічно, переглядаючи національну історію заради самолегітимації та збереження статус-кво; вона представлена пам'ятниками, підручниками та публічним вшануванням певних подій;
- масову (popular) – дискурсивні практики, підпорядковані панівним політичним дискурсам, які репродукують усталене та узгоджене бачення минулого;
- громадську (public), що охоплює уявлення та ідеї про минуле, які допомагають суспільству інтерпретувати своє минуле та сучасне, а також мати візію майбутнього; в межах громадської пам'яті відбувається змагання конкуруючих версій минулого, хоча часто деякі з них мають привілейоване становище [323, с. 160–161].

На думку українського історика І. Гирича, колективна пам'ять, крім погляду народу на свою історію, включає також узагальнені думки кожної окремої людини, що разом становлять колективну спільноту, про духовно-ідейні вартості життєдіяльності суспільства, його досягнення й трагедії у близькій і далекій історичній перспективі, тобто, крім історичного, має ще й філософсько-суспільствознавчий складник. Вона формуються як самим суспільством, без помітного втручання держави, так і за допомогою держави через структури, які покликані у державі ці функції виконувати: міністерства,

інститути пам'яті, бібліотеки, освітні заклади, засоби масової інформації тощо [34, с.18].

Колективна пам'ять – один із найдивовижніших феноменів суспільного буття: з одного боку, це надзвичайно потужний та впливовий фактор життя соціуму, який віддзеркалює минуле, контролює та направляє сучасність, прогнозує та програмує майбутнє, з іншого – це гранично невизначений і майже фантомний об'єкт, який є надзвичайно складним для сприйняття та розуміння як пересічним громадянином, так і науковим дослідником. Суть цього феномену базується на трьох ключових постулатах: по-перше, носієм будь-якого його виду є «група, обмежена в просторі і часі»; по-друге, пам'ять формується колективом, що «обумовлює пам'ять своїх членів» у процесі комунікативної взаємодії в рамках соціальної групи; по-третє, фундаментом для формування колективної пам'яті є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації минулого» [10, с. 98].

Р. Ф. Баумейстер і С. Хастінгс стверджують, що саме групи відіграють значну роль у відтворенні колективної пам'яті. Вони виділяють сім можливих модифікацій у цій сфері:

- 1) уникнення деяких незручних елементів минулого;
 - 2) фальшування, тобто подача того, чого ніколи не відбувалось;
 - 3) перебільшення і прикрашання дрібних фактів;
 - 4) маніпуляцію причинно-наслідковими зв'язками тих чи інших подій;
 - 5) звинувачення ворогів у власних невдачах;
 - 6) перекладання провини на обставини, коли інші методи не дають результатів;
 - 7) конструювання контексту через спрощення умов пам'яті
- [305, с. 202]

Аналізуючи феномен колективної пам'яті, доцільно виділити два рівні: офіційний та неофіційний. Для більш детальнішого розуміння цих понять зупинимось на характерних рисах та особливостях кожної з них.

Офіційний рівень колективної пам'яті:

1. Формується цілеспрямовано «згори».
2. Характер пам'яті системний.
3. Базується на пануючій/офіційній ідеології.
4. Формується переважно шляхом конструювання.
5. Поширюється переважно через офіційні канали.
6. Служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади.
7. Основними і найвпливовішими носіями офіційної пам'яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ.
8. Підтримується формальними/офіційними структурами.

Неофіційний рівень колективної пам'яті:

1. Формується стихійно «знизу».
2. Характер пам'яті фрагментарний.
3. Базується на феномені суспільних спогадів.
4. Формується переважно шляхом реконструкції.
5. Поширюється головним чином через міжособистісні контакти.
6. Служить зміцненню та консолідації колективу, збереженню його ідентичності.
7. Носіями неофіційної пам'яті є архетипи, міфи, легенди, казки, чутки, плітки, анекдоти тощо (за певних обставин ці носії інформації можуть також активно використовуватися і «конструкторами» офіційної пам'яті).
8. Підтримується неформальними структурами [10, с. 99–100].

Про взаємодію рівнів колективної пам'яті наголошує О. Васильєва, стверджуючи, що різні групи, особливо в плюралістичних демократичних суспільствах, висувають версії минулого, які суперечать одна одній, і борються за їх визнання. Кожен проект конструювання тієї або іншої пам'яті може зіткнутися з різноманітними контрпроектами «контрпам'яті», «неофіційної пам'яті», «опозиційної пам'яті»... З огляду на це, пам'ять конструюється не лише «згори», правлячими елітами, але і «знизу», з боку підлеглих груп [13, с. 65].

Взаємодія інформації, що знаходиться на офіційному та неофіційному рівнях колективної пам'яті, може здійснюватися на основі трьох моделей,

в основі яких лежать різні комунікативні принципи: а) взаємопроникнення, взаємозбагачення та взаємодоповнення; б) нейтралітету, невтручання, ігнорування; в) протистояння, антагонізму та протиборства.

У процесі цього інформаційного контакту і реконструюється /відновлюється минуле у колективній свідомості, викристалізовується зміст реальної (сучасної) пам'яті, яка через взаємодію офіційного та неофіційного рівнів пам'яті та рух часу безперервно трансформується та реконструюється, як досвід, що, постійно збагачуючись, змінюється як кількісно, так і якісно. Історичний досвід підтверджує, що у критичні моменти суспільного розвитку в межах колективної пам'яті на зміну певному домінуванню інформації офіційного рівня, притаманній тоталітарним та авторитарним режимам або ж хиткій динамічній рівновазі офіційного та неофіційного, до якої прагнуть ліберальні та демократичні уряди, приходить вибухове та активне розростання обсягів та кількості неофіційної інформації, яка врешті-решт на деякий час переповнює рамки суспільної пам'яті [10, с. 103].

Суть феномену колективної пам'яті проявляється крізь призму функцій, які вона виконує. Серед безлічі функцій виділяють три найголовніші.

По-перше, вона є показником ідентичності суспільства та інтегрує його в області ідей і цінностей. Усвідомлення спільного минулого часто є важливим елементом соціальних зв'язків. Воно складається з усвідомлення спільної історичної долі, предків та існування в часі. Це особливо важливо в національних групах. Колективна пам'ять перетворює події і персонажі з минулого в символічні знаки, що формуються на символічній мові, яка є візитною карткою груп і дозволяє ідентифікувати «своїх» і «чужих».

Другою функцією колективної пам'яті є переказ норм, зразків та бажаної поведінки в групі. Зміст, накопичений в пам'яті, визначає ставлення членів спільноти, а також дії, вжиті стосовно «своїх» та «чужих». Другу функцію іноді розглядають як елемент першої. Її найважливішими формами

є шкільна освіта, офіційні засоби масової інформації, бесіди з близькими людьми та елементи невербальної поведінки.

Третьою функцією колективної пам'яті є легітимізація або делегітимізація правомочності влади – її нових або вже існуючих структур і систем. Таким чином, пам'ять є важливим інструментом для панування і соціального контролю, і це може вплинути на успіх або провал політичних поглядів чи ідеологічних програм [305, с. 202–203].

Зв'язки суспільства з минулим підтримуються через два взаємодоповнюючі механізми: психічний – пов'язаний з пам'ятанням, переживанням і переданням змісту минулого – та фізичний, який відноситься до предметів. З цього приводу М. Кула писав: «Минуле віддзеркалюється практично в кожному предметі і явищі, яке триває досі. Як наслідок, накопичувачем пам'яті про минуле, принаймні потенційним, є буквально все, що нас оточує» [309, с. 8].

Отож, очевидно, що носіями колективної пам'яті можуть бути:

1) люди – найважливіші накопичувачі пам'яті; без них неможливе збереження пам'яті спільноти, адже одна людина зберігає пам'ять про минуле й переказує іншим, цим самим реалізує подальше збереження пам'яті;

2) людська діяльність, яка є увіковіченням і той же час нагадуванням про реальний зміст колективної пам'яті (приклад: відзначення ювілеїв, страйки, протести, паломництво, охорона пам'яток, увіковічення померлих, мода, наукові дослідження, шкільні програми, міжнародні переговори тощо);

3) навколишнє середовище, яке є носієм та збирає артефакти минулого, зберігає пам'ять про минуле через його важливість для: класів та соціальних груп (аристократія, селяни, інтелектуали, вчені, художники), королівських династій, держави та її органів (керівники, парламент, війська, поліція), неурядових організацій, компаній та підприємств, церкви та релігійних об'єднань, освіти (школи та університети, в тому числі і за межами держави);

4) нематеріальні носії – пов'язані з носіями усної культури: усна передача забезпечує збереження змісту пам'яті, передається окремими

особами – «охоронцями» пам'яті; знання в кожній версії часто злегка модифіковані й зникають зі смертю носія, якщо не отримали певну матеріальну форму, наприклад: мови, міфи, історії, технічні та практичні знання, імена, пісні, ідеї;

5) технічні засоби запам'ятовування, які унеможливають виживання пам'яті про спільноту без контакту з її членами, наприклад, документи, книги, твори мистецтва, фотографії;

6) предмети – перш за все предмети побуту та спілкування, які викликають асоціації та виражають пам'ять про минуле і часто створюються спеціально для цієї мети, наприклад, репродукції, листівки, марки, монети, костюми, медалі, прикраси;

7) простір, побудований з цілого збору накопичувачів пам'яті, компіляція з багатьох елементів, що часто поєднує їх в єдине ціле, насичене символами та асоціаціями; за своєю природою дуже стабільний і незмінний, стійкий до пошкоджень та часу, наприклад, будівлі, мости, храми, монастирі, пам'ятники, меморіальні дошки, кладовища, святині;

8) елементи природи: надаючи їм символічного значення або обробки, людина стає частиною культури (наприклад, ліси, скелі, поля, луки, гори, море, пейзажі);

9) засоби масової інформації, які дають відчуття справжності, котра може виявитися ілюзорною; вони несуть в собі високий ризик розвитку побічних ефектів пам'яті, дозволяють легко і швидко отримати доступ до змісту, але, як правило, не допомагають зрозуміти і використовувати його (наприклад, преса, радіо, телебачення, Інтернет);

10) інститути, спеціально покликані до творення і нагромадження витворів минулого (матеріальних та нематеріальних), а також зберігання й захисту пам'яті, наприклад, видавництва, книжкові магазини, бібліотеки, архіви, музеї, кіно, інститути пам'яті, національна рада з телерадіомовлення [305, с. 204–205].

Таким чином, пам'ять – це певна аналітична структура, що розкриває механізми та суб'єкти творення, структурні рівні культурного простору. Суспільна пам'ять – це соціальне явище. Це символічна конструкція, що

відображає будову суспільства, актуальний стан базових інститутів, його структуру та співвідношення громадських сил [259].

З вищесказаного можемо зробити висновку, що пам'ять є однією з фундаментальних характеристик, що проливає світло на раціональну /ірраціональну складову суспільства. Саме завдяки їй відбувається передача інформації з покоління в покоління. Починаючи від античності і до сьогодні, вона привертає увагу представників різних наук. Впродовж кількох століть пам'ять виступає не лише методом, але й джерелом спогадів, розуму й пізнання. Вона розглядається крізь призму історії, психології, культури, традицій, політики. Можна з впевненістю сказати, що число визначень колективної пам'яті відповідає числу її дослідників.

Сьогодні колективна пам'ять постає як надзвичайно потужний засіб, який впливає на світосприйняття громадянина та суспільства загалом, це «битва за минуле» з зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Її суспільна значимість визначається тим, що, принаймні в ідеалі, вона являє собою символічну форму передачі культурних смислів – від застережень і попереджень до етичної настанови на ненасилля.

1.2 Політика пам'яті: сутність і теоретичні підходи наукового пізнання

Трансформаційні процеси кінця ХХ ст. змінили акценти у підходах до вивчення і розуміння історичного минулого, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи. Особливо великої актуальності набули питання, що стосуються спільної історії народів та держав, формування колективної пам'яті, конструювання нових моделей ідентичності. Сьогодні суспільство все більше усвідомлює зростання активності пам'яті. Пам'ять людства про своє минуле, виникнення, еволюцію, сьогодення одночасно об'єднує і роз'єднує його.

Суспільно-політичні процеси в Україні та Республіці Польща за останні два десятиліття мали багато спільного. Відлік новітньої історії для них

розпочався наприкінці ХХ ст., коли у 1989 р. у Польщі на парламентських виборах перемогла опозиційна партія і було скасовано комуністичний режим, а в 1991 р. Україна здобула незалежність. Події останніх років показали необхідність переоцінки минулого й вибудовування нової політики пам'яті обох держав.

Теоретичне осмислення взаємозв'язку суспільної пам'яті з політичним життям є доволі витребуваним завданням сучасної політичної науки та практики. Структурно-функціональний методологічний підхід забезпечує пізнання політики пам'яті як складної цілісності, що включає різні компоненти, розуміння специфіки їх змісту та функціонального призначення. Саме через розгляд структурних елементів політики пам'яті можемо прийти до її визначення [24, с. 120–121].

Колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-сміслового виміру виключно у соціальному контексті й детермінуються «соціальними рамками». Соціальні групи реконструюють минуле на потребу сьогодення. Зміни соціально-політичного контексту неминуче тягнуть за собою переформатування колективної пам'яті [94]. Колективні уявлення дозволяють інтерпретувати минуле нації й моделювати бажане майбутнє [258, с. 184].

Характеризуючи широке коло питань, серед яких державна політика в сфері історії, репрезентація минулого, пам'ятні місця, культура пам'яті, історична свідомість, співвідношення історії і пам'яті, дослідники використовують такі поняття, як «історична політика» та «політика пам'яті».

На думку В. Расевича, перше є досить однозначним і часто використовується для означення політизації історії, показує її у вигляді одностороннього руху, притаманного усім суспільствам і в усі часи, тим самим намагаючись надати їй рис нормальності та невідворотності, фактично легітимізуючи інструменталізацію історії. Термін «історична політика» містить в собі такі негативні, а подекуди й недопустимі елементи, як намагання певних політичних сил використати владу для встановлення єдино правильних історичних орієнтирів і взагалі використання владних важелів

для утвердження в колективній історичній свідомості певних ідеологем та кліше. З повною впевненістю можна стверджувати, що «історична політика» тою чи іншою мірою ведеться в усіх країнах, а рівень її бруталності залежить від функціонування демократичних інститутів держави [179].

Поняття «історична політика» з'явилися у Західній Німеччині в зв'язку з дещо розпливчастим і певною мірою важким поняттям «подолання минулого». Зокрема, в 1986–1987 рр. у Німеччині тривала дискусія істориків щодо здійснених нацистами злочинів у часи Третього Рейху. В ній було використано нове поняття «історична політика» як можливість впливу історичних інтерпретацій на політичні дебати [279, с. 473–505]. Нині цей термін широко застосовують у Польщі, а з 2004 р. польська правниця відверто проголосила історичну політику важливою складовою своєї діяльності, хоча в науковій літературі досі немає єдино правильної дефініції терміну [326, с. 41].

Історичну пам'ять розглядають як «політичне розпорядження пам'яттю». Використання такого терміну несе з собою багато негативних конотацій, деякою мірою виключаючи певні позитивні аспекти явища. Говорячи про політику історичної пам'яті, маються на увазі процеси, що відбуваються через представників влади в ході її моделювання й реалізації контролю. Цими процесами є перетворення й реконструкція усталеної пам'яті та здійснення контролю над нею [335, с. 18].

М. Ціхоцькі розглядає історичну політику як неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації. Він наголошує, що ми в жодному разі не можемо залишити історію історикам. Пам'ять повинна залишатися живою субстанцією будь-якої політики, оскільки політика щодо минулого є політикою щодо сучасності [292, с. 42].

Я. Жарин стверджує, що кожного разу, коли ми відзначаємо річницю подій, ми зіштовхуємось з історичною політикою [405, с. 3]. Я. Крутика наголошує на тому, що коли ми говоримо про історичну політику, то маємо на

увазі певні дії, які ми робимо як держава, спонукаючи громадськість до того, що для нас є важливим [310, с.13].

У певному сенсі історична політика є частиною глобальної тенденції політизації історії і одним із прикладів підвищеної уваги політичних практиків і дослідників до політики пам'яті. На думку польського вченого Р. Траби, політика пам'яті – це будь-які навмисні і формально легітимні дії політиків і чиновників, які спрямовані на закріплення, видалення або зміну окремих фрагментів суспільної пам'яті [202, с. 93].

Д. Гавін один з перших звернув увагу на взаємозв'язок між історичною та зовнішньою політикою. Він стверджує, що демократичним (і не тільки) суспільствам властива інтерпретація минулого задля досягнення певних політичних цілей. У вузькому значенні це бачення місця історичної пам'яті в межах політики, а у широкому – в публічному житті [293].

Л. Пастусяк стверджує, що історична політика означає невизначеність політики до історичного значення та історичного виміру, тому нам необхідно, говорячи про поєднання історичної та зовнішньої політики, зважати на минуле та історію стосунків з сусідніми державами [333, с. 57–58].

У науковому дискурсі історичну політику розглядають як сукупність окремих складових. Головним елементом історичної політики є державна політика історичної пам'яті (політика пам'яті). Це місця пам'яті, комеморативні церемонії, музеї, підручники тощо. Історична пам'ять – не тільки один із головних каналів передачі досвіду і свідчень про минуле, але й важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Це той тип пам'яті, який відіграє особливу роль для конструювання соціальних груп сучасності. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства.

Історичну політику здійснюють її суб'єкти. Це, зокрема, президент, парламент, уряд, академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, в тому числі конфесійних, а також незалежні засоби масової інформації. Окремо

виділяють активістів історичної політики з числа самих істориків. При цьому політичні партії фінансують «правильні» історичні дослідження, як правило непрозоро. Для такого фінансування використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що знаходиться при владі [51, с. 380].

Історична політика – це ще й тематика наукових досліджень з метою пошуку відповідей на питання про те, як історичні інтерпретації перетворюються в політичну боротьбу, хто і з якою метою це робить і які наслідки цього. Це свого роду політика щодо історії і пам'яті. Політика намагається конструювати культурну пам'ять і формувати певну модель політичного бачення національного минулого [11, с. 379].

З вищезазначеного можна стверджувати, що предметом історичної політики є встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць. Охоплюється нею і увесь комплекс музейної та меморіальної політики [111, с. 109].

О. Міллер наголошує на тому, що історична політика – це якісно нове, набагато інтенсивніше втручання в трактування історії тієї частини політичної еліти, яка контролює владу на даний момент, для боротьби з внутрішньою опозицією й для досягнення певних цілей в справі «націєтворення», а також для отримання певних переваг в міжнародних відносинах [105, с. 66–75]. Він виокремлює такі особливості сучасної історичної політики:

- 1) творення спеціальних інституцій, які не мають аналогів у минулому (спеціальних інститутів та комісій);
- 2) масштабне політико-кон'юнктурне використання державних ресурсів в інтересах політичної сили, яка нині перебуває при владі, забезпечення державними ресурсами тієї частини істориків, які обслуговують політичну силу при владі;
- 3) політичне втручання в діяльність мас-медіа;

- 4) політичне втручання у зміст шкільних програм та підручників аж до порушення законів;
- 5) кон'юнктурна маніпуляція архівами, надання ексклюзивного доступу до важливих матеріалів історикам, які обслуговують певну ідеологічну версію минулого [84, с. 137].

Окрім того, історична політика спрямована на формування суспільно значущих історичних образів і образів ідентичності, які реалізуються в ритуалах і дискурсі. У демократичних суспільствах історична політика ні в якому разі не обмежена власне політичною сферою, у ній, поряд з політиками і публіцистами, задіяні також представники інших професійних груп з різними інтересами і стратегіями, які вони привносять в осмислення історії.

Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає в себе приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Проте конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні сили і різні суспільні рухи [11, с. 379–380]. За її допомоги можуть реалізовуватися різноманітні інтереси: гармонійні та антагоністичні, прогресивні, консервативні та реакційні, постійні та тимчасові, стійкі та нестійкі, загальні та приватні.

З цього приводу Л. Репіна зазначає, що боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна пишатися, а якими ні [180, с. 444]. Еліта створює такі знаки, символи або святкові дати, за допомогою яких прагне консолідувати суспільство. Французький філософ П. Бурдьє стверджує, що історія коливається між критичним дослідженням і офіційною або напівофіційною історією, яка призначена для управління колективною пам'яттю через участь останньої в урочистостях з нагоди пам'ятних дат. На думку А. Міхніка, все XX ст. комуністична влада неодноразово шукала в новій версії історії власну

легітимацію. Історія мала виховати суспільство в покорі до влади й підтримці її починань [51, с. 379].

Натомість термін «політика пам'яті» передбачає не тільки цілеспрямовану діяльність державних інституцій та груп істориків в історичній сфері, але й ініціативу «знизу», тобто у всій їхній взаємодії та багатоплановості. «Політика пам'яті» є набагато ширшим поняттям, яке включає в себе також «історичну політику». Оскільки до «політики пам'яті» ангажуються не тільки державні інституції, але й окремі суспільні групи, які формуються за різними критеріями, а отже, не варто цей складний і багатогранний процес звужувати до рівня політизації історії або ж лише до якоїсь конкретної цілеспрямованої діяльності в історичній сфері [179].

Політика пам'яті – це дійсний простір створення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія низки суб'єктів, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого. У політиці пам'яті відображається досвід суспільства, актуальний стан його базових інститутів, його соціально-політична структура, співвідношення суспільних сил, переконання та оцінки державно-політичних лідерів. Сьогодні суспільна пам'ять більшою мірою є політичним проектом, ніж соціальною реалією чи наслідком колективного пригадування. Модифікація образів суспільного минулого може відбуватися не лише стихійно (внаслідок суспільних змін), але й цілеспрямовано, свідомо (як політика пам'яті). Предмет політики пам'яті є подвійним та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина [116, с. 325].

Завдання політики пам'яті можуть реалізовуватися як складова політичного менеджменту, спрямованого на соціальні (загальні) пріоритети, чи політичного маркетингу, мета якого – завоювання влади (приватні

інтереси). До першої групи належать такі завдання: формування національної ідентичності; уніфікація різних моделей пам'яті, зведення до несуперечності офіційного та неофіційного її рівнів; подолання конфліктних інтерпретацій у трактуванні минулого; згуртування зусиль членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх громадських позицій; консолідація суспільства / нації, створення об'єднуючих символів; актуалізація суспільно-значущого досвіду минулого; демонстрація позитивних прикладів для наслідування; мобілізація населення до здійснення суспільних перетворень; підтримка внутрішньої політичної стабільності; залучення індивіда до історичного досвіду спільноти. До другої групи можна віднести завдання, що прямо чи опосередковано стосуються політики пам'яті: здобуття, утримання або перерозподіл влади; дезінтеграція / інтеграція суспільства; легалізація політичних дій; компрометація ідеологічного суперника; демонстрація спадкоємності / послідовності суспільно-політичного розвитку (під час проведення агітації); формування ціннісних орієнтацій та установок у межах політичної сфери [8, с. 206].

«Політика пам'яті» полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле, яке досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ тощо [90].

За умов виразного рівномислення у поглядах на історичне минуле від політичних і культурних еліт залежить надзвичайного багато: вони повинні не лише чітко визначати перспективні цілі з урахуванням різноспрямованих «культурних кодів», але й вміти маневрувати та домовлятися, уважно стежити за суперництвом історико-культурних дискурсів і вибудовувати оптимальну

стратегію взаєморозуміння і узгодження дій. Елемент новизни тут має створюватись постійним продукуванням життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від «пошуку ворога» й перебільшення значення «зовнішнього чинника», націлених на прищеплення соціуму відчуття «національної самокритики» і відповідальності за наслідки власних вчинків.

Щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований наголос владних структур і елітних прошарків на важливості процесів самоорганізації й взаємної відповідальності влади перед суспільством і навпаки [100, с. 132].

Ю. Шаповал вдало підкреслює: «Політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт...» [276].

М. Гон наголошує, що політика пам'яті – це прагнення суб'єктів, що формують історичну пам'ять, сконструювати та використовувати її з метою створення «потрібного» синтезу сучасного й минулого [39, с. 269–270].

Сучасний російський дослідник О. Міллер наголошує, що ми можемо говорити про політику пам'яті тоді, коли мова йде про різноманітні практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті [105, с. 66–75].

Інший російський дослідник І. Фомін вважає, що політика взагалі і політика пам'яті зокрема повинна володіти певними визначальними характеристиками, що відрізняють її від традиції пам'яті, відчуття пам'яті, ритуалів пам'яті або будь-якої іншої меморіально-патріотичної діяльності. Вчений виокремлює такі ключові характеристики, як: системність, рефлексивність, раціональність, цілеспрямованість, активний і експансіоністський характер зроблених дій, спрямованість цих дій на перспективу, майбутнє, створення та організація інститутів національної пам'яті в складну багаторівневу стратегію або систему. Окрім цього, необхідним сегментом політики пам'яті є й наявність механізмів, сучасних і ефективних інструментів реалізації власне цієї політики. Без цих ключових

характеристик будь-яка діяльність на полі історичної пам'яті не має вичерпних підстав називатися саме політикою пам'яті [260].

Вплив правлячих груп на соціальну пам'ять, так звана політика пам'яті, здійснюється як свідомо стратегія проектування образів минулого в планах на майбутнє (П.Нора). Така конструююча діяльність не завжди має характер прямої маніпуляції, але завжди виходить з бажаного майбутнього, задає певну модель минулого. П. Рікер визначає її як нав'язану пам'ять і дозволену історію. Нав'язана пам'ять – офіційна пам'ять, яку вивчають за допомогою примусового запам'ятовування, офіційно визнаного стандарту ідентичності та спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників) [182, с. 121–125].

Будь-яка політика в кінцевому рахунку підпорядкована завданню боротьби за владу та її суспільну легітимізацію. У цивілізованому суспільстві, однак, у політиці працює груповий та загальногромадський інтерес. Якщо з такого погляду оцінювати сутність політики пам'яті, то вона може розглядатися як різновид управлінської активності держави у публічній сфері, спрямований на підтримання у суспільстві осмисленого бачення відносин у ланцюгу «минуле – сучасне – майбутнє», раціонального ставлення до традицій та інновацій, розуміння важливості охорони культурної спадщини. Головне тут – вироблення усвідомленого толерантного ставлення до інакшості та інакомислення, вміння знаходити компроміс і шлях узгодження різних підходів і відмінних точок зору [136, с. 132–133].

З вищесказаного можна зробити висновок, що розмаїття існуючих тлумачень поняття політики пам'яті можна розділити на такі підходи:

– ціннісний підхід, представники якого політику пам'яті визначають як різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті; як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє; як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків; у межах такого розуміння стверджується необхідність погодження

конкуруючих інтересів у системі конструювання образів минулого, що постають з певної конфігурації політико-владних та суспільних відносин;

– інструменталістський підхід, представники якого трактують політику пам'яті виключно як перманентну боротьбу за владу; систему заходів, спрямовану на уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле до єдиної логіки історичного наративу;

– конструктивістський підхід тлумачить політику пам'яті як нав'язану пам'ять і дозволена історію; як створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; як символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт [26, с. 116].

Отже, політика пам'яті – це політика держави, міжнародних організацій, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень та оцінок минулого. Таким чином логічно окреслюється коло суб'єктів політики пам'яті. Окрім вищеперелічених, до останніх також віднесемо істориків, очевидців тих чи інших подій минулого, представників засобів масової інформації, які, керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політичного конструювання минулого [24, с. 122].

Директор досліджень у французькому Національному центрі наукових досліджень, спеціаліст із соціальних та політичних систем країн Східної та Центральної Європи Ж. Мінк до вищезазначеного списку додає ще так званих користувачів символічної минувшини, що призначені для потреб конфронтації та політичного змагання. До таких він відносить некомпетентних політичних провідників, партійних активістів, народних обранців, журналістів, суддів та політично заангажованих істориків [107, с. 13–38].

Кожен із суб'єктів політики пам'яті здійснює формування йому «потрібних традицій», виступаючи як консолідуючим, так і дезінтегруючим чинником. Успіх політики пам'яті забезпечений у тому випадку, коли цілеспрямовані дії (культурна) і жива (комунікаційна) пам'ять поколінь співпадають, коли традиції, запропоновані другою, живуть у ній, культивуючись першою [98, с. 26–37].

Участь у виробленні політики пам'яті беруть не тільки державні інституції, але й різноманітні громадські організації. Фінансовий ресурс держави є визначальним, але не монопольним в сучасних умовах, а його монополізм розбивають різноманітні приватні фундації та інститути. Але все ж за державою залишається дуже важлива функція формування політики пам'яті, а саме підготовка шкільних програм з історії та фінансування пріоритетних дослідницьких проектів, які ведуть науково-дослідні інститути та університети. Держава має також потужний ресурс у вигляді «нормативної сили» і через різноманітні розпорядження, закони та декрети може фаворизувати окремі ідеї, події минулого та діячів [179].

У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення максимально наближеного до реальності образу минулого як дійового інструменту впливу на суспільну свідомість. Природно, що політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який широко використовується елітами суспільства для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності [136, с. 133–134].

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей [115, с. 318].

Політика пам'яті виходить на перший план тільки тоді коли в соціальній і політичній ситуації виникає потреба в зміні не самого ставлення до минулого, а до його окремих елементів; застарілими виявляються самі стратегії ставлення до минулого. Таким чином, певний тип пам'яті починає підтримуватися і транслюватися за допомогою державних інформаційних і фінансових ресурсів у тому випадку, коли викликані цією пам'яттю емоційні та раціональні цінності виявляються співзвучними з пріоритетами сучасної політики [4].

Сьогодні складно говорити про можливість досягнення спільності у розумінні і оцінках минулого. Втім науковці пропонують розглянути кілька варіантів та способів провадження політики пам'яті. Використовуючи дослідження українського історика Я. Грицака, можна виокремити наступні чотири стратегії політики пам'яті:

- перша полягає у примусовому нав'язуванні власної версії пам'яті та забуття, вимагає великих централізованих ресурсів та може спричинити зворотній ефект;

- друга стратегія політики пам'яті проявляється у її відсутності, тобто байдужому ставленні держави до власного історичного минулого, та базується на вичікуванні всезагального забування конфліктних моментів кожним новим поколінням;

- третій спосіб – це відверте висміювання війн суспільної пам'яті, що однак суперечить українським ментальним рисам та специфіці національного характеру, вкрай гостро сприйнятливому до будь-яких жартів з приводу історії;

- до четвертої стратегічної позиції відноситься «пакт забуття» як досягнення мовчазної згоди між ворогуючими представниками різних версій історичного минулого заради відродження країни та збереження її цілісності [41, с.232].

Тому політика пам'яті розглядається як процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певним політичним силам) образів минулого,

що здатний виконувати функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій [276].

О. Волянчук визначає такі функції політики пам'яті у суспільстві: 1) розв'язання суперечностей, що виникають між суб'єктами суспільно-політичного життя з приводу оцінок подій минулого; 2) інтеграція різних груп населення навколо спільної пам'яті, причому як спільної гордості, так і спільного каяття за минуле; 3) політична соціалізація особи шляхом долучення до єдиного історичного досвіду спільноти [24, с. 122].

За останніх кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримування / реагування норм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського Союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих найбільш фундаментальних питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у державі може існувати закон або історичний календар, яким на державному рівні визначається перелік найважливіших віх історії держави. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становить певну «карту» загальнодержавної пам'яті [136, с. 167].

В Україні та Республіці Польща за останні два десятиліття були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу формування національної пам'яті в Республіці Польща здійснено у 1998 р., а в Україні – у 2006 р., коли в обох державах було створено Інститути національної пам'яті. Що стосується другого чинника, то в Україні та Республіці Польща на законодавчому рівні визначені святкові (вихідні) дні. Найбільш вживаним

в обох державах залишається третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи.

Осмилення факторів, які здійснюють вплив на конструювання суспільної пам'яті, приводить до розгляду інструментів політики пам'яті як сукупності методів і засобів для досягнення цілей. Як засіб політики пам'яті держави часом використовують юридичні санкції (приміром, закони про люстрацію осіб чи декомунізацію структур, розсекречування архівних матеріалів). У рамках шкільної та вищої освіти практикуються уроки громадянства, зустрічі з очевидцями подій, наукові конференції на історичну тематику [24, с. 123].

На думку В. В'ятровича, політика пам'яті має три основні складові: підручник, місця пам'яті та історичний календар. Кожен з цих елементів є надзвичайно важливим та незамінним. Так, підручник історії для більшості громадян – єдина книга про минуле їхнього народу. Тому він мусить містити в собі ті ключові події, які найяскравіше відображають головні ідеї національної пам'яті, формуючи таким чином національну свідомість. Поняття «місця пам'яті» включає в себе окремі споруди, пам'ятники, музеї, заповідники, меморіали, топоніміку. Всі ці елементи є своєрідними «маркерами простору», що створюють певну атмосферу та стають місцями комемораційних заходів. Важливість історичного календаря чудово розуміли в СРСР, де було створено цілу систему свят та відзначень, яка частково побутує й досі. Інший приклад: литовський Центр досліджень геноциду та резистансу, який щорічно готує для різного рівня органів влади країни підбірку дат, що їх слід відзначити протягом року. Таким чином актуалізуються найважливіші історичні події [31].

Структурно-функціональний аналіз явища політики пам'яті також передбачає осмилення її взаємозв'язку з іншими різновидами та напрямками політики, адже вона є важливим та специфічним сегментом освітньої політики, що безпосередньо впливає на розвиток і формування молодого

покоління, а також, в більш широкому розумінні, культурної політики, яка, за визначенням експертів ЮНЕСКО, має бути спрямована на досягнення визначених культурних цілей з допомогою оптимального використання всіх фізичних і духовних ресурсів, які має суспільство в даний час. Крім того, важливою в процесі реалізації пам'яттєвих стратегій є зовнішня політика держави. Грамотно проваджена остання сприяє не лише налагодженню зв'язків з іншими державами, але й легітимізації існуючої політичної системи в світлі визнання її минулого зовнішньополітичними акторами [24, с. 124].

Політика пам'яті – це насамперед данина пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя. Це також створення позитивного узагальнюючого образу країни та народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі – для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення в країну капіталів та туристів. Зрештою це і система формування національної ідентичності на засадах загально визначених універсалістських цінностей, поваги до культурного розмаїття, прищеплення громадянам усвідомленого розуміння свої прав і обов'язків [136, с. 133].

Таким чином, політика пам'яті є невід'ємною складовою гуманітарного розвитку держави. Вона проникає в усі сфери людського життя, репрезентуючи не лише події минулого, але й конструюючи сьогодення і майбутнє. Метою політики пам'яті є формування єдиного меморіального поля та спільної ідентичності політичної нації, а також протидія зовнішнім деструктивним інформаційним впливам

Політика пам'яті викликає значний інтерес як у держави, так і в суспільства загалом. Тому її суб'єктами виступають як державні структури, так і громадські формування. Важливо, щоб усі структурні елементи даної політики злагоджено функціонували та доповнювали одне одного. Проте не варто забувати, що саме держава більшою мірою впливає на формування

моделей та механізмів її реалізації. Саме політика пам'яті покликана подолати подвійні стандарти в оцінках історичних подій, ліквідувати стереотипи і забобони в думках українського та польського народів.

1.3 Методологічні підходи до «memory studies»

Кожна держава-нація у своєму розвитку долає складний шлях «привласнення» свого минулого, відтворення власного історичного канону. Тому перед суспільством постає проблема розуміння минувшини. Усвідомлення спільної історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідів в окремі соціальні групи, а відтак і в нації, наділяючи їхніх членів почуттям духовної спорідненості.

Пам'ять є однією з фундаментальних характеристик, що проливає світло на раціональну / ірраціональну складову суспільства. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. пам'ять поступово починає перетворюватись з художньої метафори в наукове поняття. У цей час вчені, що представляють різні галузі наук, ведуть мову про «всесвітнє торжество пам'яті», «меморіальний бум». Дослідження пам'яті стає не лише предметом різних наук, але й причиною появи нових напрямів соціально-гуманітарного знання (соціологія пам'яті, мнемотехнічна психологія). За словами Р. Нугаєва, предметна сфера гуманітаристики постійно розширюється, охоплюючи все нові й нові культурні традиції, у соціогуманітарному знанні увиразнюються нові грані зростання, починають проявлятися кумулятивні ознаки, відбувається інтенсивне «схрещування» теоретичних мов і дискурсивних практик, їхня «гібридизація», множення й поширення, асиміляція одних традицій іншими [121, с. 59]. Механізми функціонування пам'яті почали вивчатись як соціологами, психологами, політологами, антропологами, так і літературознавцями та мистецтвознавцями. Дослідження історичної пам'яті

вийшло за рамки історії. П. Нора наголошує на тому, що «імператив історії вийшов за межі кола професійний істориків» [119, с. 32]. Саме тому розширення теоретичного простору та категоріального апарату в науковому середовищі актуалізувало проблему дослідження «memory studies».

Студії пам'яті (memory studies) – соціогуманітарні дослідження пам'яті як явища передусім соціального, її багаторівневої структури, функцій, змістовного наповнення, взаємозв'язку з іншими феноменами культурного, економічного, соціального, політичного життя суспільства [198].

У науковому та суспільному дискурсі кінця XIX – середини XX ст. актуалізується питання «memory studies». Особливістю формування цього між парадигмального знання стала розпорошеність у різні дисципліни. П. Хаттон у праці «Історія як мистецтво пам'яті» виділяє кілька сегментів пам'яттєвого дискурсу:

- історичний (Ф. Арьєс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре, П. Нора та інші);
- соціологічний (М. Хальбвакс);
- психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та інші);
- культурологічний (М. Фуко, Ф. Йейтс та інші);
- герменевтичний (Г.-Х. Гадамер) [266].

Російський дослідник А. Дахін наголошує на тому, що в поле зору П. Хаттона не потрапив важливий філософський сегмент, ядро якого пов'язане з дослідженням А. Бергсона «Матерія і пам'ять», а також соціологічний сегмент, що представлений Е. Дюркгеймом, А. Молем, Я. Зерубавельним, Е. Зерубавельною та іншими [45, с. 19–34]. Пізніше на хвилі західного інституціоналізму 1980-х рр. з'явилися дослідження механізмів збереження, накопичення соціальними інститутами попереднього досвіду нормативного регулювання, для означення яких використовувався термін «організаційна пам'ять» [45, с. 24].

У 80-і рр. XX ст. проблема пам'яті здобула першість у суспільному житті та наукових дослідженнях. Російський учений М. Копосов наголошує на тому, що символічним кордоном став 1980 р., який Франція, Англія й Бразилія незалежно одна від одної проголосили роком спадщини (хоча

ознаки зростання зацікавленістю пам'яттю увиразнилися раніше). У 1980–1990-х рр. світ перепоповнює хвиля комеморацій – урочистого святкування знаменних дат. Поступово створюється ціла «індустрія спадщини» [99, с. 42]. Термін «пам'ять» виходить на перший план і починає претендувати на статус ключового концепту нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання. Саме в цей час культура починає розглядатись як один з елементів колективної пам'яті. Цьому передувала поява книг Й.-Х. Йерушалмі «Єврейська історія і єврейська пам'ять», Л. Лоунтеля «Минуле – чужа країна» [45, с. 19–34], а також вихід першого номеру американського журналу «History & Memory» (1989р.) та багатотомного проекту П. Нора «Місця пам'яті» (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) [118; 119; 120; 327].

У 1992 р. світ побачила книга Я. Ассмана «Культурна пам'ять», де ще раз наголошувалося, що «все говорить про те, що навколо поняття спогаду вибудовується нова парадигма наук про культуру, що різні явища і сфери культури – мистецтво і література, політика і суспільство, релігія і право – можуть бути розглянуті в новому зв'язку» [7].

У 1995 р. була опублікована стаття Б. Зелізер «Прочитуючи минуле «проти шерсті». Контури «memory studies». У ній авторка зробила спробу описати основні методологічні принципи нового поля досліджень «collective memory studies». Вони формуються навколо таких положень:

- трактування колективної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;
- сприйняття колективної пам'яті як явища непередбачуваного, яке далеко не завжди носить лінійний, раціональний, логічний характер;
- колективна пам'ять розглядається з точки зору вироблюваних нею стратегій поведінки з часом в інтересах тих чи інших соціальних груп;
- колективна пам'ять розглядається крізь призму простору, «місць» і «ландшафтів» пам'яті, простежується топографія соціально значущих спогадів;

- колективна пам'ять розуміється як виборчий, соціально-розподілений, потенційно конфліктний феномен;
- колективна пам'ять досліджується в «інструменталістський» перспективі, з точки зору використання її соціальними групами для досягнення певних цілей і одержання тих чи інших вигод і переваг [404, с. 214–239].

У 1998 р. була опублікована праця Дж. Оліка і Дж. Роббінса «Дослідження соціальної пам'яті: від «колективної пам'яті» до історичної соціології мнемонічних практик», яка мала на меті визначити стан проблемного поля «social memory studies». Даний напрям досліджень визначається як «непарадигмальне, міждисциплінарне, децентралізоване явище». Його подальший розвиток характеризується вивченням соціальної пам'яті крізь призму колективних ідентичностей, простежування історії мнемонічних практик, вироблення підходів до вирішення і регулювання конфліктів, пов'язаних з колективною пам'яттю, а також здійснення масштабної програми реформування всієї проблематики соціології у світлі меморіальної перспективи [330, с. 105–140].

В останнє десятиліття в провідних університетах з'являється багато навчальних програм з «memory studies», створюються відповідні навчальні курси, підручники, організуються наукові конференції. У 2000-х рр. створюються тематичні збірники наукових праць, хрестоматійні та енциклопедично-довідкові видання, бібліографічні покажчики, наукові журнали, в центрі досліджень яких знаходяться меморіальні питання. Серед найгрунтовніших словникових видань пам'яттєзнавства варто згадати американські видання «Дослідження культурної пам'яті. Міжнародний та міждисциплінарний довідник» («Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook», New-York, 2003), словник «Наука про пам'ять. Основні поняття» («Science of Memory. Concepts», New-York, 2007). У цей же час видавництво «Sage» (США) здійснило публікацію наукового журналу «Memory Studies» (січень 2008 р.), що покликаний висвітлювати

«меморіальну проблематику» як самостійну галузь досліджень, а не у зв'язку з історією, психологією та іншими науками, як це було досі [357].

Проблемне поле зарубіжних студій пам'яті фокусується на таких складових: природа пам'яті; співвідношення історії та пам'яті; проблематика передачі і привласнення минулого; маніпуляція спогадами; пам'ять і травма; взаємна кореляція колективної, публічної, соціальної і спільної пам'яті; повсякденні спогади; біографі та історія; етика пам'яті та забуття; пам'ять штучна та органічна; засоби масової інформації (ЗМІ) та механізми пам'яті; пам'ять транснаціональна та локальна; культурна пам'ять і спадщина; усна історія та культура свідчень; пам'ять та політика ідентичності; пам'ять та продукти мистецтва [197, с. 21–22].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні та Республіці Польща спостерігається формування нового наукового співтовариства, представники якого послідовно звертаються до проблем колективної пам'яті та меморіальних студій. До їх становлення і розвитку долучилися представники різних галузей наук та відповідно різних науково-дослідницьких установ, зокрема Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Інституту історії України НАН України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Польської академії наук (ПАН), Польської академії наук і мистецтв, Інституту археології та етнології Університету імені Миколая Коперніка у Торуні, Інституту історії імені Тадеуша Мантойфля, Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі та інших.

Розширюються академічні пошуки у царині меморіальної проблематики в провідних навчальних закладах обох країн, зокрема в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському національному університеті імені Івана Франка, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Харківському національному університеті імені В. Каразіна, Ніжинському державному

університеті імені Миколи Гоголя, Варшавському університеті, Ягеллонському університеті, Університеті імені Адама Міцкевича, Університеті Яна Кохановського та багатьох інших.

Поступово відбувається процес інституціоналізації студій пам'яті в Україні та Республіці Польщі, зокрема виокремлення і становлення досліджень колективної пам'яті як самостійного напрямку гуманітарних знань; структурне оформлення меморіального дослідницького простору, виокремлення ключових напрямів та проблем, що сприяють взаємодії науки з суспільством, відповідаючи на виклики часу [89, с. 12]. Цей тривалий і непростий процес у цілому характеризується створенням науково-дослідницьких структур, на які покладено завдання розроблення концепції державної політики пам'яті. В Україні та Республіці Польщі такими інституціями є Інститути національної пам'яті.

Одним із невід'ємних елементів інституалізації студій пам'яті в Україні, що сприяє популяризації цих досліджень серед наукової спільноти і широкої громадськості, є видання перекладної літератури відомих зарубіжних учених. Упродовж останніх років українською мовою видано праці «Винайдення традиції» за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера (Київ, 2005), Р. Козеллека «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (Київ, 2006), А. Міхніка «Історична політика: російський варіант» (Київ, 2006), С. Єкельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (Київ, 2008), П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (Київ, 2009), «Європа та її болісні минувшини» за редакцією Ж. Мінка і Л. Неймайєр (Київ, 2009), монографії Й. Рюзена «Нові шляхи історичного мислення» (Львів, 2010), Б. Шацької «Минуле – пам'ять – міт» (Чернівці, 2011), В. Вжосека «Історія – Культура – Метафора». Постання неklasичної історіографії. Про історичне мислення» (Київ, 2011), А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (Київ, 2012), Е. Доманської «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (Київ, 2012) й інші [89, с. 12–13].

Таким чином, студії пам'яті в Україні та Республіці Польщі постають як форма репрезентації певного культурного часопростору, посилюючи значущість пам'яті не тільки з точки зору емпіричних досліджень, але й з перспективи теоретичного осмислення. Однак в науковому колі виникають проблемні питання щодо їхнього розвитку, серед яких:

- рафінованість дискурсу: студії пам'яті здебільшого залишаються простором / надбанням нечисленного й доволі розпорошеного галузевого середовища інтелектуалів;
- концентрація методологічних напрацювань переважно в площині соціології, філософії, культурології й значно менше – в історії та політології;
- схильність до міждисциплінарних запозичень (це практика світова, водночас кожна наука має свій інструментарій і техніки його використання); відтак нагальною є потреба досягнення «домовленостей» щодо використання понятійно-категоріального апарату;
- залежність від перекладних видань; запізнення у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля;
- низький рівень культури раціональної комунікації (йдеться про обмеженість комунікування науковців різних галузей пам'яттєвого дискурсу);
- відірваність методології й практики (наслідок: під назвами, які рясніють поняттями «історична пам'ять», «національна пам'ять», «політика історична», «політика пам'яті», здебільшого маскують фактологічний канон);
- тотальна електронізація пам'яті призводить до того, що зникає потреба щось пам'ятати або пригадувати;
- студії пам'яті «не вписуються» в паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак захист відбувається з філософських, політичних та інших наук) [89, с. 17–18].

З розвитком інформаційних технологій пам'ять перетворюється на інструмент політичної діяльності. «Управління пам'яттю» стає

невід'ємною складовою політичного менеджменту, потужним засобом впливу на масову свідомість та невід'ємним засобом маніпуляції. Усе це формує запит на дослідження прикладного характеру, предметом якого виступають способи моделювання колективних уявлень про минуле.

Загалом характер меморіальних практик є досить багатограним:

- політичне маніпулювання минулим – за механізмами реалізації (Н. Луман);
- лінгвістичне обґрунтування «ефекту реальності минулого» – за способом вираження та міфологічністю (Р. Барт);
- виправдання феномену «дрейф пам'яті» (Ж. Дерріда);
- лицедійна топологія і топологія злопам'ятства – за перформативністю (Ж. Дельоз);
- оправдане забуття – за етичним ставленням до минулого (М. Бланшо);
- соціальна драматургія – за виявом (І. Гофман);
- символічні репресії – за сутністю, як форма примусу;
- форматування масової свідомості – як спосіб конструювання змісту колективних спогадів, тобто їх структуризація відповідно до значимості;
- ірраціональне стимулювання, що базується на ретроспективній практиці, а не на перспективній доцільності, – як спосіб мотивації;
- масова комунікація – за формою передачі інформації;
- суспільно-політичне регулювання, спрямоване на управління поведінкою особи та групи, – за політичною метою [8, с. 204].

Багатограний характер меморіальної політики визначає різноманітність функцій, покладених на неї. Синтетичність методів дослідження «пам'яті» зумовлює певну дефініційну «нестрогість» щодо визначення цього поняття. Довільне тлумачення та вживання авторських термінів, таких як «соціальні рамки пам'яті» (М. Хальбвакс), «культурна пам'ять» (Я. Ассман), «місця пам'яті» (П. Нора), «автобіографічна пам'ять» (Д. Робінсон), «пам'ять-звичка» (П. Коннертон), «мистецтво пам'яті» (Ф. Йейтс), «котрпам'ять» (М. Фуко) «код культури» (М. Лотман), «текст

культури» (Я. Флієр), «пам'ять як наратив» (Дж. В. Вертш) й багатьох інших, свідчить про розмитість пам'яттєвих досліджень.

Сьогодні в науковій та публіцистичній дискусії мають місце:

– метафоричне / довільне застосування дефініцій (до прикладу, «пам'ять епохи», «вартові пам'яті», «відлуння пам'яті», «прірва забуття» тощо);

– ототожнення категорій (до прикладу, «історична пам'ять»/«колективна пам'ять»/«етнічна пам'ять»/«соціальна пам'ять»/«пам'ять нації»/ «народна пам'ять»; «культурна пам'ять» / «культура пам'яті»; «історична політика»/«меморіальна політика»/ «політика пам'яті»; «війна пам'ятей»/«конкуренція інтерпретацій»/«конфлікт пам'яті»; «народна пам'ять»/ «офіційна пам'ять»/«контрпам'ять»; «пам'ять»/ «ментальність»/«ідентичність»/«спадщина»/«історія» тощо);

– труднощі перекладу (до прикладу, «студії пам'яті»/«дослідження пам'яті»; «місця пам'яті»/ «ареали пам'яті», «режим пам'яті» тощо).

Ускладнюють можливості використання категоріального апарату студій пам'яті й процеси, що мають місце на рівні громадсько-політичних відносин:

– девальвація низки понять (до прикладу, «колектив» та відповідні поняття «колективна пам'ять», «колективне минуле» тощо; «нація» та суміжні поняття «національний наратив», «національна пам'ять» тощо; «ідеологія»; «партія»; «демократія», «лібералізація» та інші);

– підміна понять (до прикладу, «національна пам'ять» / націоналістична пам'ять» / «фашистська пам'ять»; «українське»/«руське»/«малоросійське»/«російське»; «реванш» / «відродження»; «примирення»/«поглинання»; «протидія фальсифікаціям історії»/ «маніпуляція пам'яттю» тощо) [198].

Саме тому сьогодні в науковому колі розгортаються численні дискусії щодо зрілості «memory studies». Визнання важливості та перспективності цього напрямку досліджень у науковому співтоваристві зазвичай супроводжується констатацією того, що дане поле слабо інтегроване,

структуроване, відсутня єдність думок щодо ключових визначень і основоположних проблем [180, с. 21].

Ось що з приводу даного дослідження говорить один із сучасних дослідників В. Канстейнер: «Успіх «memory studies» не супроводжується істотним концептуальним і методологічним успіхом у дослідженні процесів колективної пам'яті. Методологічні проблеми посилюються в результаті метафоричного використання термінології з області психології чи неврології, яка спотворено представляє соціальну динаміку колективної пам'яті як результат впливу і продовження індивідуальної автобіографічної пам'яті»[304, с.179].

Автори колективної праці «Парадигма колективної пам'яті» Г. Ехтерхофф і М. Саар зазначають: «Парадигмальність поняття чи концепції «memory studies» полягає в тому, що вона по-новому відкриває цілу галузь явищ та уявлень, феноменів, які донині розумілись зовсім інакше або стали притаманними лише сучасному контексту суспільного та культурного розвитку» [308, с. 14].

Х. Л. Редігер і Дж. В. Вертш вважають, що «memory studies» – занадто обширне поле для будь-яких теорій, котрі змогли б привести його до єдності і спробувати пояснити величезну кількість явищ, що представляють інтерес. Поки «memory studies» встановлюватиметься як окреме поле дослідження, будуть виникати все нові концепти, терміни та теорії [355, с. 18–19].

Натомість російський дослідник О. Васильєв надає «memory studies» статусу трансдисциплінарної галузі знань, що володіє своїм предметом. Вона дозволяє розглянути суть людської культури крізь призму збереження, передачі, актуалізації, витіснення та використання «зразків-спогадів» у тій чи іншій культурі [13, с. 461–480].

Німецька дослідниця А. Ерл акцентує увагу на тому, що «memory studies» використовують методологічний інструментарій різних галузей науки, надаючи цим самим статусу «пам'яті» міждисциплінарного характеру. Говорячи про сучасні дослідження пам'яті крізь призму засобів масової

комунікації, вона виділяє такі напрями: «social memory» (дослідження соціально-культурних аспектів пам'яті), «mental or cognitive memory» (вивчення когнітивних можливостей пам'яті), «material medial memory» (аналіз медійних репрезентацій пам'яті) [297, с. 4].

Міждисциплінарний погляд на пам'ять притаманний також російському вченому М. Романовському. Він визначає сучасний вектор досліджень пам'яті як «мнемонічні практики», наголошуючи на тому, що загальна тенденція до вивчення соціальних аспектів пам'яті свідчить про спрямованість учених до вивчення масових соціальних явищ [187, с. 13–23].

Таким чином, різноманітність підходів до вивчення пам'яті зумовлена практичною необхідністю, адже міждисциплінарний підхід, що передбачає роботу в межах конкретної дисципліни з використанням досягнень суміжних наук, наразі не дозволяє сформулювати й вирішити проблему «пам'яті» в широкому соціокультурному вимірі.

Сформульована проблема власне й зумовлює сучасний інтерес дослідників до теоретичної універсалізації й концептуалізації методологічних засад «студій пам'яті» з одного боку, а з іншого – необхідності узагальнення великого масиву інформаційних ресурсів, що репрезентують емпіричні пошуково-археографічні розвідки, результати окремих дослідницьких проектів і програм.

Водночас з інтеграційними підходами до дослідницької перспективи пам'яті в науковому континуумі співіснують погляди щодо функціональних диференціацій або галузевих досліджень пам'яті в межах дисциплінарних предметно-об'єктних наукових напрямів. Прибічники такої теорії розглядають «студії пам'яті» як універсальну дослідницьку платформу відкритих міждисциплінарних дискусій у межах функціональних експлікацій пам'яті [269, с. 89].

З вищесказаного випливає, що сьогодні вчені й надалі намагаються узагальнити напрацьовані здобутки пам'яттєвого дискурсу, цим самим породжуючи нові дослідження у парадигмальному вимірі студій пам'яті.

Посилена увага дослідників зумовлена актуальністю проблеми, усвідомленням / неусвідомленням недосконалості понятійного апарату чи окремого поняття, через яке вона (проблема) описується, щонайменше у двох вимірах:

– з одного боку, сприяє активному науковому пошуку для уточнення змісту й сутності поняття; в результаті такого прискіпливого аналізу те, що спочатку було лише деяким уявленням про явище і не потребувало більшої визначеності з огляду на «легкість» і «очевидність» поняття, поступово набуває окресленої форми дефініції й прийняття консенсусної форми вживання в наукових дослідженнях (як відомо, про поняття не сперечаються, про них домовляються);

– з іншого боку, неусвідомлення недосконалості понятійного апарату становить приховану небезпеку «розмивання» поняття, а також для якісного висвітлення того чи іншого порушеного дискурсу через неоднозначність трактування поняття чи терміну [197, с. 39–40].

Здійснення досліджень у рамках «memory studies» незалежно від підходу передбачає слідування таким основним принципам, що окреслюють межі цієї парадигми. До них належить:

- 1) розуміння соціальної / культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;
- 2) сприйняття соціальної / культурної пам'яті як явища непередбачуваного, що далеко не завжди має лінійний, раціональний, логічний характер;
- 3) визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи іншій культурі мнемонічних практик, що дає змогу говорити про наявність різних «культур спогаду», властивих тій чи іншій спільноті;
- 4) урахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною / культурною пам'яттю і колективними (у тому числі й національними) ідентичностями; розгляд соціальної / культурної

пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» та меморіальними «ландшафтами» пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів;

- 5) урахування вибірковості, соціальної диференціації й потенціальної конфліктності соціальної / культурної пам'яті;
- 6) визнання вирішальної ролі культурної пам'яті для формування соціальної солідарності;
- 7) колективна пам'ять розглядається з точки зору стратегій звернення, що виробляються нею, з часом на користь тих або інших соціальних груп;
- 8) розуміння того, що соціальна / культурна пам'ять завжди є інструментом політики і використовується соціальними групами для досягнення певної мети й здобуття тих або інших вигод та переваг [12, с. 6–7].

Характерними рисами студій пам'яті на сучасному етапі є відкритість до різноманітних теоретичних пропозицій щодо процесу концептуалізації предмета дослідження, методологічний еkleктизм (це також притаманне зокрема сучасним американським студіям пам'яттєвих дискурсів) [86, с. 18]. Сучасний спектр дослідження надзвичайно широкий: це вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик, розгляд історії та пам'яті як форм відображення історичної культури, історії як мистецтва пам'яті [197, с. 41]. Тому ми з впевненістю можемо говорити, що кінець ХХ – початок ХХІ ст. є точкою відліку формування нового образу науки, характерною ознакою якої є міждисциплінарний, чи, точніше, трансдисциплінарний підхід. З огляду на новизну напряму гуманітаристики, неминучим є питання перспектив. Тут можна виділити кілька моделей майбутнього розвитку студій пам'яті:

- перспективна модель (пошук порозуміння, інтеграція, а на її фоні увиразнення специфіки галузевих дискурсів студій пам'яті, конкретизація завдань і цілей);

- стагнаційна (подальша невизначеність форми й сутності студій пам'яті у науковому просторі);
- регресивна (поступовий спад інтересу до студій пам'яті, пошук інших форм дискурсивних практик або повернення до традиційного осмислення проблем) [197, с. 48].

На утвердження тієї чи іншої моделі впливає комплекс складових, з-поміж яких лише відзначимо залежність від активізації теоретико-методологічних досліджень, вироблення понятійно-категоріального апарату на рівні «суспільного договору», підтримка / зацікавленість з боку держави, затребуваність пам'яттєвого дискурсу тощо. Відтак для подальшого розвитку студій пам'яті важливим є виокремлення ресурсного компоненту / ресурсної складової (кількох видів ресурсів):

- кадровий ресурс (який передбачає забезпеченість кваліфікованими фахівцями конкретного напрямку, а якщо говорити про формування галузі – необхідність увиразнення цеху відповідних фахівців);
- науково-методичний ресурс (теоретико-методологічний) – формування теоретичного підґрунтя, вироблення інструментарію;
- матеріально-технічний ресурс – фінансування;
- інформаційний ресурс – включає обсяг доступної інформації та канали її отримання;
- комунікативний ресурс – технології комунікації, необхідні для активного обміну думками тощо [321].

Отже, з вищесказаного ми можемо зробити висновок, що з середини ХХ ст. і до сьогодні в науковому колі відбувається динамічний розвиток та дискусії щодо становлення «memory studies». Історія пам'яті потребує від дослідника чіткого розуміння, які саме терміни доречно буде застосувати. Поглиблення та вдосконалення меморіальних студій відкриває новий простір для осмислення ключових подій, постатей, місць, що впродовж тривалого часу впливали на формування колективної пам'яті.

Пізнання природи пам'яті, в тому числі її властивостей та механізмів функціонування, виходить далеко за рамки теоретичних проблем та носить цілком прикладний характер. З одного боку, студії пам'яті

є міждисциплінарним полем, що характеризується незвичайно широким тематичним і методологічним різноманіттям. Дослідженнями тих чи інших аспектів пам'яті займалися й займаються історики, соціологи, психологи, соціальні психологи, культурологи, культурні антропологи, юристи, філософи, медійники, політики, літературознавці. З іншого ж боку, для кожної дисципліни характерним є свій, відмінний від інших, спосіб включення понять у дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації.

Висновки до першого розділу

Огляд наукових розробок зарубіжних та вітчизняних вчених засвідчує, що питання пам'яті має тривалу дослідницьку історію. Ще з античних часів суспільство затьмарила жага до розуміння й маніпулюванням пам'яттю та минулим. В епоху Середньовіччя «пам'ять» розглядалась як вияв Божої благодаті. Для філософів Нового Часу та Ренесансу пам'ять стає не лише методом, але й джерелом спогадів, розуму й пізнання. В епоху Просвітництва здійснюється поєднання пам'яті та історії. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається певний переворот в погляді на пам'ять. Це пов'язано з роботами Ф. Ніцше, З. Фрейда та Е. Дюркгейма, які поєднували пам'ять не лише з історією, але й з первісним міфом, свідомістю, підсвідомістю, а також порушили питання колективної пам'яті та забуття на благо суспільства. Саме їхні вчення справили велике враження на дослідників й дали поштовх до заснування французької, німецької, англійської, американської, польської, української шкіл досліджень пам'яті. Французька школа розглядає питання співвідношення колективної та індивідуальної пам'яті, пам'яті та історії, пам'яті та традиції, соціально-культурні функції та «хвороби» пам'яті. Німецька школа розвивається в напрямі культурологічного підходу, за яким виділяється комунікативна та культурна пам'ять, що живе у суспільстві.

Англійська школа розвиває поняття пам'яті й виділяє соціальну, публічну та колективну пам'ять. Американська школа дослідників здійснює аналіз колективної пам'яті з позиції соціокультурного підходу, за яким групи відіграють значну роль у відтворенні колективної пам'яті. Польські дослідники розглядають пам'ять як репрезентацію минулого, де емоції та реконструкція минулого досвіду набувають певного значення в теперішньому чи майбутньому. Натомість вітчизняні дослідники розглядають колективну пам'ять і як погляд народу на свою історію, і як узагальнені думки окремої людини, що разом становлять колективну спільноту.

Аналіз теоретичних підходів до визначення феномену колективної пам'яті відкриває нам розуміння ключових питань розвитку суспільства. Усвідомивши весь потенціал історичного минулого, держава активно залучає і використовує цей феномен у своїй діяльності. Саме на цьому етапі і зароджується «політика пам'яті», сутнісні особливості якої розкриваються через її завдання, функції, механізми, структурні елементи та суб'єкти. Структурно-функціональний аналіз явища політики пам'яті передбачає осмислення її взаємозв'язку з іншими різновидами та напрямками політики: освітньою, культурною, внутрішньою, зовнішньою тощо. Таким чином, через провадження даної політики може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався певним бумом у вивченні пам'яті, породивши новий напрям – «memory studies» – міждисциплінарне поле дослідження у царині антропології, філософії, історії, соціології, політичної науки, літератури, що формує загальну для соціальних наук парадигму пам'яті. Завдяки своїм вимірам, принципам та підходам до пам'яттєвого дискурсу для кожної дисципліни характерним є свій, відмінний від інших спосіб концептуалізації, що чітко окреслює предмет

дослідження та дозволяє розглядати, як збереглись, передалися, актуалізувались, витіснились й використовувались спогади в тій чи іншій культурі та суспільстві. Хоча становлення «memory studies» ще триває, ми маємо усі підстави стверджувати про появу нового напрямку досліджень зі своїми моделями розвитку, зокрема: перспективною, стагнаційною та регресивною.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

2.1 Нормативно-правове забезпечення реалізації політики пам'яті України та Республіки Польща

Останнім часом не тільки науковці, а й держава звертає все більшу увагу на проблеми пам'яті. Це в першу чергу пов'язано зі спробами розібратися зі своїм минулим. Адже пам'ять – це невід'ємна складова національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідуумів та соціальні групи, наділяючи їхніх членів почуттям духовної спорідненості.

Дослідники відзначають, що пам'ять формується як самим суспільством, без помітного втручання держави, так і за допомогою держави через її структури. Політика пам'яті, яку проводить держава або інші політичні сили, безпосередньо впливає на формування історичної свідомості її громадян і знаходить свій прояв у цілій низці моментів, одним з яких є законодавче регламентування проблем історичної пам'яті. Так, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. деякі країни Європи на законодавчому рівні стали приймати закони, що регламентують історичну пам'ять, та впроваджувати кримінальну відповідальність за публічне перекручування або надмірну підтримку тих чи інших історичних фактів.

Російський історик М. Копосов виділяє два види меморіального законодавства – декларативне та кримінальне [103, с. 311–312].

Декларативні норми покликані відображати офіційну позицію щодо тих чи інших резонансних подій минулого. Зазвичай вони стосуються тих моментів історії, які несли в собі загрозу нації чи цивілізації або були знаковими для цивілізаційного чи національного розвитку. Кримінальне

законодавство меморіального характеру передбачає покарання за ті оцінки визначених історичних подій, які є діаметрально протилежними до офіційних інтерпретацій [33, с. 135–139]. Однак варто пам'ятати, що в одному законі може міститися одночасно два типи меморіальних норм: як декларативна оцінка історичної події, так і визначення покарання за її «неправильну» інтерпретацію.

Початок створення меморіального законодавства фактично було покладено у 40–50-х рр. ХХ ст., коли низка європейських країн за результатами роботи міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, що проходив у м. Нюрнберг (20 листопада 1945 р. – 1 жовтня 1946 р.), прийняла закони, які засуджували нацизм. Як наслідок, низка таких європейських країн, як Австрія, Данія, Угорщина, Франція, на законодавчому рівні заборонила публічне використання або поширення фашистської символіки. Осмислення проблем нацизму продовжувалося в європейському співтоваристві всю другу половину ХХ ст. і пройшло шлях від формування «німецького відчуття провини» до розуміння європейської колективної відповідальності за злочини фашизму, при цьому однією з найбільш гострих і «болючих» тем стало засудження Голокосту. Саме засудження європейським суспільством переслідування і масового знищення євреїв у Німеччині під час Другої світової війни дало поштовх не тільки до створення меморіальних законів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., але й до формування «memory studies» як самостійної науки [103, с. 312].

В основу формування нормативної бази політики пам'яті в Україні та Республіці Польща покладені правові засади, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави і встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує певну норму права. Ці акти знаходяться між собою в ієрархії підпорядкованості, яка і визначає юридичну силу документа

[280]. У цілому основні нормативні акти, які впливають на формування політики пам'яті, можна згрупувати наступним чином:

- Конституція;
- міжнародні та міжурядові угоди;
- документи, що передбачають визначення основних принципів державної політики у сфері політики пам'яті.

Зважаючи на наявну класифікацію меморіального законодавства, спочатку розглянемо створений в Україні комплекс декларативних та кримінальних норм у сфері політики пам'яті й порівняємо його з польським досвідом. Означений аналіз здійснюватимемо, дотримуючись хронологічної послідовності виконання органами державної влади нормотворчої функції щодо кожного з визначених типів меморіальних законів у сфері політики пам'яті. Такий підхід цілком відповідає класичному розмежуванню функцій політичної системи на «виході» – нормотворення і застосування правових норм, які варто розмежувати у часі і просторі [55, с. 12].

Першим з нормативно-правових актів, що визначає курс держави у сфері політики пам'яті, є Конституція. Адже саме з її прийняттям 28 червня 1996 р. в Україні чітко визначився курс на формування політичної нації. Ще в преамбулі Основного Закону згадуються багатовікові традиції та історія українського народу, котрі дали мільйонам громадян усвідомлення окремішності нашої історії у виявленні політичної волі та творенні державного суверенітету. Ст. 11 та 12 передбачають, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Вона також дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Культурна спадщина, як й історична, не лише зберігає події минувшини, але слугує своєрідним каналом передачі досвіду та традицій.

Саме тому вона охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами (ст. 54). Обов'язком кожного є не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині й відшкодовувати завдані їм збитки (ст. 66).

Формування національного нарративу, відродження історичної пам'яті українського народу вимагає вдосконалення комеморативної складової державної політики пам'яті. Оптимізацію системи державних свят ми спостерігаємо й в самій Конституції, оскільки день її прийняття є державним святом – Днем Конституції України (ст. 161) [92].

В Республіці Польща з 1989 р. велася робота з підготовки нового основного закону, яка завершилася через вісім років 2 квітня 1997 р. Як в Україні, так і в Польщі преамбула конституції регламентує засади політики пам'яті. Держава бере на себе обов'язок допомагати полякам, котрі проживають за кордоном, у збереженні їхніх зв'язків з народною культурною спадщиною (ст. 6).

Яскравим прикладом того, що Польща назавжди попрощалась зі своїм комуністичним минулим, стала ст. 13 конституції, яка наголошує на забороні політичних партій та інших організацій, які у своїх програмах звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму і комунізму, а також тих, програма або діяльність яких вимагає або допускає расову та національну ненависть, застосування насильства з метою захоплення влади або впливу на політику держави чи передбачає збереження в таємниці структур або членства [307].

Наступним блоком нормативно-правових актів, які розкривають суть політики пам'яті, є міжнародні та міжурядові угоди, адже саме за їхньою допомогою формується основний зміст міжнародних відносин. Правову основу українсько-польського співробітництва розпочато ще в 1990 р., а саме 28 липня Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу, в якій привітав

прийняття Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки Декларації про державний суверенітет [375].

Початком політики «примирення й прощення» вважається 3 серпня 1990 р., коли сенат Республіки Польща засудив антиукраїнську акцію «Вісла» [375]. У відповідь Верховна Рада УРСР заявила про новий етап відносин між нашими народами та державами [251, с. 26].

13 жовтня цього ж року в рамках офіційного візиту до Києва міністра закордонних справ Польщі К. Скубішевського було ухвалено Декларацію про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин, у якій обидві сторони визнали суверенність одна одної, досягли домовленості про встановлення дипломатичних відносин, розвиток культурного та гуманітарного співробітництва, захист прав національних меншин, а також домовились, що охоронятимуть пам'ятки польської історії й культури в Україні та української історії і культури в Польщі задля збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин [48, с. 12–14].

Цілком природно, що Польща вітала Акт проголошення незалежності України [370] й стала першою країною, яка вже наступного дня після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. визнала Україну незалежною державою [272].

Початок 1990-х рр. позначився стрімкою інституціоналізацією двосторонніх відносин, розбудовою відповідної нормативно-правової бази. 8 вересня 1991 р. між Україною та Республікою Польща відбувся обмін дипломатичними представниками [93], а 4 січня 1992 р. між Україною та Республікою Польща були встановлені повноцінні дипломатичні стосунки.

Знаковою подією у налагодженні відносин, зокрема в сфері політики пам'яті, стало підписання 18 травня 1992 р. Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, в якому обидві сторони визнавали, що позитивні складові частини багатой історії українсько-польських відносин сприятимуть

розширенню співробітництва між братніми народами та зроблять суттєвий внесок у розвиток культур обох народів [53, с. 15–21].

Впродовж останніх років набирає обертів співробітництво саме в галузі культури. Так, у квітні 1995 р. уряди України та Республіки Польща підписали Програму реалізації культурного та наукового співробітництва на 1995–1996 рр. [161].

У рамках реалізації цієї угоди між сторонами підписано низку протоколів: Протокол про співпрацю між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і мистецтва Республіки Польщі на 1996–1997 рр. від 24 листопада 1996 р. [168]; Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і мистецтва Республіки Польща на 1999–2000 р. від 4 лютого 1999 р. [169]; Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща на 2003–2005 рр. від 19 березня 2003 р. [170]; Протокол про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009–2012 рр. від 30 листопада 2009 р. [171]. Конкретним прикладом такої співпраці стало проведення Року Польщі в Україні (2004 р.), Року України в Польщі (2005 р.) та польської культури в Україні (2014р.).

Січень 1993 р. ознаменувався початком співпраці в царині історичної освіти. З того часу і до сьогодні між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща підписуються й продовжуються угоди щодо проведення спільних наукових досліджень, що стосуються спільного історичного минулого обох народів. На сьогодні таких угод нараховується п'ять: Угода про співробітництво між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща на 1993–1995 рр. від 12 січня 1993р. [210]; Угода про співробітництво між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща на 1996–1998 рр. від 14 червня 1995р. [211]; Угода про

співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща від 2 липня 2001р.[212]; Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща від 19 січня 2015р. [213].

З початком 1990-х років в Україні та Республіці Польща гостро постала проблема формування загальногромадянської ідентичності як одного з визначальних чинників розбудови незалежної держави. Саме задля формування об'єктивної політики пам'яті та збереження історико-культурної спадщини посадовці обох країн домовились про повернення архівних документів та вільний доступ до них [209]. Найбільш значущим кроком в реалізації відповідної угоди став Договір про співробітництво між Службою Безпеки України та Інститутом національної пам'яті Польщі – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу [54].

Високий рівень політичного взаєморозуміння і прагнення до примирення сприяли виробленню взаємоприйнятних політичних підходів до оцінки і вшанування трагічних подій Другої світової війни, а також інших складних сторінок спільної історії. Зокрема, 21 березня 1994 р. підписано міжурядову Угоду про охорону пам'ятних місць і місць поховань жертв воєн і політичних репресій [206]. Завдяки політичній волі керівництва обох держав 21 травня 1997 р. також було прийнято спільну заяву президентів України та Республіки Польща «До порозуміння і єднання», у якій зазначалося, що замовчування або ж одностороннє висвітлення трагічних подій шкодить поглибленню взаєморозуміння між двома народами [193].

6 червня 2005 р. у Варшаві підписано Протокол про облаштування 44 українських поховань на території Польщі і 44 польських поховань на українських територіях. Найбільш значущим кроком у плані реалізації відповідного документу стало урочисте відкриття 24 червня того ж року у Львові на Личаківському цвинтарі відновлених польських військових поховань, 13 травня 2006 р. за участі президентів України та Республіки Польща відбулось освячення меморіалу 336 українцям – мешканцям

с. Павлокома Підкарпатського воєводства, які загинули в ході українсько-польського протистояння. 27 квітня 2007 р. на найвищому двосторонньому рівні відбулося урочисте відзначення 60-х роковин акції «Вісла» [106, с. 9]. 21 вересня 2012 р. у Биківні під Києвом відкрито Польський військовий цвинтар. Тут спочивають близько 2 тис. поляків, розстріляних у 1940 р. загонами НКВС за наказом Сталіна.

Однак важко досягнути спільного взаєморозуміння щодо деяких кривавих подій ХХ ст. Так, і до сьогодні між українською і польською стороною раз у раз виникають конфлікти й непорозуміння щодо подій акції «Вісла» та Волинської трагедії. 12 квітня 2013 р. у сеймі Польщі був зареєстрований проект постанови про визнання ОУН і УПА злочинними організаціями, які скоїли геноцид стосовно польського населення Східних Кресів у 1939–1947 роках [373]. Однак цю поправку не підтримали польські парламентарі. Проте згодом, 7 липня 2016 р., сенат Республіки Польща прийняв «Ухвалу щодо вшанування громадян Другої Речі Посполитої – жертв убивств українських націоналістів у 1939–1945 роках». У цій ухвалі сенатори закликали польський сейм визначити 11 липня «Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої» [377]. 22 липня 2016 р. сейм Польщі видав «Ухвалу про вшанування жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами в Другій Речі Посполитій у 1943–1945 роках». Згідно цього документу, польський сейм встановлює 11 липня Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої [374]. У відповідь 8 вересня 2016 р. на офіційному сайті українського парламенту опублікували проект заяви-відповіді на постанови Сенату і Сейму Республіки Польща від 7 липня 2016 р. та 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії. Верховна Рада України відтак засуджує односторонні дії Сенату та Сейму Республіки Польща, спрямовані на перегляд позитивних результатів співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття.

За Постанову про Заяву Верховної Ради України «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії» № 5095 проголосували 247 народні депутати [77].

Нормативно-правові акти, які регулюють політику пам'яті всередині держави, є основою незалежності та консолідації суспільства. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідів в окремі соціальні групи – нації, наділяючи їхніх членів почуттям духовної спорідненості. Саме на цьому етапі постає питання визначення концептуальних засад державної політики пам'яті, що реалізується за допомогою нормативно-правової бази. До меморіальних законів України можна віднести:

1. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р., що визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань й забезпечує їхній соціальних захист та збереження пам'яті про них. Цього статусу набувають колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання й місць примусових робіт у роки Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього СРСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт; діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням [64].

2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, а також

визначає, що охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування [69].

3. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду [146], це стало поштовхом до прийняття нею 28 листопада 2006 р. Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», за яким Голодомор 1932–1933 рр. визнано геноцидом українського народу, а публічне заперечення Голодомору визнавалося наругою над пам'яттю мільйонів жертв трагедії, приниженням гідності українського народу і визнано протиправним [62].

4. Наприкінці грудня 2010 р. Верховною Радою України прийнято закон, який визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них [67].

В Республіці Польща сферу політики пам'яті регулюють:

1. Закон «Про польську мову» від 7 жовтня 1999 р., в преамбулі якого зазначено, що польська мова є основним елементом національного самовизначення та багатством національної культури, й наголошено, що з приходом глобалізації збереження польської культури можливе лише через захист польської мови [386]. З вищесказаного очевидно, що мова є одним з чинників консолідації польського суспільства та рушієм в розвитку й збереженні культури.

2. Закон «Про охорону пам'яток і догляд за пам'ятками» від 23 липня 2003 р., який визначає предмет, область і форми охорони пам'яток культури та догляду за ними, принципи створення національної програми охорони пам'яток культури та догляду за ними, а також фінансування робіт із консервації, реставрації і будівельних робіт на пам'ятках культури та організації органів охорони пам'яток культури. Також відповідно до закону існує Державний реєстр пам'яток, в якому зберігається інформація про пам'ятки [390].

Політика пам'яті є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних практик та стратегій, що орієнтовані на формування пам'яті національної спільноти. Важливою складовою цього процесу є й декомунізація – система заходів, діяльність яких спрямована на звільнення від тоталітарного минулого. Декомунізація, історико-культурна спадщина та історична пам'ять не можуть вважатися повноцінними без максимального залучення в науковий обіг величезних масивів документів, які містяться у фондах державних архівів. Що стосується України, то варто відзначити, що з проголошенням незалежності керівництвом робились певні кроки у цій сфері. Так, 9 вересня 1991 р. Президією Верховної Ради України прийнято Указ «Про передачу архівних документів КДБ України до державних архівів республіки» [249], згідно якого в обласні архіви встигли передати лише 1,5 млн справ репресованих.

У 1996 р. було створено Державний міжвідомчий комітет у справах увічнення пам'яті жертв війни та репресованих. Однак результати його діяльності – державна програма «Реабілітовані історією» – залишилися на папері [150].

З метою відновлення національної пам'яті, сприяння процесу національного примирення та взаєморозуміння, забезпечення всебічного об'єктивного вивчення історії України ХХ ст., зокрема подій, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні 23 січня 2009 р. Президент України В. Ющенко видав Указ «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» [247]. Однак з приходом до влади В. Януковича цей процес зупинили.

Після перемоги Революції Гідності Український інститут національної пам'яті спільно з громадськістю підготував основні тези прийнятих 9 квітня 2015 р. законів про декомунізацію. Розглянемо їхні основні положення.

Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» відкриває архіви про злочини комунізму та масові порушення прав людини. Новації: відкритий доступ – відкриваються всі архіви радянських репресивних органів; минуле онлайн – встановлюється обов'язок оцифрування документів задля їх збереження та удоступнення; єдиний архів – формується єдиний архів репресивних органів, незалежний від політичної волі силовиків; європейський принцип доступу – закон обмежує доступ до інформації, а не до документа; зняття самоцензури – відповідальність за поширення інформації несе особа, а не архівіст; декомунізація спецслужб та міліції – сучасні правоохоронці та спеціальні служби перестають бути пов'язаними з радянськими репресивними органами; відновлення справедливості – імена репресованих, учасників визвольного руху будуть повернуті історії, розстріляні списки опубліковані, таємні вироки оприлюднені. Жертви репресій зможуть обмежити доступ до інформації, якщо вони забажають [38].

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» віддає шану борцям за свободу України, повертає моральний борг. Новації: оцінка російської агресії – визнається факт агресії радянської Росії проти України, окупація та анексія радянською Росією території України; право на свободу – боротьба за незалежність України визнається правомірною, вказуються організації та структури, учасники визвольного руху; відновлення незалежності – законодавчо визначається, що у 1991 р. відбулося відновлення незалежності України, спадкоємиці проголошеної у 1918 р. Української Народної Республіки; військова традиція – визнаються нагороди та військові звання, які протягом 1917–1991 рр. присвоювалися українськими державними утвореннями учасникам визвольного руху [38].

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» повертає народу справжню пам'ять про роки війни і позбавляє радянського кліше. Новації: Друга світова війна –

закріплення офіційного використання загальносвітового терміну «Друга світова війна 1939–1941 років»; День пам'яті та примирення – запровадження Дня пам'яті та примирення 8 травня з метою увічнення пам'яті усіх жертв Другої світової війни; День перемоги над нацизмом – визначення 9 травня як державного свята – Дня Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.; символіка пам'яті – скасування використання радянської символіки під час вшанування пам'яті полеглих та увічнення перемоги над нацизмом[38].

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» засуджує комуністичний та нацистський режими, забороняє їх пропаганду. Новації: засудження тоталітарних режимів – визнання Україною злочинними комуністичного та нацистського режимів, жертвами яких стали мільйони наших співвітчизників; стоп пропаганді – запровадження відповідальності за пропаганду комуністичного та нацистського режимів та публічне використання їх символіки; очищення мапи країни – встановлення процедури та строків перейменування об'єктів, які носять «комуністичні» назви (перереєстрація документів для громадян безкоштовна); усунення з вулиць міст символів та пам'ятників, які возвеличують функціонерів тоталітарного режиму; справедливість, а не помста – розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, здійснених представниками тоталітарних режимів; вшанування пам'яті – встановлення Дня пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарних режимів 23 серпня, коли сталінський СРСР та гітлерівський Третій Рейх уклали угоду, яка розпочала Другу світову війну [38].

Ще одним нормативно-правовим актом, який забороняє пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки, є Закон України «Про політичні партії» [67].

У 1989 р. в Республіці Польща відбувся «круглий стіл», який відкрив дорогу змінам. У цей період сформувався потужний запит на декомунізацію як керівниками держави, так і суспільством. У січні 1991 р. польський сейм ухвалив закон «Про комбатантів та деяких осіб, які були жертвами репресій під час війни та у повоєнний час», котрий визнавав, що влада Третього Рейху Німеччини, влада СРСР та комуністичний репресивний апарат у Польщі є винними у заподіянні великих страждань громадянам Польської держави за їхні особисті, політичні та релігійні переконання [390]. З 1991 р. по 2007 р. у країні йшов довгий процес встановлення люстраційного законодавства. Так, 18 жовтня 2006 р. був прийнятий закон «Про виявлення інформації в документах державних органів безпеки з 1944 по 1990 рр. й зміст цих документів», що вступив у силу 15 березня 2007 р. Відповідно до нього усі, хто виконує публічні функції, повинні були пройти через люстраційну процедуру: від президента країни, урядовців, парламентарів, депутатів місцевого самоврядування, суддів, прокурорів та адвокатів до ректорів і проректорів вищих навчальних закладів. Функція перевірки освідчень фактами покладена на працівників Люстраційного бюро Інституту національної пам'яті, який зберігає архіви спецслужб комуністичної Польщі [388].

Наступним кроком у вибудовуванні національної політики пам'яті став Указ Президента про зміни до Кримінального кодексу, що вступили в силу 8 червня 2010 р. Так, ст. 256 Кримінального кодексу регламентує придбання і розповсюдження предметів або записів, які містять фашистську, комуністичну чи тоталітарну символіку, що може потягнути за собою покарання у вигляді позбавлення волі на строк до двох років. Однак дія закону не поширюється на використання вказаних предметів у художніх і освітніх цілях, а також на колекціонерів [384]

Польща, як і більшість країн Центрально-Східної Європи, докладаеть всіх зусиль, щоб боротись з залишками тоталітарного минулого. Так, розпочинаючи з 8 травня 1990 р., відбуваються законодавчі ініціативи щодо

відсторонення від суспільного життя комуністичних вождів, перейменування назв вулиць і площ. 19 травня 2016 р. польський президент А. Дуда підписав закон «Про заборону пропаганди комунізму або іншого тоталітарного ладу в назвах споруд, об'єктів та обладнання комунальних послуг», що вступив у силу 1 вересня 2016р. Відтепер жодна з будівель, доріг, вулиць, мостів та інших об'єктів у публічному просторі не може мати назви, яка нагадувала б про комунізм або його символи. Закон передбачає, що органи місцевого самоврядування протягом року повинні змінити назви всіх вулиць, які отримали їх на честь осіб, організацій або подій, пов'язаних з комунізмом [382].

Підсумовуючи ініціативи влади у напрямі практичного втілення прийнятих правових норм, що покликані забезпечити конструювання політики пам'яті, зазначимо: найбільше ініціатив, спрямованих на фіксацію пам'яті та меморіалізацію, було присвячено подоланню наслідків тоталітаризму та взаємопорозумінню між обома державами. Традиція українсько-польських міждержавних відносин, близькість культури та стратегічних інтересів – це чинники, які є запорукою тісної співпраці між обома народами та дозволяють з впевненістю дивитись у майбутнє. Однак на практиці важкі сторінки спільної історії нерідко знаходять відлуння й сьогодні. Саме тому держава за допомогою своїх законодавчих механізмів намагається вибудувати об'єктивну політику пам'яті й перегорнути непрості сторінки минулого.

2.2 Глави держав: визначення векторів політики пам'яті та їх реалізація

Політика пам'яті – це надзвичайно потужний засіб, що впливає на світосприйняття особи та громадянина. Вона є невід'ємним атрибутом нації, чинником формування національної ідентичності. Правильно сконструйована пам'ять про минуле є джерелом культурної сили та політизації суспільства. Розуміючи це, влада вдало намагається сформувати своє бачення цього явища крізь призму діяльності політичних інститутів. Адже саме вони є тими установами, які здатні приймати політичні рішення і втілювати їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадянського життя.

Середина 80-х – початок 90-х рр. минулого століття стали знаковими і вирішальними у розвитку демократичного режиму Республіки Польща та України. Після значних потрясінь, а саме введення воєнного стану, економічної кризи, духовного й культурного занепаду громадян, між опозицією та правлячою владою Республіки Польща розпочались переговори у форматі «круглого столу», сутність яких полягала у розв'язанні політичної кризи через діалог, пошук рішень, певною мірою прийнятних для усіх сторін конфлікту. Учасниками переговорів (6 лютого – 5 квітня 1989 р.) були: опозиційна профспілка «Солідарність», правляча Польська об'єднана робітничая партія (ПОРП) та представники римо-католицької церкви Польщі. Засідання польського «круглого столу» відбувалися у трьох секціях: політичні реформи; багатопартійна система та створення недержавних профспілок; соціальні та економічні проблеми [57]. Результатом роботи «круглого столу» стало відновлення правління президента.

1990 р. пройшов у підготовці та проведенні президентських виборів. Передвиборча боротьба відзначалася брутальними нападками і звинуваченнями кандидатів, демагогічними обіцянками, які дезорієнтували населення. Результати першого туру голосування 25 листопада 1990 р., в якому взяло участь 60,6 % виборців, були гідні подиву: жоден з кандидатів

не набрав потрібних 50 % голосів, але в другий тур пройшли Л. Валенса (39,9 %) і малознаний польський бізнесмен з Канади С. Тимінський (23 %). У другому турі виборів 9 грудня, в якому взяло участь близько 53 % виборців, переміг Л. Валенса, набравши 74,25 % голосів. 22 грудня 1990 р. новий президент Польщі Л. Валенса урочисто склав присягу й посів вищу державну посаду [75, с. 663–664]. З цим днем більшість дослідників пов'язує початок повалення комуністичного минулого й розвиток демократії.

Що стосується подій в Україні, то доленосним став 1991 рік. Ще під кінець існування СРСР, у червні 1991 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Резолюцію «Про вибори президента Української РСР». А вже 5 липня того ж року ухвалила Закон «Про вибори Президента України», призначивши їх на 1 грудня 1991 р. Серпневий путч у Москві 1991 р. прискорив українську незалежність і розпад СРСР [3, с. 29]. 24 серпня 1991 р. Україна проголосила свою незалежність та призначила дату проведення референдуму для підтвердження української суверенності [147]. У виборчих перегонах взяли участь шість кандидатів. Л. Кравчук отримав переконливу перевагу, за нього проголосували ледь не 62 %, а 90,3 % респондентів підтримали ідею незалежності України на референдумі [3, с. 29].

Республіка Польща однією з перших визнала незалежність України й встановила дипломатичні відносини з нею. Знаковою подією для українсько-польських відносин став перший державний візит до Республіки Польща Президента України Л. Кравчука, в рамках якого 18 травня 1992р. відбулось підписання міждержавного українсько-польського Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Договором регламентувалось співробітництво в правовому, економічному, екологічному, політичному, гуманітарному полі. Що стосується політики пам'яті, то знаковими є ст. 11–15 і 18, які гарантують не тільки науково-культурне співробітництво, але й права національних меншин на збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної ідентичності й принципи догляду за тими, що вже існують, а також віднайденими в майбутньому місцями

військових і цивільних поховань. У ст. 12 зазначено, що «сторони вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відносинах між обома народами...» [53].

Наступним кроком у поглибленні двосторонніх зв'язків став офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24–25 травня 1993 р. Одним із його головних результатів було створення Консультаційного комітету Президента України та Президента Республіки Польща. Його головним завданням стало стимулювання розвитку співробітництва в політичній, економічній, науковій, культурній галузях, а також організація та проведення під егідою президентів конференцій та зустрічей, які сприятимуть зближенню народів обох країн [172].

Роки правління Л. Валенси у сфері історичної політики можна охарактеризувати як боротьбу з комуністичним минулим й піднесення пам'яті польського народу. У цей період більшість істориків та публіцистів були налаштовані на декомунізацію. У суспільстві порушується питання про люстрацію, яке в 1992 р. зазнає певного краху через конфлікти всередині влади. Широкого розголосу набуло святкування 50-ї річниці Варшавського повстання, в якому взяли участь віце-президент США А. Гор, прем'єр-міністр Великобританії Дж. Мейджор, президент Німеччини Р. Херцог і глава адміністрації президента Росії С. Філатов. У своїй промові президент Німеччини наголосив: «Я схиляю голову перед бійцями Варшавського повстання, а також перед всіма жертвами війни. Я прошу у вас пробачення за те, що всі вони полягли через вину німців» [291]. Коментуючи відзначення ювілею, американська газета «Washington Post» зазначила: «Не всім полякам сподобалася ідея Л. Валенси запросити німців і росіян на церемонію. Але це його вибір як жест примирення. Це й характеризує його як морального лідера» [322].

У червні 1995 р. Л. Валенса взяв участь у церемонії відзначення 55-ї річниці Катинської трагедії під Смоленськом у Росії. У своїй промові він відзначив: «Ми чуємо, як плаче земля, ми чули цей мовчазний крик більш ніж півстоліття. Це було наче нагадування, що допомагало нам відрізнити добро від зла»[295, с. 303].

Що стосується України, то правління Л. Кравчука демонструвало повагу до національної історії. Державою формується запит на поглиблення досліджень з історії України. У результаті копіткої роботи вітчизняних дослідників створено ґрунтовну наукову базу для конструювання українського національного історичного нарративу, запропоновано новий історіографічний синтез, який дозволяє оновити погляд на минуле України та українців.

Розпочинається процес відкриття архівів, публікацій раніше заборонених історичних праць, зокрема напрацювань українознавчих зарубіжних центрів. Видавничі проекти «Повернені імена», «Реабілітовані історією» свідчать про відродження традицій національної біографістики. Важливим кроком стало впровадження у навчальний процес курсу історії України (замість курсу історії СРСР), розпочинається робота над створенням україноцентричних історичних навчальних програм, підручників та методичних посібників для середньої та вищої школи.

Держава сприяє декомунізації символічного простору країни: демонтуються пам'ятники вождям доби тоталітаризму, усувається радянська символіка, перейменовуються населені пункти, вулиці, промислові об'єкти, заклади культури і освіти.

Проте на першому етапі державна політика пам'яті характеризується розмитістю контурів, її практики значною мірою залишаються компромісними і мають відбиток радянської традиції. Офіційним репрезентаціям минулого притаманне калькування меморіальних прийомів минулої доби. Все це свідчить про те, що тодішня влада не була готова радикально розірвати зв'язки з імперсько-радянським минулим,

підпорядкувати державну політику пам'яті формуванню національної [79, с. 41–51].

Про двоїстість офіційної політики пам'яті на початковому етапі говорить М. Рябчук, наголошуючи на тому, що гібридна природа режиму виникла у результаті ситуаційного компромісу між ідеологічними супротивниками – націонал-демократами і суверен-комуністами [189, с. 18–21].

У 1994 р. в Україні відбулись другі президентські вибори, які поклали початок десятилітній каденції правління Л. Кучми та новому етапу розвитку політики пам'яті. Цей етап кардинально не відрізнявся від попереднього, а був його органічним продовженням. Новий президент досить чітко вловив зростання політичного впливу історичних та культурних відмінностей України, тому всіляко намагався його нейтралізувати, затіняючи найбільш суперечливі історичні сюжети. Його гуманітарна політика характеризувалася спробами поєднати радянський і україноцентричний історичні наративи [132].

Одним з перших актів Президента України Л. Кучми стало Розпорядження «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня», у якому йшлося про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня, та відкриття меморіального комплексу «Биківнянські могили» [185].

Більшість істориків та публіцистів прийшли до висновку, що можна говорити про засудження злочинів тоталітаризму. Однак уже 9 травня 1995 р. на відзначенні 50-ї річниці з Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні Л. Кучма говорив про історичну єдність усіх радянських народів та здійснив позитивну оцінку діяльності комуністичної партії і навіть підкреслив роль Й. Сталіна у перемозі [250, с. 3–5].

Упродовж всієї каденції свого правління Л. Кучма підносить козацьку добу як одну з найкращих віх української історії. Велика увага приділялась постаті Б. Хмельницького, відкривались пам'ятники та пам'ятні знаки

на місцях історичних битв, відбудовано каплицю у Чигирині та встановлено пам'ятник гетьману у Суботові. Однак досить часто вшановуються події, які мали двоякий характер. Так, у березні 2002 р. Президент видає указ про широкомасштабне відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 р. [221].

Держава актуалізує нові «місця пам'яті» українського народу: у багатьох населених пунктах зводяться монументи, меморіальні знаки, культові споруди про трагедію та жертв аварії на Чорнобильській АЕС, воїнів-афганців, жертв Голодомору та масових репресій 1930-х рр.

З нагоди відзначення 65-річчя Голодомору в Україні Л. Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», який щороку відзначатиметься у четверту суботу листопада [225].

На державному рівні встановлюються нові пам'ятні дати, зокрема: День захисника вітчизни (23 лютого) [228], День партизанської слави (22 вересня) [230] та День ветерана (1 жовтня) [244].

Продовжується робота з удосконалення стандартів історичної освіти, модернізації методики викладання історії країни, створення нових підручників. За оцінками експертів, це є найбільшим досягненням державної політики пам'яті [254].

До 85-ї річниці бою під Крутами Президент України Л. Кучма видає Розпорядження «Про вшанування пам'яті героїв Крут», у якому офіційно визначаються пріоритети державної політики пам'яті, зокрема утвердження високої політичної культури у суспільстві, виховання у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого українського народу, вшанування пам'яті полеглих за незалежність Батьківщини [184].

З вищесказаного можна дійти висновку, що така нерозбірлива репрезентація історичних подій та постатей призводила до помітної дезорієнтації суспільної свідомості громадян України. Слушно зазначає В. Гриневич, що «...гра на двох полях історичної пам'яті стала звичною

справою для вищої української влади, яка рівною мірою віддавала належне як націоналістичним, так і радянським датам і ювілеям» [40].

Що стосується Республіки Польща, то на президентських виборах 1995 р. перемогу здобуває колишній комуніст, молодий політик О. Квасневський, отримавши у другому турі 51,7 % голосів виборців, обійшовши при цьому тодішнього президента Л. Валенсу (48,3 % голосів). Вагомий внесок у перемогу лідера опозиційних сил зробила його передвиборна кампанія, що проходила під гаслами «Оберемо майбутнє!» та «Єдина Польща» [317].

Прийшовши до влади, О. Квасневський пообіцяв, що в Польщі не відбудуватиметься ніякої люстрації чи чистки людей із лав «Солідарності»: «Ми не будемо руйнувати пам'ятників, не будемо ставити нових пам'ятників, не мінятимемо назв вулиць, бо нас більше цікавитиме, чи ці вулиці безпечні й чи немає на них ям. Це концепція, яку ми пропонуємо. Ми підтримуємо принцип прагматизму, суперечок про фундаментальні проблеми, уникання спекулятивних тем» [295, с. 333]. Його політика до сьогодні не має однозначно схвальної думки, адже, незважаючи на його історичну політику й включення польської пам'яті в контекст європейської, багато істориків розглядають його як «політика-комуніста».

1 лютого 1996 р. президент О. Квасневський представив сейму законопроект про перевірку політичної благонадійності, який передбачав доступ громадян за їхнім запитом до свого досьє в секретних службах, а також обов'язкову перевірку політичного минулого всіх високопосадовців. Однак президент не підтримав й наклав вето на прийнятий грудневий закон 1998 р. про створення Інституту національної пам'яті, назвавши його згодом не Інститутом національної пам'яті, а «Національним інститутом брехні» [104, с. 161–162].

Саме за правління Л. Кучми та О. Квасневського започатковується діалог між Україною та Польщею щодо «болючих» питань українсько-польського минулого: тема початкового етапу діяльності українських

націоналістичних організацій у міжвоєнній Польщі, оцінка Волинської трагедії й операції «Вісла», проблематика відкриття меморіалу Орлят на Личаківському кладовищі у Львові тощо.

Завдяки політичній волі керівництва обох держав 21 травня 1997 р. було прийнято Спільну заяву Президентів України та Республіки Польща «До порозуміння і єднання», у якій, згадуючи криваві події з історії обох країн, зазначалося, що шлях до щирої дружби та єднання пролягає через правду і взаєморозуміння, а замовчування чи однобокий виклад трагічних подій шкодить поглибленню порозуміння між обома народами [193].

У липні 2001 р. О. Квасневський взяв участь в жалобних урочистостях, присвячених 60-й річниці масового спалення євреїв у польському містечку Єдвабне. Він став першою посадовою особою, котра попросила пробачення у євреїв та визнала причетність до скоєного. «Знаємо напевно, що серед переслідувачів і авторів злочину були поляки. Не можемо мати сумніву в тому, що тут, у Єдвабному, громадяни Польщі – євреї – загинули від рук інших громадян цієї ж країни», – відзначив він у своїй промові [346]. Ця промова стала початком роздумів над питанням, чи може польське суспільство прийняти думку, що Польська держава одночасно виступає і жертвою, і катом. Ритуал покути, започаткований О. Квасневським у Єдвабне, став важливим елементом польської політики пам'яті [107, с. 137].

У квітні 2002 р. в м. Красічин (Республіка Польща) відбулась конференція, організована ПНП і присвячена акції «Вісла». О. Квасневський звернувся до учасників з листом, у якому зазначив, що «...акція «Вісла» і бездушна поведінка влади щодо українського населення мають бути однозначно засуджені. Від імені Республіки я хотів би висловити співчуття всім тим, хто постраждав у результаті цих ганебних дій» [313, с. 39].

Продовження теми примирення можна було зустріти у липні 2003 р., коли за участі обох президентів відбулось відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині. Президенти виступили на цвинтарі в Павлівці зі спільною заявою «Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині», причому

кожний з них зачитував текст заяви своєю рідною мовою: «Схиляючи голови перед жертвами злодіянь і всіх трагічних подій, які мали місце у спільній історії, ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю звільняться від упереджень трагічного минулого». Глави держав також рішуче і однозначно засудили дії, що привели до злочинів і вигнання українського й польського цивільного населення під час Другої світової війни [74].

З вищесказаного ми можемо говорити, що з середини 90-х рр. минулого століття керівництву вдається встановити дружні й стратегічні відносини у сфері політики пам'яті між Україною та Республікою Польща.

Події в Україні, котрі відбувались у листопаді – грудні 2004 р. та увійшли в історію як Помаранчева революція, стали проявом свободи, демократії, поваги до прав і гідності людини, значущість яких закорінена в історичній пам'яті спільноти. На виборах 2004 р. зі значною перевагою перемогу здобув В. Ющенко. Починаючи з перших днів, новий очільник держави робив акцент на історичне минуле України. У своїй інавгураційній промові він зазначив, що «Українська держава відбулася. Наш вибір це ще раз підтвердив. Наша перемога – це свято української державності. У цей день згадаймо героїв, що полягли за Перемогу, мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту. Вони бачать нас і сьогодні з небес, я переконаний, пишаються нами! Ми зробили свій вибір, бо пам'ятаємо, хто ми, чії діти й онуки. Не в минулому нам шукати відповідей на виклик майбутнього. Проте ми завжди будемо берегти свої джерела. Тільки так залишимося самими собою. Тільки так завжди будемо переможцями» [81].

Разом з президентом Польщі О. Кваснєвським В. Ющенко відкрив нові місця в колективній пам'яті обох народів. 6 червня 2005 р. Державний секретар України О. Зінченко та голова Бюро національної безпеки Республіки Польща Є. Бар домовились про облаштування братських могил 366 українців, що трагічно загинули 3 березня 1945 р. в с. Павлокома

(Перемишлянський повіт, Підкарпатське воєводство), та понад 1 000 поляків, які загинули 28 лютого 1944 р. в с. Гута П'єняцька (Бродівський район, Львівська область) [166, с. 284]. А вже 24 червня 2005 р. відбулась церемонія відкриття Меморіалу воїнам Української галицької армії та Польських військових поховань 1918–1920 рр. («Цвинтар львівських орлят») на території музею «Личаківський цвинтар» у м. Львові за участю президентів України і Польщі. «Відкриття Цвинтаря львівських орлят є сповненням бажання польських сердець, а також знаком миру, єднання і дружби, що пливе з українських сердець. Від імені Польщі і поляків з хвилюванням кажу: дякуємо», – такими словам вдячності почав свій виступ президент Республіки Польща О. Кваснєвський [281]. У своєму виступі В. Ющенко закликав «... відрізнити минуле від майбутнього, особисті емоції від національних інтересів. Так само, як німецько-французьке примирення відкрило шлях до об'єднання європейських народів, так і українсько-польське примирення стане завершальним каменем у будівництві куполу миру і єдності над Європою» [155].

За сприяння президента створюється інституційний механізм реалізації політики пам'яті. Ініціативу В. Ющенка оформили як Постанову Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 р., відповідно до якої було створено Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [152]. Діяльність УІНП фактично зосереджувалася довкола участі у створенні меморіалу Голодомору в Києві та підготовки багатотомної «Національної книги жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», розробки концепції історичної освіти [143]. Здійснюються масштабні проекти, спрямовані на відродження та актуалізацію історико-культурної спадщини. Під особистим патронатом Президента України втілюється в життя низка проектів: культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал», «Гетьманська столиця» у Батурині, Шевченківський національний

заповідник у Каневі, Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» тощо [79, с. 46].

Після виборів 2005 р. в Польщі до влади прийшов Л. Качинський. В основу своєї політики він поставив відновлення пам'яті та історичної правди про Польщу та поляків. Будучи ще на посаді мера Варшави, Л. Качинський ініціював й відкрив 31 липня 2004р. Музей Варшавського повстання, котрий з самого початку своєї роботи відрізнявся винятковим історичним наративом, адже чітко сформував картину героїв (учасники Варшавського повстання) та ворога (Німеччина і СРСР, нацизм та комунізм) [302].

Л. Качинський бере участь у багатьох урочистостях, увіковічуючи важливі події і постаті з історії Польщі. Так, у червні 2006 р. президент Польщі разом з першими особами Чехії В. Клауса, Німеччини Х. Келером, Словаччини І. Гашпаровичем та Угорщини Л. Шойом відзначили молебнем 50-у річницю одного з перших масових протестів проти комунізму – Познанського повстання [314, с. 308].

Під час офіційного візиту президента України В. Ющенка до Польщі 27 квітня 2007 р. окрім Дорожньої карти українсько-польського співробітництва на 2007–2008 рр. було підписано й Спільну заяву з нагоди 60-х роковин акції «Вісла». У заяві відзначалось, що українцям і полякам протягом минулих кільканадцяти років вдалося досягнути величезного поступу у прагненні до примирення та пошуку спільної оцінки важкого і болісного минулого. Українсько-польський діалог набув характеру широкого громадського руху, який охоплює різні сфери та користується державною підтримкою. Президенти також підтвердили прагнення до продовження процесу примирення, встановлення історичної правди про минулі події і вшанування жертв братовбивчих конфліктів. Згодом президенти взяли участь у молитовній зустрічі за польсько-українське взаєморозуміння і співпрацю у Благовіщенській каплиці Президентського палацу [398]. У вересні 2007 р.

разом з першими особами Республіки Польща Катині вшанували пам'ять офіцерів, загиблих від рук органів НКВС СРСР [338].

За роки свого правління Л. Качинський повернув славу «забутим солдатам», котрі «боролись за незалежність Польщі після 1945 р. й стали забутими після 1989р.». Так, у жовтні 2008 р. Л. Качинський разом з секретарем Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва А. Пжевожніком відкрили пам'ятник у м. Остроленка, присвячений полеглим і вбитим солдатам антикомуністичного збройного підпілля, а також цивільним мешканцям землі остроленської, які стали жертвами комуністичного терору [329].

1 вересня 2009 р. в Вестерплатте (півострів у Гданську, Польща) під час церемонії з нагоди 70-річчя початку Другої світової війни президент Польщі Л. Качинський, відстоюючи історичну правду, наголосив, що навіть «болюче» минуле може допомагати, а не шкодити у формуванні відносин між державами і народами [338].

У вересні 2009 р. у дворі Президентського палацу відбулось відзначення 70-ї річниці утворення Польської підпільної держави, на якому Л. Качинський разом з ветеранами боротьби за незалежність представили молодому польському поколінню Заповіт Польської підпільної держави [366].

У роки правління Л. Качинського велика увага приділялась питанню польських євреїв. Він був прихильником будівництва Варшавського музею історії польських євреїв, брав участь в урочистостях з нагоди 65-ї річниці повстання у Варшавському гетто (квітень 2008 р.) і 65-ї річниці ліквідації гетто в Лодзі (серпень 2009 р.) [338].

Нової якості набуває процес українсько-польського примирення. У наукових колах період правління В. Ющенка та Л. Качинського охрестили як «історичний». Так, на відкритті пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (Перемишлянський повіт, Підкарпатське воєводство) В. Ющенко зазначив, що «перед двома народами, двома владами було дві дороги – продовжувати у своїх душах війну або подати одне одному руки.

Україна та Польща вибрали дорогу порозуміння». Президент Польщі Л. Качинський підкреслив, що «наші народи показують, що нема нічого в історії, що не можна було б подолати. Ми не можемо змінити минулого, але можемо зробити так, щоб воно не визначало майбутнього» [156].

Широка публічна дискусія навколо подій Волинської трагедії, спільне відзначення роковин операції «Вісла» стали послідовними кроками на шляху порозуміння і примиренні двох народів. Як зазначив Я. Грицак, цей процес «можна назвати одним з найбільших феноменів Східної і Центральної Європи після занепаду комунізму. Із перспективи історичної ваги його можна порівняти з повоєнним французько-німецьким примиренням» [42, с.4–5].

Однак з приходом до влади у лютому 2010 р. В. Януковича в Україні розгортається новий етап «модернізації» національного історичного нарративу, що починається із санації попередніх ініціатив і характеризується зміною основного курсу національного будівництва, провідним вектором якого стає економічно-державницький [268, с. 133–137]. Практичними заходами з реалізації програми офіційної політики пам'яті стає ліквідація Інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади [245] й створення його як науково-дослідної бюджетної установи при КМУ [215]. З ліквідацією спеціальних повноважень попереднього Інституту національної пам'яті, що були закріплені в Положенні про УІНП та Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», відбувається абсолютне переформатування офіційного курсу національної пам'яті, а подекуди, на думку експерта історика В. В'ятровича, «припинення державної політики в цьому напрямі загалом».

Так, виступаючи на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбурзі 27 квітня 2010 р., В. Янукович заявив, що визнавати Голодомор як факт геноциду проти того чи іншого народу буде неправильно і несправедливо. На його думу, це була спільна трагедія держав, що входили до складу СРСР, наслідки сталінського тоталітарного режиму й ставлення

до людей. В. Янукович заявив, що голод був не лише в Україні, але й в Росії, Білорусі, Казахстані [284].

Разом з ІНПУ було ліквідовано й Раду з питань культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» [186] та Національну раду з питань культури і духовності [242]. Для проведення оптимізації впровадження політики пам'яті було реорганізовано й створено Національний науково-дослідницький інститут українознавства [219], Комісію з державних нагород та геральдики [214] та національний природний парк «Мале Полісся» [248].

Щодо подій у Польщі в той час, то 10 квітня 2010 р., повертаючись з відзначення 70-ї річниці Катинської трагедії, Л. Качинський разом з сотнею високопосадовців, дослідників та публіцистів трагічно загинули під Смоленськом. Саме ця трагедія призвела до дострокових виборів глави Польської держави (4 липня 2010 р.), на яких перемогу здобув Б. Коморовський. Його правління у сфері політики пам'яті нагадує політику О. Квасневського. Окрім продовження святкування річниць визначних подій, відкриття нових місць пам'яті, жодних зрушень у сфері історичної політики зроблено не було. В одному з перших інтерв'ю журналу «Політика» на питання, чим відрізнятиметься його історична політика від політики його попередників, відповів, що слід замислитися, чи взагалі варто говорити про щось таке, як «історична політика», і чи не слід знайти іншого визначення для явища на стику традицій, історичних переживань, національної гордості і політики[368].

Продовжуючи роботу та підтримуючи ініціативу свого попередника Л. Качинського, Б. Коморовський вніс на розгляд законопроект про відзначення Національного дня пам'яті «проклятих солдат», який був прийнятий парламентом і підписаний президентом 9 лютого 2011р. [383]. «Прокляті солдати» – це учасники антирадянського та антикомуністичного збройного підпілля 1940–50-х рр., які боролись за свободу польського народу та суверенність Польщі. Національний день пам'яті є державним святом

й відзначається щорічно 1 березня – в роковини мученицької смерті керівників Асоціації «Свобода і незалежність». Наступним кроком у діяльності президента було внесення змін до закону про ПНП, що передбачало зміни у режимі виборів голови ІНП і доступу до документів служб безпеки та подальшого використання інформації, що міститься у них [337].

Що стосується України, то 2011 р. став знаковим у політиці державних свят. Указом Президента України було встановлено щороку відзначати День Соборності та Свободи України 22 січня, Всеукраїнський день працівників культури та майстрів народного мистецтва – у третю неділю травня, День флоту України – в останню неділю липня [224].

20–21 вересня 2012 р. Б. Коморовський здійснює офіційний візит в Україну, в рамках якого на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», у присутності президентів Польщі та України, урочисто відкрито Міжнародний меморіал жертвам тоталітаризму 1937–1941 років, який складається з двох частин: українського меморіалу і польського військового кладовища [332].

У січні 2013 р. в Польщі відзначали 150-у річницю Січневого повстання. За ініціативи та підтримки президента Б. Коморовського було віднайдено 520 могил і місць пам'яті Січневого повстання на теренах Польщі [408].

11 липня 2013 р. у Варшаві відбулись заходи з нагоди 70-ї річниці Волинської трагедії. Б. Коморовський взяв участь у відкритті пам'ятника жертвам цієї трагедії та богослужінні. У своїй промові президент назвав Волинську трагедію «злочином з ознаками геноциду» та одним із «найболючіших» досвідів поляків у часи Другої світової війни (ця теза викликала чимале обурення в українському суспільстві). Він також відзначив, що Польща старатиметься гідно вшанувати пам'ять загиблих та облаштовуватиме місця їхніх поховань. Б. Коморовський зауважив, що взаємне пробачення можливе лише на основі правди. «Нехай завдяки

очищенню історичної пам'яті усі будуть готові поставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє», – процитував президент слова Івана Павла II, зазначивши, що вони мають бути дороговказом для поляків та українців [401].

11 листопада 2013р. у Варшаві вкотре відбувся Марш Незалежності. Б. Коморовський, виступаючи на церемонії біля могили Невідомого солдата, зауважив, «що, збираючись разом на марші, ми віддаємо шану всім тим, хто подарував нам незалежність» [269].

2014 р. в каденції президента Польщі відзначився справжніми пам'ятними та ювілейними датами: 10-річчям Польщі в Європейському Союзі, 15-річчям вступу до Північноатлантичного Союзу, а також 25-річчям перших після війни частково вільних виборів. З нагоди останньої річниці 4 червня 2014 р. за ініціативи президента в усіх школах Республіки Польща відбувся урок з історії у форматі «круглого столу» [344]. Відрадно також, що у своєму виступі з нагоди 25-річчя незалежності Б. Коморовський, окрім найважливіших віх історії Польщі, згадав й українсько-польське примирення як основу співпраці між народами [400].

У рамках святкування 70-ї річниці Варшавського повстання, завдяки зусиллям президента, закінчився перший етап відновлення цвинтаря Варшавських повстанців у Волі.

У вересні 2014 р. за сприяння Б. Коморовського по всій країні та за кордоном відбулась акція «Національні читання», під час якої читалась «Трилогія» Г. Сенкевича [345].

11 грудня 2014 р. президент Польщі запропонував поправки до закону про кладовища і поховання покійників. Даний проект був прийнятий Сеймом в січні 2015 р. Його мета полягала в тому, щоб дозволити проведення ексгумації і гідного поховання жертв комуністичного терору 1944–1956 рр. [343].

Б. Коморовський запам'ятається польському народові як засновник національних кокард (бантів), що супроводжують поляків під час

національних свят, таких, як Свято Незалежності, Свято Конституції чи Свято Свободи, та є дрібним, але промовистим символом сучасного патріотизму.

Повертаючись до України, варто відзначити, що за часів президентства В. Януковича відбулися зміни в законодавчих актах, що стосуються статусу ветеранів війни [59] та жертв нацистських переслідувань [60].

Політика пам'яті в культурному просторі також зазнала змін. Видано Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки культури і мистецтва України» [234], за яким визначаються правові засади діяльності у цих сферах, регулюються суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної й мистецької спадщини та цінностей.

Держава також актуалізує «місця пам'яті» українського народу. На державному й регіональному рівнях відзначалися річниці: історичних подій (1025-річчя хрещення Київської Русі [246]); заснування історичних пам'яток (1000-річчя Софійського собору [223], 400-річчя Мгарського монастиря [242]) та організацій (25-річчя організаційного об'єднання громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму [183], 25-річчя заснування Організації ветеранів України [240]); перемог (390-ї річниці перемоги у Хотинській війні [222], 70-ї річниці визволення від фашистських загарбників та 70-ї річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні [239], 70-ї річниці партизанського руху у період Великої Вітчизняної війни [236], 65-ї та 67-ї річниць перемоги у Великій Вітчизняній війні [238; 233]); ювілеїв видатних постатей (200-річчя від дня народження М. Пирогова [220], 150-річчя від дня народження В. Вернадського [219], 120-річчя від дня народження О. Довженка [218], 100-річчя від дня народження М. Янгеля [217], 90-річчя від дня народження Г. Берегового [216]).

Найбільш масштабним виявилось святкування 200-ї річниці з дня народження Т. Шевченка. Своїми указами Президент проголосив 2014 р. роком Т. Шевченка й створив Координаційну раду, основним завданням якої

було забезпечення ефективної взаємодії центральних та місцевих органів влади у вирішенні питань, що стосувалися підготовки та проведення святкувань як в Україні, так і за її межами [232].

Фактично за правління В. Януковича ми маємо справу з двома несумісними уявленнями про історичну концепцію України, які репрезентують антагоністичні вектори національної політики пам'яті. М. Рябчук стверджує, що сьогоденній національній наратив базується на історичній моделі М. Грушевського, де владна еліта займає доволі зручну позицію між двома опозиційними концепціями офіційної політики пам'яті, залишаючи по собі свободу тлумачення важливих положень національного наративу в межах нагальних завдань та політичних потреб [189, с. 18–21].

Якщо говорити про політику пам'яті у сфері діяльності обох президентів, то після 2010 р. в Україні відбувається відхід від україноцентричних тем, а все більша увага приділяється радянській історії, що, в свою чергу, не дало якихось потужних зрушень у сфері українсько-польського примирення.

Листопад 2013 р. – лютий 2014 р. ознаменувалися найбільш кривавими та драматичними подіями в житті незалежної України. З поваленням режиму В. Януковича, перемогою Революції Гідності, знесенням пам'ятників комуністичного режиму та приходом до влади П. Порошенка між Україною та Республікою Польща розпочався новий етап стосунків, що будуються на правді, взаємній повазі і розумінні. Як і на початку 1990-х рр., Польща одна з перших визнала дії й легітимність нової влади в Україні [191].

Новий етап розпочався й у сфері політики пам'яті. З приходом до влади П. Порошенко ініціював зміни до ст. 7 Закону України «Про державні нагороди України», відповідно до яких до переліку державних нагород додано орден Героїв Небесної Сотні [61, с. 1170].

23 серпня 2014 р. Президент видає Указ «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку, використання і захисту державних символів України», в якому порушується питання популяризації державних

символів України. Уряду доручалося опрацювати питання заборони використання символіки тоталітарних режимів та внести проект на розгляд Верховної Ради України [231].

З метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві 14 жовтня 2014 р. П. Порошенко підписує Указ «Про день захисника України», встановивши цей день державним святом. Традиційно 14 жовтня є Днем Покрови та Днем українського козацтва, а також символічним днем заснування Української повстанської армії. Указом скасовується державне відзначення Дня захисника вітчизни 23 лютого, встановлене Л. Кучмою у 1999 р. аналогічно до радянської та сучасної російської практики (федеральний закон «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії») [229].

Указ Президента від 13 листопада 2014 р. установив щорічно відзначати 21 листопада День Гідності та Свободи [227].

Під час державного візиту до Республіки Польща (грудень 2014р.) Президент П. Порошенко виступив на спільному засіданні Сейму та Сенату Республіки Польща. «Ми маємо докласти всіх зусиль для подальшого примирення та єднання наших братніх народів. Дуже важливо шукати історичну правду та істину, не політизуючи сторінки нашої спільної історії. Закликаю і українців, і поляків шанувати пам'ять про полеглих на територіях обох країн. Тих, хто загинув, треба поховати в гідний спосіб, проте жодним чином не будувати політику на могилах – така політика має відійти в минуле», – зазначив П. Порошенко [20].

Згодом, 9 квітня 2015 р., польський президент Б. Коморовський також здійснив перший виступ у стінах Верховної Ради України. У своїй промові президент наголосив на спільному історичному минулому й довгому шляху налагодження відносин: «Шановні депутати, маю надію, що нинішній діалог наших країн і народів не зруйнує стара ворожнеча, що поляки і українці не зіткнуться в дискусіях про історію конфліктів і їхні трагічні наслідки.

Добре знаємо, що правильний шлях – у взаємному прощенні і примиренні. І щоб це не було порожнім жестом, а щоб були спільні польсько-українські дії: вшанування пам'яті жертв братовбивчих війн у місцях їх страждання і смерті. Це наш спільний борг перед предками. Заходи на території сильних і незалежних Польщі та України – найкращий спосіб вшанувати дідів і прадідів, які постраждали від наших конфліктів» [21].

11 лютого 2015 р. з'являється Указ Президента «Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні». Відтепер 20 лютого – річниця розстрілу мирних протестувальників на Майдані – стає Днем Героїв Небесної Сотні, що відзначатиметься щорічно на державному рівні [226]

24 березня Президент видає указ «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», яким установлює в Україні День пам'яті та примирення, котрий відзначатиметься щороку 8 травня. В концептуальному баченні урочистостей помітно, що підкреслено перемогу саме над нацизмом, а отже, на державному рівні підкреслено, що 1945 р. не приніс українському народові очікуваної свободи [239].

Квітень 2015 р. чи не вперше за багато років похитнув історичні відносини між Україною та Республікою Польща. Прийнятий Верховною Радою України пакет законів про декомунізацію викликав чимале занепокоєння та критику з польської сторони. Так, в інтерв'ю одному з телеканалів Б. Коморовський висловив двоєке ставлення до цієї події: «Нещастя закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» полягає в тому, що він робить неможливим польсько-український історичний діалог, без якого немає примирення і вирішення важливих питань. Це справа не закрита, якщо говорити про відносини Польщі та України, але й тут слід шукати позитивне рішення. Відрадно, що ці закони подібні до польських декомунізуючих

законів, проте з іншого боку ці закони закривають питання УПА, що є неправильно» [88].

21 квітня 2015 р. Президент підписує указ «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка», де планом заходів передбачено проведення пошукової роботи та досліджень у місцях, пов'язаних з історією Українських Січових Стрільців, випуск поштової марки, присвяченої 100-річчю перемоги на горі Маківка [235].

15 травня 2015 р. П. Порошенко підписує пакет законів про декомунізацію: «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», а рівно через рік, 15 травня 2016 р. на вшануванні пам'яті жертв політичних репресій Президент України відзначить, що декомунізація є не лише складовою політики національної пам'яті, а й питанням національної безпеки, моральним обов'язком перед мільйонами українців, винищених більшовиками [49].

Після перемоги на чергових виборах президента 6 серпня 2015 р. А.-С. Дудасклав присягу президента Польщі і офіційно обійняв посаду глави держави. 14–15 грудня 2015 р., під час офіційного візиту А. Дуди в Україну, президенти обох країн наголосили, що Україна та Польща готові до конструктивного діалогу щодо питань минулого. «Віддаючи глибоку шану жертвам трагічних сторінок, спільним обов'язком і України, і Польщі є забезпечення мирного сьогодення і дружнього щасливого майбутнього нащадкам. Планування і створення гарного українсько-польського майбутнього має спиратися на історичну правду, навіть якщо ця правда є болісною», – відзначили П. Порошено та А. Дуда [253].

20 травня 2016 р. А. Дуда підписав закон про декомунізацію, у якому йшлося про перейменування назви 1 300 вулиць, пов'язаних з комунізмом. Закон передбачає завершити декомунізацію в Польщі до 2017 р. [382].

На початку червня 2016 р. экс-президенти України (Л. Кравчук та В. Ющенко) спільно з громадськістю та духовенством звернулись з відкритим зверненням до польського керівництва та всього польського суспільства, засудивши польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни, й попросили прощення за вчинені кривди: «Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина духовна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння». Також представники України запропонували встановити спільний День пам'яті жертв минулого.

Через місяць экс-президенти (Л. Валенса, О. Кваснівський і Б. Коморовський) та інтелектуальна еліта Польщі написали лист-відповідь за назвою «Брати українці», в якому відзначили, що також віддають честь жертвам братовбивчих польсько-українських конфліктів: «Дякуємо за Ваш лист та просимо пробачити кривди, заподіяні нашим братам-українцям польськими руками» [188, с. 5].

Однак польське керівництво не взяло до уваги ці дії, й 22 липня 2016 р. сейм Польщі ухвалив постанову, якою визнав події, що розгорнулися на Волині у 1943–1945 рр., «геноцидом, вчиненим українськими націоналістами проти мешканців Другої Речі Посполитої», та проголосив 11 липня національним днем пам'яті жертв цього «геноциду». В українському суспільстві цей день почали називати «чорною п'ятницею» українсько-польських відносин, натомість поляки запевняли про новий етап відносин, що будуватиметься на історичній правді [374].

З нагоди відзначення 25-ї річниці незалежності України А. Дуда разом з П. Порошенком 24 серпня 2016 р. підписали Спільну декларацію Президента України і Президента Республіки Польща, в якій відзначили, що цінують важливість конструктивного українсько-польського діалогу, заснованого на

історичній правді та зусиллях українських і польських політиків, істориків, інтелектуалів і церковних ієрархів, які беруть активну участь в процесі примирення та порозуміння в історичних питаннях, а також підтверджують, що українсько-польський діалог має ґрунтуватися на вже погодженій етичній формулі поєднання та порозуміння наших народів [191].

Підсумовуючи вищесказане, ми можемо дійти висновку, що політика пам'яті постає як «битва за минуле». Розуміючи це, влада вдало намагається сформулювати своє бачення цього явища. Характеризуючи діяльність президентів України та Республіки Польща, які мають найбільший вплив на формування політики пам'яті двох держав, можна стверджувати, що вони намагаються збалансувати її в сфері примирення та добросусідських відносин. Однак, розглядаючи складні сторінки спільної історії й висловлюючи свої думки з цього приводу, перші особи держави нерідко породжують дискусії щодо історичного минулого. Виходом з такої ситуації може слугувати прийняття низки реформ у сфері політики пам'яті, які передбачатимуть злагоджене вибудовування політики пам'яті обох країн, а також її ретельне науково-експертне супроводження.

2.3 Діяльність органів влади в конструюванні пам'яті «своїх»

Україна і Республіка Польща – це дві великі європейські держави, які пов'язані між собою багатовіковою традицією міждержавних та міжнаціональних відносин. Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. ознаменувався кардинальними змінами в системі міжнародних відносин. Так, «круглий стіл» 1989 р. документом «Положення про політичні реформи» відкрив дорогу до подальших змін державного устрою Польщі [365, с. 230]. За ним було створено нову систему вищих державних органів: сенат як другу палату парламенту, однак із збереженням принципу, що сейм залишається

найвищим органом державної влади (принцип цілісності державної влади), державну раду юстиції, яка складається із представників судової, законодавчої й виконавчої влади, котрі стоять на захисті правосуддя [322]. Що стосується України, то 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України – фактичну програму побудови незалежної держави, в якій зазначалось, що УРСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя, а також визнає всі національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР виключно власністю народу республіки [47].

Саме в цей час перед керівництвом України та Республіки Польща постає важливе завдання: враховуючи як позитивний, та і негативний досвід минулого, будувати нові стосунки, які базувались би на побудові та поглибленні стратегічного партнерства. В обох державах розпочалось створення й функціонування державних механізмів і громадських структур, до компетентності яких входило порушення питання історичної спадщини. В умовах незалежної України та демократичної Польщі нарешті склались сприятливі умови для вирішення усіх наболілих проблем й їхнього законодавчого унормування.

Українсько-польські міждержавні взаємини традиційно відчують на собі тягар складних сторінок спільної історії. Саме тому одним з першочергових завдань у двосторонніх стосунках було та залишається вирішення складних проблем українсько-польського історичного минулого [106, с. 9].

Так, 28 липня 1990 р. Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу, в якій привітав прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет як вираз прагнення України до незалежності. В ухвалі також

зазначалось бажання поляків співіснувати з українцями як рівними та близькими [375].

Подальші кроки Польщі щодо зближення з Україною на офіційному рівні були добросусідськими та об'єктивними. 3 серпня 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив акцію «Вісла» 1947 р., зазначивши, що відповідальною за масові переселення українців є комуністична влада. Цим рішенням сенат фактично визнавав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Б. Берута [379, с. 130].

Згодом Верховна Рада УРСР заявила, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між своїми народами і державами [251, с.26].

Важливою складовою міждержавних відносин стало підписання Декларації про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин, у якій сторони домовились про охорону пам'яток історії та культури задля збереження позитивної спадщини багатовікових взаємин між Україною та Республікою Польщею [48, с. 12–14].

Наступну ухвалу щодо України сейм прийняв 31 серпня 1991 р. Документ вітав Акт проголошення незалежності України: «Польща, яка свободу і незалежність власної держави ставить понад усе, повністю розуміє і усвідомлює значення історичного рішення українського Парламенту. Прийнятий акт – здійснення прагнень українського народу, вираз права України самостійно визначати власну внутрішню та зовнішню позиції» [369].

8 вересня 1991 р. між Україною й Республікою Польща відбулось підписання консульської конвенції й обмін дипломатичними представниками, а 4 січня 1992 р. встановлено повноцінні дипломатичні відносини [93].

Після проведення в Україні референдуму на підтвердження Акту про незалежність Польща 2 грудня 1991 р. однією з перших визнала незалежність України [272]. У незалежній Україні Польща вбачала партнера для побудови добросусідських відносин. Тому 6 грудня сейм висловив сподівання, що повага до права поляків, які живуть в Україні, та українців у Польщі стане

містком між обома народами. А 1 грудня 1991 р. стане початком нової епохи в історії польсько-українських відносин, що будуватимуться на засадах приязної співпраці [340].

У 1992 р. була підписана Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща з питань культурного і наукового співробітництва, в якій зазначалась потреба створення українського інформаційно-культурного центру у Варшаві та польського інформаційно-культурного центру в Києві й вживання всіх необхідних заходів щодо виявлення і повернення рухомих пам'яток культури, історії та архівних матеріалів другої країни [205].

12 січня 1993 р. Міністерство освіти України та Міністерство національної освіти Республіки Польща підписали Угоду, яка гарантувала представникам національних меншин можливість вивчення рідної мови в навчальних закладах усіх рівнів освіти, а також започаткувала співпрацю в галузі історичної освіти, створивши комісію експертів для аналізу змісту шкільних підручників з географії та історії [210]. До роботи комісії було залучено провідних українських та польських фахівців у сфері історії українсько-польських відносин, політики пам'яті та політики примирення. З українського боку в ній активно працювали та працюють В. Литвин, Р. Арцишевський, О. Могила, А. Сиротенко, Ю. Войцехівський, Т. Старак, Л. Васильєва, С. Кульчицький, О. Скуратович, А. Чуб, Я. Ісаєвич, В. Сергійчук, Н. Теплоухова, П. Полянський, Р. Євтушенко, Н. Бєскова, О. Удод, М. Кугутяк, О. Лисенко, Ф. Заставний, В. Перкун, С. Лях, С. Терно, М. Стрижак, М. Мельнійчук, І. Щупак, Г. Єфіменко, О. Головка, Л. Зеленська, М. Гон, С. Світленко, В. Головка, І. Гирич. Польську сторону репрезентують В. Серчик, Г. Дилонгова, В. Станковські, А. Юзвенко, Д. Вішневська, А. Щесьняк, П. Унгер, Г. Мотика, А. Янковські, В. Менджецькі, К. Санойца, М. Скурка, П. Кроль, К. Кафель, М. Зовчак, І. Халагіда, З. Вожнічка, М. Ткоч, М. Будкус.

З 1993 по 2015 рр. комісії вдалося досягнути значного поступу в напрямі узгодження підходів до вивчення та відображення минувшини й сьогодення на сторінках підручників з історії.

Сутність діяльності комісії полягає у забезпеченні такого відображення історії українсько-польських відносин у підручниках, яке унеможливило б формування образу сусіднього народу як ворога. Пріоритетом стало створення сучасних підручників, які виховували б молодь обох країн у дусі поваги й толерантного ставлення один до одного [255, с. 7].

Комісія працює у режимі нарад, які відбуваються щороку, почергово в містах України та Республіки Польща. Важливо, що на окремі засідання комісії запрошуються професори й викладачі історії, методисти, громадські діячі. Предметом дослідження є підручники з історії та географії. За результатами кожної наради комісія ухвалює висновки, що мають рекомендаційний характер, до яких прислухаються автори підручників і видавництва. У протоколах комісії є дві частини: перелік узгоджених рекомендацій та перелік питань, які не були узгоджені у ході дискусії. Критеріями оцінки підручників є відпрацьованість формулювань, толерантність оцінок, вміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формувань образу ворога і національної чи релігійної нетерпимості [255, с. 6].

Перша нарада комісії відбулась у Варшаві 20 березня – 1 квітня 1993р. та проходила в атмосфері суттєвих дискусій, відвертого обміну думками і взаєморозуміння. Зокрема, особлива увага приділялась питанням Люблінської та Берестейської уній, польсько-українського співробітництва у ХІХ ст., українцям у Другій Речі Посполитій і полякам в УРСР, польсько-українським відносинам під час Другої світової війни [174, с. 18–19].

На ІІ нараді у листопаді 1993 р. польські колеги порушили питання про трактування в українських підручниках з історії статусу польської адміністрації і військових формувань на українських землях, які у 20–30-х рр. ХХ ст. перебували у складі Польщі. Також польськими експертами була

висловлена думка про те, що політику польських урядів міжвоєнної доби в Західній Україні неправомірно розглядати як таку, що була спрямована виключно на утиск усієї української культурної інфраструктури, переслідування української церкви, обмеження у сфері вживання мови.

Натомість українські експерти порушували питання про вживання у польських підручниках назви «Україна», відображення в них історії Київської Русі, доби УНР і ЗУНР, постаті Б. Хмельницького, географічних та економічних аспектів, пов'язаних з Україною [141, с. 152].

6–9 червня 1994 р. під час III наради комісії українські експерти зазначили, що у шкільних підручниках не повинно йтися про діяльність УПА лише як про цілеспрямовану війну проти поляків, а має відзначатися її боротьба за незалежність України [175, с. 22].

14 червня 1995р. відбулось чергове підписання угоди про співпрацю між міністерствами України та Польщі на 1996–1998рр., у якій йшлося про проведення спільних наукових досліджень, що становлять взаємний інтерес сторін в галузі науки, і особливо що стосується спільного історичного минулого обох народів, та підтримувалась діяльність комісії [211].

IV нарада комісії була присвячена обговоренню зауважень польської сторони до семи підручників та одного довідника з історії України. Зокрема відзначено, що підручник для 9 класу В. Сарбея є зразковим з точки зору висвітлення польсько-українських взаємин. Науковці також зазначили, що усі рецензовані підручники написані на належному науковому та методичному рівнях, хоча мають незначні зауваження, зокрема потрібно наголосити, що у 1919–1920-х рр. Польща не вела війну під гаслом відновлення кордонів 1772р. та ширше показати причини проведення операції «Вісла» і райони виселення українців [176, с. 24].

Ювілейна V нарада відбулась 16–19 червня 1998р. у Варшаві. Польські експерти підкреслили, що в українських підручниках та посібниках представлено ретельний та об'єктивний підхід до відображення історичних подій. Головні зауваження польської сторони в основному зводились до того,

що українські автори іноді не досить виважено вживають термінологію, розкриваючи події минулого, пов'язані з Польщею («гноблення українських селян польською шляхтою», «польська окупація Львова»), а також рекомендувалось усунути неточності, що стосувалися Люблінської унії 1569 р., польського військового осадництва, Коліївщини, чисельності лемків у Польщі після 1945 р., пацифікації тощо.

Експерти з української сторони прорецензували і представили свої міркування щодо висвітлення української минувшини та українсько-польських взаємин, зокрема зауважувалось: відсутня інформація про відродження національного руху в Східній Галичині в період «Весни народів», автори часто перебільшують число польських жертв під час польсько-українського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни, не показано дій польських загонів, унаслідок яких втрат зазнало як українське, так і польське населення [177, с. 26–29].

На VI нараді комісії українські експерти відзначили, що у багатьох польських підручниках досить спрощено висвітлюється національно-визвольна боротьба українського народу під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького, вміщені у підручниках ілюстрації щодо «львівських орлят» суб'єктивно можуть сприяти формуванню у польських школярів негативного образу українців, також не вказується політична ситуація у Східній Галичині та діяльність в цих умовах УПА, ОУН та Армії Крайової. Українські члени також відзначили й позитивне зрушення: у польських підручниках з'явилась інформація про Голодомор 1932–1933-х рр. та вміщено промовисті фотодокументи.

Польська сторона переглянула 18 підручників з історії та 6 з географії і відзначила суттєве поліпшення змісту українських підручників з історії та вилучення з них дискусійних і застережних питань. Також науковці зауважили, що в українських підручниках з історії недостатньо інформації про діяльність ОУН і УПА проти польського населення на Волині і Східній Галичині в 1943–1944 рр. Подання інформації про акції ОУН і УПА має

особливе значення, ретельний розгляд цієї проблеми справляє суттєвий вплив на очищення історичної пам'яті поляків і українців [178, с. 30–33].

2 липня 2001 р. була підписана чергова угода між міністерствами освіти двох держав, у якій йшлося про те, що сторони сприятимуть удосконаленню змісту шкільних підручників з історії та географії обох країн для досягнення кращого взаєморозуміння між обома народами. З цією метою продовжуватиметься подальша робота спільної українсько-польської комісії [212].

На VII засіданні українська сторона відзначила, що у проаналізованих польських підручниках події, пов'язані з історією України, викладаються у більшому об'ємі, ніж у минулі роки. Хоча є й низка зауважень: не у всіх підручниках показані події, пов'язані з утворенням УНР і ЗУНР, та існує неточність у висвітленні проблеми депортації поляків. Польська сторона констатувала, що в українських підручниках середньовічної та новітньої історії майже повністю усунуто однобічний підхід до висвітлення ролі польської шляхти на українських землях. Сторони зауважили, що є потреба всебічно показати у підручника несправедливість політики комуністичних урядів, які мали на меті примусово переселити поляків з України у Польщу, а українців – з Польщі в Україну, оскільки така політика призвела до величезної трагедії в житті обох народів [351].

Під час роботи VIII наради комісією було проаналізовано чотири українські підручники з географії, шість з історії, два географічні атласи, з них один додатково на електронній основі, а також десять польських підручників з історії та три з географії. Комісія звернула увагу на необхідність більш зваженого викладу історичних сюжетів, пов'язаних з українсько-польськими відносинами, зокрема щодо укладання союзу С. Петлюри – Ю. Пілсудського, культурного розвитку української меншини в Другій Речі Посполитій, переселень українців і поляків у 1944–1946рр. Науковці підкреслили доцільність точного і адекватного використання

термінів історичного наративу, серед яких переселення, виселення, депортація, анексія, агресія, захоплення, приєднання, об'єднання тощо [352].

Ювілейна X нарада відбулась у Львові в вересні 2007р. Під час робочих засідань польська сторона відмітила, що в українських підручниках з історії України для 7 та 11 класів майже повністю зник однобічний підхід до вітчизняної історії, особливо в частині українсько-польських відносин. Хоча інша ситуація спостерігається у підручниках для 10 класу, де, на думку В. Менджецькі, текст підпорядкований тезі, що Польща і поляки займали ворожу позицію щодо українців і прагнень України до самостійності. Українська сторона зазначила, що, незважаючи на гострі елементи протистояння, події висвітлюються толерантно, зважено. У деяких підручниках відомі події замовчуються, хоча можна було б їх пояснити без загострення, не створюючи з іншої сторони образу ворога [353].

На XI засіданні відзначено, що роль комісії полягає в тому, щоб дбати про фіксацію в підручниках правди про далекі події та завдяки зверненню уваги на істотні елементи історичного процесу виховувати молоде покоління українців та поляків через представлений в них об'єктивний образ історії [354].

XII засідання комісії присвячене ролі запорізького козацтва в історії України та Польщі в XVI–XVIII ст. Польською стороною було проаналізовано шість підручників, три з яких – зі всесвітньої історії. Науковцями відзначено сучасний підхід до розуміння історії, однак не оминулось і без зауважень, у яких йшлося зокрема про недостатність інформації про Польщу у XIX ст., а також відсутність іконографічних джерел, пов'язаних з тогочасною історією та культурою. Експерти наголосили на необхідності впровадження до українських підручників категорії «національне пограниччя». Цей термін використовується у суспільних науках та дозволяє з'ясувати хитросплетіння взаємин між народами, зокрема конфлікти, пов'язані з боротьбою за право на певну територію.

Українська сторона відзначила відсутність історії Східної Європи у добу Середньовіччя. Також польській стороні було запропоновано поряд з терміном «козацтво» вживати термін «покозачене населення» й наголошено на тому, що поняття «руський» слід трактувати як «український», оскільки українці XVII ст. називали свою батьківщину Руссю, мову – руською і віру – руською [315].

На XIII засіданні українська сторона порушила питання некоректності терміну «східні креси» як поняття, що описує суспільну та культурну дійсність на широкому польсько-українському кордоні. Проаналізувавши підручники з історії Польщі, С. Кульчицький, І. Щупак, В. Перкун наголосили на тому що, у них присутнє одностороннє твердження про ненависть між українцями та поляками, а також неправильно вказані причини повстання під проводом Б. Хмельницького, оминання факту релігійного тиску на православних українців, без розуміння чого неможливо усвідомити передумови міжрелігійної та міжнаціональної боротьби у подальший період, що може викликати у молодого покоління формування негативного образу українців.

Польською стороною було проаналізовано 11 підручників з історії. Експерти звернули увагу на відсутність конкретної інформації про національну структуру Східної Галичини перед 1914р., що унеможливило визначення ролі польського населення в історії цього краю; неправильним є формулювання, що Ю. Пілсудський «проводив агресивну політику щодо Західноукраїнської Народної Республіки»; польсько-українські змагання за Східну Галичину в 1918–1919 рр. представлені як боротьба між українською Галичиною та Польською державою, внаслідок чого в учнів може виникнути враження, що польсько-українські конфлікти викликані лише польською агресією.

Відрядно, що учасники дискусії наголосили на ефективності впровадження в науковий обіг терміну «пограниччя», який описує різні ситуації та явища, що мають місце на теренах, які населяли різні етнічні,

культурні, мовні та релігійні групи, не маючи політичного забарвлення. Нині польсько-українське прикордоння може бути простором свідомо впроваджуваної політики співпраці та взаємного порозуміння двох народів. Шкільні підручники та посібники сприятимуть підтримці цього процесу [316].

У вересні 2011 р. в Одесі відбулась XIV нарада українсько-польської комісії. Цього разу польська сторона проаналізувала шість українських підручників з історії: чотири з історії України та два – з всесвітньої історії. Експерти наголосили, що в останніх є досить мало відомостей про Польщу ХХ ст., зокрема у роки Другої світової війни, яка була важливим дипломатичним чинником. Головною слабкістю українських підручників є те, що не береться до уваги доробок польської історіографії останніх 20 років.

Українською стороною також було рецензовано 6 підручників з історії Польщі. Члени комісії вважають, що у них повинна міститись елементарна інформація: про розвиток сучасної української культури та українського національного руху ХІХ–ХХ ст., про українську національну революцію 1917–1920-х рр., про розбудову незалежної української держави за часів УНР, Української Держави, Директорії, ЗУНР [317].

Основна частина ХV засідання була присвячена історії та сучасній ситуації найбільших промислових регіонів України і Польщі. Під час дискусії обговорено низку проблем, пов'язаних з процесами формування ідентичності мешканців згаданих регіонів. Польська сторона проаналізувала шість українських підручників і шість атласів. Рецензенти звернули увагу на калькування радянської історіографії у роки Другої світової війни. Відсутня інформація про радянські репресії поляків, зокрема – про масові вбивства у Катині. Також не до кінця висвітлені україно-польські відносини у роки війни. В. Менджецькі, проаналізувавши посібник «Разом на одній землі. Історія багатокультурна», наголосив на мінімізованій інформації про вклад поляків у розвиток української культури.

Українські експерти у своїх рецензіях також відзначили калькування радянської історіографії, зокрема подій, що стосуються Ризького договору (1921р.). У розділі про українсько-польську війну 1918 р. не вказані передумови – утворення УНР та ЗУНР, не пояснено причину кровопролитних боїв за Львів. Позитивним є розміщення сучасного фото: меморіалу Орлят у Львові з посиланням на те, що його спорудження стало можливим завдяки українсько-польському примиренню в 2005 р. Однією з головних рекомендацій було більш зважено підійти до розповіді про події на Волині влітку 1943 р., адже в такий спосіб автори уникають найважливішого моменту, пов'язаного з актуалізацією історичної пам'яті: як українці та поляки врегулювали конфлікт і досягли сучасного примирення і порозуміння.

Загалом експерти дійшли висновку, що як для польських, так і для українських підручників характерно два методологічні недоліки: переважання мілітарної історії над історією повсякдення; відсутність тексту, який показував би вихід країн і народів із воєнних конфліктів [318].

XVI засідання українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту підручників з історії та географії відбулось у Дніпропетровську. Як і в попередні роки, зауваження Комісії стосувались висвітлення болючих питань ХХ ст. Однією з найбільш суперечливих подій українсько-польської історії є «Волинська різанина» 1943 р., адже за 20 років дискусій науковці так і не виробили єдиного підходу [319].

Це засідання також було присвячене вирішенню спірних питань в історії українсько-польсько-єврейських взаємин. До роботи комісії вперше приєднались дніпропетровські фахівці з єврейської історії: представники Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні». Фахівці з історії єврейського народу заявили, що у шкільних підручниках обох країн тема єврейства, зокрема історія Голокосту, наразі подається цілком прийнятно [353].

Також на засіданні сторони домовились з 2014 р. видавати тематичні модулі – спільні методичні посібники для польських та українських вчителів [252, с. 10].

Під час XVII засідання голова української частини комісії В. Головка на прохання польської сторони ознайомив присутніх з доповіддю «Україна проти Руського Міра: від Євромайдану до війни». У ній проаналізовано характер суспільних та політичних рухів в Україні та стратегій, які реалізовувала Росія щодо України з осені 2013 р. до вересня 2014 р.

Цього разу експерти дійшли висновку, що зміст підручників про середньовічну історію України та Польщі не висвітлює головних контроверсій, а також наголосили на створенні позитивного взаємного образу між молодим поколінням поляків та українців за допомогою терміну «пограниччя» [320].

19 січня 2015 р. міністерства підписали чергову угоду про співпрацю й наголосили на успішності та продовженні роботи комісії [213].

Задля збереження історико-культурної спадщини, формування об'єктивної політики пам'яті Україна й Республіка Польща домовились про повернення архівних документів та вільний доступ до них [209]. Ця подія дала поштовх до нових досліджень українсько-польського питання, адже дослідникам надавалась можливість вивчення та введення до наукового обігу інформації, яка багато десятиліть зберігалася під грифом «таємно». Кількість розсекречених фондів або їх складових з року в рік невпинно зростає. Таким чином, науковці мають можливість ознайомитися з документами, які проливають світло на досі невідомі чи маловідомі сторінки історичного минулого. Задля ліквідації «білих плям» в історії обох народів та з'ясування долі людей, зниклих безвісти в період війни та терору, розпочалася співпраця в галузі використання українських і польських архівних документів на рівноправних засадах [173].

З метою нівелювання наслідків тоталітаризму ХХ ст. у взаємовідносинах українського та польського народів, плануючи

публікацію історичних документів щодо політичних репресій на території України та Польщі, а також маючи намір удосконалити співробітництво між архівними підрозділами Служби безпеки України та Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу 3 серпня 2009 р. між вказаними установами було підписано договір про співробітництво. Договір передбачає співпрацю у галузі архівної справи (обмін досвідом у сфері накопичення, обробки, зберігання та використання документів; обмін інформацією про архівні фонди), наукових досліджень та публікації матеріалів (спільні дослідницькі програми та взаємну допомогу у публікації результатів наукових досліджень та збірників документів; організацію виставок документів, наукових семінарів та конференцій; спільні видання історичних праць і документів) [54].

Державна політика пам'яті України і Польщі має на меті, з одного боку, унеможливити розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з іншого – сприяти усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів обох культур. Задля досягнення поставленої мети було підписано Угоду про забезпечення прав національних меншин, в якій сторони домовились про створення національно-культурних товариств на території обох держав [208].

Останні десятиліття політика пам'яті є основою в побудові міжнародних відносин. Вагома заслуга в цьому П. Нора – французького дослідника, котрий ввів у науковий обіг термін «місця пам'яті». Згідно його вчень, колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих «місцях пам'яті», які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Такими місцями можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Основною функцією пам'ятних місць є збереження колективної та групової пам'яті, тому, вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [118].

Таким чином, улаштування пам'ятних місць стало вагомим внеском у розв'язанні суперечностей в історичному минулому між різними народами. Сьогодні така практика розглядається як певний процес каяття, очищення від гріхів попередньої політики, наслідком якої стало переслідування, винищення або утиски конкретних етносів чи націй. Цьому прикладу послідували Україна та Республіка Польща.

Для зняття напруження у стосунках з приводу спільного історичного минулого уряди обох держав підписали Угоду про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій. У ст. 2 цієї угоди даються визначення понять «місце пам'яті» (місце, пов'язане з боротьбою або катуванням), «улаштування місць пам'яті і поховання» (межі, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дощок та меморіальних споруд), «утримання місць пам'яті і поховання» (охорона могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані). Сторони домовились про вільний доступ до місць пам'яті і поховання загиблих та закатованих співвітчизників, обмін інформацією, що стосується розташування місць пам'яті і поховання, їх кількості і розмірів, персональних даних закатованих та випадки вандалізму [206].

Прагнучи зберегти курс на зміцнення добросусідських, взаємовигідних культурних та наукових відносин, уряди України та Республіки Польща у квітні 1995 р. підписали програму реалізації культурного та наукового співробітництва на 1995–1996 рр. Ця програма містила кілька блоків, серед яких: 1) наука, вища школа, освіта (сторони домовились про активізацію діяльності українсько-польської комісії істориків задля підготовки та видання праць «Історія Польщі» в Україні та «Історія України» в Польщі, а також про продовження роботи з питань оцінки змісту підручника з історії та географії); 2) культура і мистецтво (в період дії цієї програми в Україні і РП мали функціонувати дві музейні виставки «Польський та український романтизм» та «Козаччина», метою яких було ознайомлення громадськості з історико-культурними традиціями обох держав); 3) охорона спадщини (сторони

домовились про співробітництво в сфері охорони культурної спадщини й підтримали співпрацю між Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМУ та Комісією у справах польської культурної спадщини за кордоном) [161].

Відповідно до реалізації даної угоди між міністерствами культури і мистецтва України й Республіки Польща з 1995 р. було підписано низку протоколів. Так, згідно протоколу від 24 листопада 1995 р. сторони домовились про підвищення ефективності та якості двосторонніх зв'язків через обмін делегаціями та науковцями в сфері культури, запобігання нелегальному вивезенню культурних цінностей, а також забезпечення належних умов для розвитку національних меншин [168].

У протоколі від 4 лютого 1999 р. зазначалось, що Україна та Республіка Польща готові здійснювати співпрацю між провідними бібліотеками та обмінюватись музейними виставками. Так, у 1999р. в Україні була представлена виставка «Мистецтво в Польщі» з колекції державної галереї мистецтва «Захента» у Варшаві, а у 2000 р. в Польщі проходила виставка «Екіпірування козаків в XVIII ст.» з колекції державного історико-меморіального заповідника «Поле битви Берестецької» [169].

У квітні 2000 р. Верховна Рада України прийняла ініційований Президентом України Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Серед іншого, законодавчий акт передбачав «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації».

Згідно протоколу від 19 березня 2003 р., обидві держави продовжують курс на співпрацю, а також розпочинають необхідну роботу щодо упорядкування місця поховання князя Данила Галицького, його синів та деяких єпископів у Хелмі та повернення на паритетних засадах церковних дзвонів, віднайдених у місцевості Лютовіска (Підкарпатське воєводство) [170].

У 2009 р. Україна та Республіка Польща домовились про популяризацію польської та української книги та підтримку Першого українсько-польського конгресу культури [171]. На знак плідної співпраці у грудні 2014 р. в Україні було проведено Свято польської культури [113].

Усвідомлюючи необхідність охорони та збереження культурного надбання, сприяння розвитку національних культур й зміцнення співробітництва між сусідніми державами Україна та Республіка Польща домовились про повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. Підписавши угоду, сторони домовились про проведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження з метою встановлення кількості, вартості, стану рухомих культурних цінностей, що знаходяться на території обох держав. Задля захисту, збереження, розшуку та повернення культурних цінностей сторони утворили міжурядову українсько-польську комісію. Виконання цієї угоди покладається: в Україні – на Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМУ; в Республіці Польща – на уповноваженого уряду з питань польської культурної спадщини за кордоном [207].

Потужним імпульсом у розвитку гуманітарних контактів й активізації взаємодії в усіх сферах двосторонніх відносин стало проведення Року Польщі в Україні (2004 р.) та Року України в Республіці Польща (2005 р.). Головною метою такої програми стало акцентування уваги на тому, що тисячолітня історія обох народів становить не тільки спільні чинники та цінності, але слугує фундаментом для спільного минулого, сприянню подальшого зближення народів в дусі дружби та добросусідства [167, с. 225].

На початку січня 2005 р. польський сейм прийняв закон «Про національні та етнічні меншини й регіональну мову», в якому проголошувались збереженням та розвиток культурної самобутності національних та етнічних меншин, в тому числі українців та лемків [385].

Ще одним проявом добросусідських відносин стало прийняття 16 березня 2006р. Сенатом Республіки Польща Постанови про річницю

Великого голоду в Україні, в якій зазначалась необхідність визнання голоду 1932–1933 рр. актом геноциду протиукраїнського народу [397].

6 грудня 2012 р. парламентська комісія національних та етнічних меншин передала на розгляд сейму заяву із засудженням акції «Вісла», під час якої у 1947 р. було депортовано понад 140 тис. українців. У заяві йшлося, що польський парламент вважає акцію «Вісла» порушенням основних прав людини й засуджує її, одночасно висловлюючи сподівання, що процес примирення між нашими народами продовжуватиметься, а болісна історія стане попередженням проти порушень прав людини в світі [164]. Однак, через упереджене ставлення правоцентричних сил, дана заява так і не була прийнята.

Незважаючи на вибудовування політики примирення, керівництво Польщі неодноразово висловлювало прагнення засудити діяльність ОУН, УПА та визнати дії українців такими, що чинили геноцид проти польського населення. Так, у 2009 р. польський сейм видає ухвалу, в якій відзначається, що ОУН спільно з УПА в липні 1943 р. чинили антипольські дії, котрі мали ознаки етнічних чисток та геноциду [371, с. 684].

Згодом, у квітні 2013 р., в сеймі Польщі було зареєстровано проект резолюції про визнання ОУН, УПА й дивізії «Галичина» злочинними організаціями, які вчинили геноцид щодо польського населення Східних Кресів у 1939–1947 рр., та визнання 11 липня Днем пам'яті жертв Волинської трагедії, мучеництва кресов'ян. На думку польського керівництва, визначення Волинського злочину як «етнічної чистки з ознаками геноциду» можна обґрунтувати тим, що події мали організований масовий характер й супроводжувалися жорстокістю [348].

20 червня 2013 р. польський сенат (верхня палата парламенту) видав ухвалу «70-і роковини Волинського злочину», у якій йшлося про те, що 9 лютого 1943 р. нападом загонів УПА на волинське с. Паросль «розпочалася брутальна акція фізичного знищення поляків, яка проводилася бандерівською фракцією Організації українських націоналістів та Українською

повстанською армією». У документі сказано, що жертвами антипольської акції УПА стали приблизно 100 тис. поляків. Водночас в ухвалі зазначено, що після повалення комунізму Польща й Україна багато зробили для подолання складного минулого: «Поляки прагнуть примирення й дружби з українцями. Це підтверджується численними доказами. Утім, справжнє примирення можна збудувати тільки на правді та спільному засудженні злочину». Документ підкреслює, що пам'ять про загиблих на Волині поляків «повинна назавжди стати частиною польської історичної свідомості». За ухвалення такого тексту документу проголосувала більшість депутатів верхньої палати польського парламенту: 55 senatorів із 100 були «за», 20 – «проти», а 10 – «утримались» [373, с. 582].

Однак сейм Польщі не підтримав поправку про визнання Волинської трагедії «геноцидом» поляків: «за» проголосувало лише 212 депутатів з 231, необхідних для її ухвалення. З 437 депутатів, які були присутніми на голосуванні, «проти» проголосувало 222 та 3 – «утримались». Також не підтримали поправку про встановлення 11 липня Днем пам'яті жертв Волинської трагедії, мучеництва кресов'ян. «За» неї проголосували 178 депутатів, «проти» – 259.

Маршалок сенату Б. Борусевич відреагував на заклик опозиційної партії «Право і справедливість» заявою, що поняттям геноциду слід послуговуватися дуже обережно, «щоб у майбутньому не наразитися на подібні звинувачення від інших сторін». На думку Б. Борусевича, українці теж можуть звинуватити поляків у геноциді: йдеться про напади Армії Крайової на українців у 1944 р. Ці напади були здійснені «щонайгірше на іншій території і щодо інших українців, ніж тих, яких можна було б звинувачувати у Волинському злочині» [257].

Проте згодом, 7 липня 2016 р., Сенат Республіки Польща прийняв «Ухвалу щодо вшанування громадян Другої Речі Посполитої – жертв убивств українських націоналістів у 1939–1945 роках». У ній зазначено, що загальна кількість жертв становить 100 тисяч та ще кілька десятків тисяч осіб, до них

також належать євреї, чехи, вірмени, українці; сенат віддає найвищу шану воякам Армії Крайової та іншим організаціям, котрі протидіяли різні, й висловлює повагу та вдячність тим українцям, котрі, наражаючись на небезпеку, рятували поляків, і пропонує президенту Польщі встановити для них спеціальні відзнаки. У цій ухвалі сенатори закликали польський сейм визначити 11 липня «Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої»[378].

22 липня 2016р. сейм Польщі видав «Ухвалу про вшанування жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами в Другій Речі Посполитій у 1943–1945 рр.». У ній зазначалось, що парламент Польщі віддає данину пам'яті всім громадянам Другої Речі Посполитої, котрі були по-звірячому вбиті українськими націоналістами; висловлює глибоку вдячність солдатам Армії Крайової, селянським батальйонам, а також українцям, які здійснили героїчну боротьбу, ставши на захист цивільного населення, й закликає президента Польщі удостоїти цих людей державних нагородам. Згідно цього документу, польський сейм встановлює 11 липня Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої [374].

В Україні дії польських парламентарів викликали значне обурення й критику. Так, 3 серпня 2016 р. у Верховній Раді України зареєстровано проект постанови «Про вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого Польською державою щодо українців у 1919–1951 роках». У ньому пропонується визнати історію українських земель під владою Другої Польської Республіки, а також «народної Польщі» часів соціалізму «історією геноциду українського народу, системно та послідовно вчиненого польською державою», а також встановити 24 березня Днем пам'яті про українців – жертв геноциду, вчиненого Польською державою протягом 1919–1951 років. При цьому у проекті наголошено, що «гіркі уроки історії не повинні впливати на співпрацю і взаємоповагу двох наших держав у сьогоденні. Верховна Рада

України висловлює щирю вдячність Польщі за підтримку України в її боротьбі з зовнішньою агресією» [165].

8 вересня 2016 р. на офіційному сайті українського парламенту опублікували проект заяви-відповіді на постанови Сенату і Сейму Республіки Польща від 7 липня 2016 р. та 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії. Відтак, Парламент України вважає, що ухвалення Парламентом РП зазначених постанов поставило під загрозу політичний і дипломатичний доробок та зусилля двох держав і народів, спрямовані на взаємне прощення, примирення та вшанування пам'яті невинних жертв – українців та поляків, – й закликає нинішні та майбутні покоління українців і поляків продовжувати стратегічне партнерство та не піддаватися спробам окремих політичних сил маніпулювати чутливими сторінками історичного минулого всупереч інтересам українського та польського народів [77].

Підсумовуючи, зазначимо, що, розуміючи взаємозв'язок політики пам'яті з іншими різновидами політики, керівництво обох держав намагається вибудувати стійку систему міждержавних відносин. Встановлення дипломатичних стосунків, засудження Сенатом РП акції «Вісла», наукове, інформаційне, культурне співробітництво продемонстрували шлях до примирення та добросусідських відносин. Однак, на жаль, не всі представники української та польської політичної еліти погоджуються з такою політикою й розглядають політику пам'яті як «гру з минулим» задля досягнення власних цілей, цим самим розпалюючи міжсупільну ворожнечу, яка подекуди залишилась у пам'яті обох держав і пов'язана з діяльністю ОУН-УПА, Армії Крайової, Волинською трагедією та акцією «Вісла».

2.4 Інститути національної пам'яті та музеї як репрезентанти політики пам'яті України та Польщі

2.4.1 Діяльність Інститутів національної пам'яті

Політика пам'яті являє собою діалог між державою та суспільством з приводу оцінки соціальної значущості певних історичних подій та процесів, визначення доцільності, місця та ступеня впливу пам'яті на хід державно-політичного та соціального розвитку. Необхідність відновлення історичної пам'яті та національної свідомості викликає значний науковий інтерес до вивчення суперечливого минулого.

У процесі конструювання політики пам'яті велике значення мають спеціально створені урядові структури та науково-дослідні установи, покликані об'єктивно висвітлити історичне минуле та допомогти громадянам ідентифікувати себе з його спільним образом. Після кардинальних зрушень кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. у низці країн Центрально-Східної та Центральної Європи створено інститути, головним завданням яких визначено вивчення тоталітарного минулого цих держав [190, с.52].

Україна та Республіка Польща не стали винятком, на їх теренах також функціонують національні інститути пам'яті. Ця інституційна складова як відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння українсько-польського історичного досвіду [204, с. 303].

Польський національний інститут пам'яті був створений 18 грудня 1998 р. з метою збереження пам'яті про неосяжність жертв, втрат і збитків, завданих польському народу під час і після Другої світової війни, та патріотичних традицій польської нації у боротьбі з окупантами, нацизмом і комунізмом; зобов'язання розслідувати в судовому порядку злочини проти миру і людяності та воєнні злочини [387]. Інститут розпочав свою роботу

8 червня 2000 р. з обранням професора Л. Кереса на посаду президента ІНП [407].

Невдовзі після прийняття закону парламентом на нього наклав вето президент О. Квасневський, і хоча це вето невдовзі було подолане парламентом, дискусії щодо діяльності ІНП точаться й до тепер. У 2010–2011 рр. відбулися зміни в структурній діяльності даної установи.

Польський інститут національної пам'яті керується «Законом про Інститут національної пам'яті – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу» від 18 грудня 1998 р. [387], «Законом про розкриття інформації, яка міститься в документах державних служб безпеки в період між 1944–1990 рр., і змісту цих документів» від 18 жовтня 2006 р. [388], а також «Статутом Інституту національної пам'яті – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу» від 1 серпня 2012 р. [361].

До головних завдань інституту належать:

1. Облік, накопичення, зберігання, обробка, публікація, забезпечення збереження і доступу до документів державних органів безпеки Польщі в період з 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., а також органів безпеки Третього Рейху і СРСР, що стосуються:

а) скоєних щодо осіб польської національності або польських громадян інших національностей в період з 1 вересня 1939 р. до 31 липня 1990 р.: нацистських злочинів; комуністичних злочинів; інших злочинів, що представляють собою злочини проти миру, людяності або військові злочини;

б) інших репресій з політичних мотивів, що здійснювалися посадовими особами польських органів слідства, юстиції або особами, що діяли за їх вказівкою;

в) діяльності державних органів безпеки.

2. Розслідування зазначених злочинів.

3. Захист персональних даних осіб, яких стосуються документи, зібрані в архіві ІНП.

4. Здійснення освітньої діяльності [387].

Закон від 18 грудня 1998 р. порушував питання охорони «скривджених» осіб, тобто тих, про кого державні органи безпеки збирали інформацію, в тому числі й таємно. Кожна людина мала право звернутись з офіційним запитом, чи належить вона до «скривджених» осіб, чи ні [387].

Що стосується структури інституту, то на час прийняття закону головними органами були голова та колегія. Також функціонували такі відділи (піони), як Головна комісія розслідування злочинів проти польського народу, Бюро надання та архівації документів, Бюро публічної освіти. В 11 містах, де функціонували апеляційні суди, були представлені відділи інституту (Жешов, Познань, Білийсток, Лодзь, Гданськ, Люблін, Катовіце, Краків, Щецин, Варшава, Вроцлав), в інших 7 містах – делегатури (Гожов Великопольський, Ополє, Радом, Ольштин, Кошалін, Кельц, Бидгощ). Згодом, відповідно до ухвали «Про розкриття інформації державних органів безпеки з 1944 по 1990 рр. та зміст цих документів» від 18 жовтня 2006 р., з 2007 р. ще одним структурним підрозділом стає Бюро люстрації, а колегія ІНП перетворюється в раду [388].

Голова керує інститутом і є незалежним від влади в рамках своїх повноважень (ст. 9) [387]. Він призначається і звільняється сеймом за згодою сенату і попереднім поданням кандидатур від ради інституту. Термін його повноважень становить 5 років з моменту складання присяги. Не раніше ніж за 6 і не пізніше ніж за 3 місяці до закінчення терміну своїх повноважень чинний голова оголошує відкритий конкурс на цю посаду. Одна і та ж особа не може бути головою більше двох термінів поспіль (ст. 10) [387]. На посаду голови Інституту національної пам'яті може претендувати громадянин Польщі, який володіє високими знаннями та моральними якостями. Головою ІНП не може бути особа, що була службовцем, працювала або співпрацювала з органами держбезпеки, особа, діяльність якої пов'язана з доступом до державної таємниці з метою запобігання її розповсюдження, членом політичної партії чи профспілки. Голова інституту не може виконувати свої повноваження й одночасно бути членом сейму чи сенату або займатися

іншою публічною діяльністю, окрім викладацької (ст. 11). Це ж саме стосується й інших працівників інституту [387].

Колегіум ІНП обирався терміном на 7 років, в його склад входило 11 осіб, які обиралися сеймом абсолютною більшістю голосів, також двох кандидатів обирала Державна рада судочинства [387]. Сьогодні функції колегіума виконує рада, що підпорядкована голові ІНП [361]. Вона складається з дев'яти членів: п'ять призначаються сеймом, два – сенатом і два – президентом Республіки Польща. Їхнє призначення повинне бути здійснене не пізніше закінчення терміну повноважень діючої ради. Рада обирається раз у 6 років, каденція розпочинається з першого засідання, що скликається головою інституту. Член ради інституту не може служити більше, ніж 2 терміни підряд. Серед своїх членів рада обирає голову та трьох його заступників (ст. 15) [387].

У 2000 р. прокурори Головної комісії розслідування злочинів проти польського народу розпочали слідство у справах злочинів, скоєних над громадянами Польщі [333, с. 15]. Прокурори зобов'язані проводити розслідування, навіть якщо злочинці мертві, задля того, щоб пояснити обставини злочину та встановити жертв. В рамках комісії діяв також відділ експертиз і опрацювань.

Слідчий відділ інституту за останні 15 років завершив рішення по 14 506 справах, у ході яких опитано 103 334 свідків, 932 особам висунуто обвинувачення. Прокурори ІНП направили до судів 326 актів звинувачення проти 508 осіб. На підставі цих актів на сьогодні суди засудили 137 осіб. Щодо 140 осіб розслідування були погашені з приводу давності, щодо 62 – у зв'язку з амністією, щодо 60 – з огляду на смерть звинуваченої особи, а також у ході судових засідань 33 особи було виправдано [407].

До прикладу, білостоцький прокурор Р. Ігнат'єв провів розслідування у справі злочину у Єдвабному, в ході якого було розглянуто не лише судові справи 1949 р., але й нові доступні матеріали та свідчення. Слідство

формально закрили 2003 р., позаяк не знайдено живих свідків, окрім тих, хто вже був притягнутий до кримінальної відповідальності півстоліття тому. Паралельно судовому процесу проводились і наукові дослідження, у результаті яких у 2002 р. вийшов накладом ІНП двотомник «Навколо Єдвабного» за редакцією тодішнього керівника Бюро громадської освіти П. Махцевича. У виданні ще раз висвітлювались не лише події 10 липня 1941 р., але й довоєнні польсько-єврейські взаємини та вплив радянської і німецької окупації на становище, а також детально описано самсудовий процес 1949 р. [36, с. 233–234].

Архівний піон (Бюро звернень і архівних записів) займається збереженням, обліком і відкриттям доступу до актів органів безпеки від 22 липня 1944 по 31 грудня 1989 р., а також органів безпеки Третього Рейху та СРСР у час Другої світової війни. Доступ до даних мають репресовані, науковці та журналісти. Сьогодні у розпорядженні підрозділу знаходяться близько 80 км полиць з документами [289]. За 15 років діяльності бюро реалізувало 956 303 запитів на доступ до документів. У рамках співпраці із зарубіжними архівами, зокрема й з архівами України, до Польщі надійшло 664 410 копій документів (7 072 одиниць в архіві), у яких відображена доля польських громадян до, під час і після Другої світової війни [407].

Бюро публічної освіти поділяється на відділ дослідження наукової документації та бібліотечних фондів, відділ історичної науки, видавничий відділ [287]. Ним організуються конференції, лекції, кінопокази, виставки та конкурси, здійснюється підготовка освітніх матеріалів. Саме тут збирають свідчення очевидців історичних подій, видаються книги та наукові журнали [407].

Головна комісія з розслідування злочинів проти польського народу, Бюро звернень і архівних записів, Бюро народної освіти мають своїх керівників (директорів), що призначаються головою ІНП.

Люстраційне бюро в рамках ІНП функціонує з 15 березня 2007 р. До його головних завдань належить: ведення реєстру люстраційних

заяв;здійснення аналізу люстраційних заяв і збір необхідної інформації для їх правдивої оцінки; підготовка люстраційного аналізу [288].

Закон про люстрацію зобов'язує публічних осіб пройти через процедуру люстрації: від президента країни, урядовців, парламентарів, депутатів місцевого самоврядування, суддів, прокурорів і адвокатів, ректорів вищих навчальних закладів до голів сільських рад – загалом 49 позицій. Якщо буде встановлено, що хтось із вище перелічених осіб надав люстраційному бюро неправдиві відомості, то щодо такої особи відкривається слідство. Якщо суд доведе, що особа подала неправдиві відомості, вона протягом десяти років не має права обіймати посади в органах публічної влади [388].

Крім того, Люстраційне бюро публікує в Інтернеті каталоги з особовими даними співробітників служби безпеки, співробітників партійного апарату, функціонерів органів публічної влади, осіб, які стали жертвами служби безпеки.

Директор Люстраційного бюро призначається й звільняється з посади генеральним прокурором за поданням голови Інституту національної пам'яті за погодженням ради Інституту національної пам'яті. Він обирається строком на 3 роки й не може бути на посаді більше, ніж два терміни підряд (ст. 18–19) [387].

Відділами, що мають регіональне представництво (міста Жешов, Познань, Білийсток, Лодзь, Гданськ, Люблін, Катовіце, Краків, Щецин, Варшава, Вроцлав) [149], керують начальники, які призначаються і звільняються з посади головою ІНП (ст. 19). У їхній структурі також виділяють філії Комісії з розслідування злочинів проти польського народу, Бюро звернень і архівних записів, Бюро народної освіти, Люстраційного бюро (ст. 18) [387].

Делегатурами, що знаходяться в найбільших містах Гожові Великопольському, Ополє, Радомі, Ольштині, Кошаліні, Кельці, Бидгощі [195], також керують начальники, які призначаються головою ІНП (ст. 19).

Відповідно до ст. 18 закону про ІНП, в делегатурах можуть створюватись відділи з розповсюдження та архівування документів, народної освіти й слідчий відділ [387].

Інститут національної пам'яті має статус науково-дослідного інституту з функціями слідства і звинувачення, що посідає дуже важливе місце в суспільно-політичному житті Республіки Польща. Так, з 2011 р. ІНП спільно з Міністерством юстиції РП, Радою охорони пам'яті боротьби і мучеництва, Поморським медичним університетом, Медичним університетом Вроцлава, Польською генетичною базою жертв тоталітарних режимів, Інститутом судових досліджень в Кракові здійснює загальнонаціональний науково-дослідний проект «У пошуках невідомих поховань жертв комуністичного терору з 1944 по 1956 рр.». Проект спрямований на визначення місць розташування могил розстріляних і загиблих в роки сталінізму, ексгумацію та ідентифікацію відшуканих решток. На Повонзківському кладовищі в Варшаві, Білостоцькому слідчому ізоляторі, а також у багатьох інших місцях вдалося відшукати рештки кількохсот вбитих й ідентифікувати 41 особу [407].

У Польському ІНП на постійній основі видаються шість журналів: щомісячники «Пам'ять.pl» та «Бюлетень ІНП», піврічник «Право і справедливість», «Апарат репресій у Народній Польщі 1944–1989 рр.», «Час», щорічник «Архівний погляд ІНП», а також збірники статей і документів, монографії, історичні додатки до преси, навчальні матеріали, інтернет-публікації. Функціонує освітній інтернет-портал «Пам'ять.pl»; цифрова бібліотека, віртуальний музей ІНП надають каталоги архівних матеріалів [203, с. 163]. Крім того, публікуються словники, «Атлас підпілля», дидактичні посібники та відеоматеріали, альбоми, виставки, кілька періодичних видань, у тому числі й популяризаторських, й додатки до щоденної преси [35, с. 357].

Отже, з вищесказаного можна стверджувати, що Польський ІНП покликаний зберегти пам'ять про ті втрати, яких зазнав польський народ

під час Другої світової війни і після неї; патріотичні традиції боротьби проти нацистських і комуністичних окупантів; боротьбу за незалежну Польську державу на захист свободи і людської гідності. Інститут діє відповідно до обов'язку розслідування злочинів проти миру, людяності й воєнних злочинів і потреби компенсувати шкоду, якої зазнали репресовані і постраждалі від тоталітарних режимів.

Польський Інститут національної пам'яті завдяки масштабам своєї діяльності став відомим за межами Польщі. Більше того, типологічно подібні інституції в інших державах брали приклад з нього – якщо не за змістом діяльності, то за назвою. Так, у 2003 р. у Словаччині створили Інститут пам'яті нації. А через три роки Інститут національної пам'яті з'явився і в Україні [143]. Ініціативу президента В. Ющенка оформили як Постанову Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 р. Відповідно до неї Український інститут національної пам'яті визначався як центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу [152].

Від самого початку в задум створення українського інституту не було закладено засадничих принципів польського взірця: передачі архівів КДБ, створення слідчого відділення, відкриття регіональних філій, широкого фінансування просвітницьких та наукових програм. Сама процедура призначення керівництва інституту не передбачала, як у Польщі, запеклих парламентських дискусій і фактично відбулася поза будь-яким публічним обговоренням. Помітна діяльність УІНП фактично зосереджувалася довкола участі у створенні меморіалу Голодомору в Києві та підготовки багатотомної «Національної книги жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», розробки концепції історичної освіти в Україні [143].

Нормативно-правову основу діяльності інституту становлять Конституція України, Закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про інформацію», «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»,

«Про національний архівний фонд та архівні установи», «Про авторські та суміжні права», «Стратегія національної безпеки України» й низка інших законодавчих і правових актів України у сфері гуманітарної політики [16].

З кінця 2010 р. в Українському інституті національної пам'яті відбулася низка реформ. 9 грудня 2010 р. Президент України видав Указ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», згідно якого УІНП був ліквідований як центральний орган виконавчої влади [245]. Проте того ж таки 9 грудня 2010 р. іншим указом В. Янукович створив Український інститут національної пам'яті як науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України [215]. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України 31 січня 2011 р. прийняв Постанову «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» [151].

Як зазначено в ст. 4 «Положення про УІНП», його основними завданнями є:

- наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті;
- розроблення у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінету Міністрів України у сфері реалізації гуманітарної політики;
- виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації;
- здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України;
- вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв;
- участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаній з проблемами національної пам'яті [151].

Інститут очолює директор, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України (ст. 6). Він має своїх

заступників, які призначаються і звільняються з посади КМУ за поданням директора й здійснюють свої повноваження відповідно до розподілу обов'язків (ст. 8) [151]. В інституті утворюється вчена рада як колегіальний дорадчий орган та спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора наук (ст. 9–10) [151].

Також в структурі ІНП виділяють департаменти:

- архівний (відділ польових досліджень, фондний відділ, відділ обслуговування);
- науково-дослідницький (відділ історії голодоморів, відділ досліджень збройного визвольного руху 1920–1950-х рр., відділ досліджень репресивних систем окупаційних режимів, відділ досліджень ненасильницького спротиву 1950–1980-х рр.);
- меморіальний (музейний відділ, відділ пам'ятників, відділ популяризації);
- видавничий (відділ паперових видань та відділ електронних видань) [200].

9 липня 2014 р. КМУ видає постанову, в якій зазначено «ліквідувати Український інститут національної пам'яті як науково-дослідну установу, що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України», натомість «утворити Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури» [149].

12 листопада 2014 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено нове Положення про Український інститут національної пам'яті, у якому зазначено: «Український інститут національної пам'яті є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури і який реалізує державну політику в сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [12].

Український інститут національної пам'яті відповідно до покладених на нього завдань:

1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції;

2) бере участь у підготовці проектів міжнародних договорів України, готує в установленому порядку пропозиції щодо укладення і денонсації таких договорів, укладає з питань, що належать до його компетенції, міжвідомчі міжнародні договори України, забезпечує виконання зобов'язань за зазначеними договорами;

3) організовує роботу із: дослідження Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та політичних репресій в Україні, інформування про результати таких досліджень громадян України й світової громадськості, вживає заходів до визнання на міжнародному рівні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду Українського народу; збирання інформації, створення та наповнення баз даних щодо свідчень очевидців політичних репресій, українського визвольного руху, воєн, жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. і політичних репресій, а також щодо дій, спрямованих на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема участі в антитерористичних операціях; створення мартирологів, книг пам'яті й інших баз даних щодо осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та політичних репресій і забезпечує увічнення їх пам'яті;

4) забезпечує ведення обліку, впорядкування й збереження місць поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та політичних репресій, воєн, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях;

5) вносить у встановленому порядку пропозиції щодо відзначення державними нагородами учасників боротьби за незалежність, суверенітет та

територіальну цілісність України, а також осіб, що зробили вагомий внесок у відновлення й збереження національної пам'яті українського народу;

6) ініціює здійснення заходів щодо соціального захисту ветеранів Другої світової війни і учасників боротьби за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України у ХХ–ХХІ ст.;

7) сприяє відновленню прав осіб, які репресовані;

8) ініціює спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків (у тому числі в рамках виконання міжнародних договорів України);

9) вносить в установленому законом порядку подання про утворення і забезпечує діяльність галузевого державного архіву інституту як архівної установи, що забезпечує збирання, ведення обліку, зберігання, надання доступу та використання документів щодо роботи спецслужб і правоохоронних органів колишнього СРСР;

10) сприяє виготовленню друкованої продукції, кіно та відеопродукції, сценічному й іншому художньому втіленню образів історичного минулого, зокрема осіб, що чинили опір тоталітарним режимам, політичним репресіям, а також виготовленню друкованої продукції з питань відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, в тому числі забезпечує підготовку наукових і науково-популярних видань щодо популяризації історії України, результатів наукових досліджень, монографій, збірників статей, наукових доповідей, їх розповсюдженню на безоплатній основі;

11) сприяє формуванню музейних та бібліотечних фондів з питань відновлення й збереження національної пам'яті українського народу, підготовці музейних експозицій і навчальних програм;

12) здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління;

13) здійснює співробітництво з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними особами незалежно від форми власності щодо надання їм інформаційної та методичної допомоги у провадженні діяльності з формування у громадян України патріотизму і національної свідомості;

- 14) сприяє діяльності громадських об'єднань, зокрема молодіжних, з відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;
- 15) залучає закордонних українців та іноземців до збирання і вивчення матеріалів про історію України, реалізації спільних проектів;
- 16) забезпечує оприлюднення наукових повідомлень, інформаційних і аналітичних матеріалів, результатів досліджень Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій, бере участь у програмах, що виконуються іншими органами виконавчої влади;
- 17) сприяє проведенню наукових досліджень у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;
- 18) сприяє пошуку, веденню обліку, облаштуванню, збереженню й утриманню місць поховань учасників воєн, політичних репресій, боротьби за незалежність України;
- 19) організовує і проводить наукові конференції, семінари, засідання за круглим столом, експертні обговорення та інші заходи з питань, що належать до його компетенції;
- 20) здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю інституту, підприємств, установ й організацій, що належать до сфери його управління [148].

На даний час структура інституту наступна: науковий відділ, відділ аналізу регіональних особливостей та політики національних меншин, відділ обліку та збереження місць пам'яті, відділ музейної справи, сектор обліку та збереження усних джерел, відділ популяризаційної роботи, відділ організації пам'ятних заходів, сектор методичної роботи [194].

За роки свого існування Українським інститутом національної пам'яті видано низку монографій, книг, брошур, статей, буклетів виставок, після конференційних публікацій, проведено акції, приурочені історичним подіям, а також опубліковано документи НКВС та міжнародні документи, розроблено інформаційні матеріали для шкіл, ВНЗ та ЗМІ. Реалізовано проекти: «Люди свободи», «Декомунізація», «Доступ до архівів», «Національний пантеон», «Українська друга світова», «Пам'ять про Голодомор», «Наш Крим», «Історичний календар 2015; 2016». Окремо представлені інтернет-ресурси

(гіперпосилання) на спеціалізовані розділи офіційних веб-сайтів інститутів державної влади України, інші веб-сайти, в тому числі і закордонні.

УІНП долучився до творення Музею Майдану/ Музею Свободи і розпочав проект усної історії Майдану, який налічує найбільшу в Україні збірку інтерв'ю: 150 аудіо та 100 відеозаписів учасників подій Революції Гідності. Вказані матеріали розміщені на офіційному веб-сайті інституту [16].

Під час Революції Гідності 8 грудня 2013 р. у Києві був повалений пам'ятник В. Леніну, що викликало ланцюгову реакцію в суспільстві, так званий «ленінопад», в ході якого масово знищувалися пам'ятники радянським державним діячам та радянська символіка. Ці події дали поштовх і засвідчили початок декомунізації.

Український інститут національної пам'яті спільно з громадськістю розробили, подали на розгляд та домоглися прийняття пакету законів з «невідкладної декомунізації»: «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [63, с.218]; «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» [71, с. 190]; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [73, с. 191]; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», який засуджує комуністичний та нацистський режими, забороняє їх пропаганду [65, с. 219]. Закони були ухвалені 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України, 15 травня 2015 р. підписані Президентом України П. Порошенком й 21 травня 2015 р. набули чинності.

Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вважає, що відсутність політики декомунізації в Україні після проголошення незалежності була однією з причин, які призвели до неорадянського реваншу режиму Януковича. Носії радянських цінностей (а не росіяни чи російськомовні, як про це говорить російська пропаганда) нині є головним кадровим резервом терористичних загонів у так званих ДНР та ЛНР. Тому

питання декомунізації для України сьогодні стосується вже не лише гуманітарної політики, але й політики безпеки [30].

Що стосується співробітництва між двома інститутами України та Польщі, то варто наголосити на тому, що в рамках видавничо-наукової співпраці з 2007 р. громадськість дізнається про антипольську операцію НКВС у рамках Великого терору (2010 р.) [397] та Великий Голод в Україні 1932–1933 рр. (2009 р.) [396]. Польсько-українським взаєминам, окрім багатотомних документів, присвячено також чимало науково-практичних конференцій, зустрічей, діалогів, публікацій та науково-популярних видань. У листопаді 2015 р. після семирічної перерви УІНП та ПІНП відновили українсько-польський форум істориків щодо складних питань спільного минулого, зокрема 1939–1947 рр. [340].

За ініціативи Українського інституту національної пам'яті, Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій, Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Україна та Республіка Польща домовились спільно відновлювати поховання військових та жертв політичних репресій на території обох держав. Так, українська сторона працюватиме над розширенням Українського військового цвинтаря у Пикуличах біля Перемишля та добудує другу чергу Меморіалу воякам Української Народної Республіки і Української Галицької Армії у Ланцуті, а польська сторона створить збірне кладовище у Малехові під Львовом, де будуть поховані солдати Війська Польського, які загинули у вересні 1939 р., коли розпочалася Друга світова війна, а також відновить у Задвір'ї на Львівщині та у Дилитині на Івано-Франківщині поховання польських вояків, які загинули від рук більшовиків у 1920 р. [256].

Зважаючи на те, що інститути пам'яті функціонують в Україні та Польщі, з метою нівелювання наслідків тоталітаризму ХХ ст. у взаємовідносинах українського та польського народів, плануючи публікацію історичних документів щодо політичних репресій на території

України та Польщі, а також маючи намір удосконалити співробітництво між архівними підрозділами Служби безпеки України та Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу 3 серпня 2009 р. було підписано Договір про співробітництво між вказаними установами. Договір передбачає співпрацю у галузі архівної справи (обмін досвідом у сфері накопичення, обробки, зберігання та використання документів; обмін інформацією про архівні фонди), наукових досліджень та публікації матеріалів (спільні дослідницькі програми та взаємну допомогу у публікації результатів наукових досліджень та збірників документів; організацію виставок документів, наукових семінарів та конференцій; спільні видання історичних праць і документів) [54].

У рамках даної співпраці світ побачили вже вісім томів спільного науково-документального проекту «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб». Оприлюднено також англomовну версію 7-го тому про Голодомор – «Poland and Ukraine in the 1930's – 1940's. Unknown Documents from the Archives of the Secret Services. Holodomor» та окремий том «Poland and Ukraine in the 30's–40's of the XXth Century. Documents from Archives of Secret Services», до якого увійшли найцікавіші документи усіх попередніх томів [19]. Інститути заявляють, що на цьому їхня співпраця не завершиться. Це підтверджується обговоренням можливості обміну документами (електронних копій) між Інститутом національної пам'яті та Державним архівом Служби безпеки України у травні 2015 р. Польща отримає від України документи про репресії радянської армії проти поляків, а Україна – матеріали про УПА [136].

У жовтні 2015 р. Інститут національної пам'яті Польщі підготував і видав українською мовою книжку «Польща. Нарис історії», розраховану спеціально на українського читача [138].

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що існування й функціонування інститутів пам'яті в Україні та Республіці Польща має велике значення для суспільно-політичного життя, адже саме вони

відповідають за реалізацію державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Ця інституційна складова як і відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння українсько-польського історичного досвіду.

2.4.2 Музеї як соціальні агенти держави в реалізації політики пам'яті

Формування колективної пам'яті у суспільстві супроводжується низкою проблем, зокрема визначенням власної ідентичності, позитивним сприйняттям та повагою до вибору інших, інтеграцією та консолідацією спільноти на основі загальнолюдських цінностей. Спільні уявлення про історичне минуле є важливою базою цього. Характеризуючи їх феномен, дослідники вказують на соціальні особливості. Так, на думку М. Хальбвакса, індивіди не можуть зберігати та активізувати особисті спогади, якщо їх не сконструйовано у певних соціальних рамках (сім'ї, релігії, нації) і не підтримано цими групами [301, с.61].

Згідно теорії французького дослідника П. Нора, колективна пам'ять концентрується і репрезентується у «місцях пам'яті», які мають символічне значення, формуючи і зберігаючи пам'ять суспільства. Створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є важливим засобом формування групової ідентичності; а дослідження зміни цих місць дає змогу зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [327, с. 37–38]. Таким «місцем пам'яті» можуть бути музеї – багатофункціональні інститути соціальної пам'яті, через посередництво яких реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні та презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів, які усвідомлюються

суспільством як цінності, що передаються із покоління в покоління [276, с. 137].

Головна місія музею – це збереження та нагромадження природного і культурного спадку людства; інформування та поширення основних цінностей історії, науки та культури; генерування культури теперішнього й майбутнього на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної спадщини [389].

За своїм профілем музеї поділяються на природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), історичні (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні), літературні, художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва), мистецькі (театральні, музичні, музеї кіно), науково-технічні, комплексні (краєзнавчі, екомuzeї), галузеві [68, с.191]. Однак варто відразу наголосити, що «історія» притаманна кожному виду музею, різниця полягає лише у різноманітності завдань, цілей та методів відтворення подій та експозицій [406, с. 100]. Провідними функціями музеїв історичного профілю є збереження та відтворення історичної пам'яті [275, с. 138].

Музей як історично сформований інститут виступає засобом адаптації людини в культурній сфері, місцем її духовного збагачення, що стимулює моральний і естетичний розвиток особистості. У сенсі антропологічному музей як транслятор соціальної пам'яті пов'язаний з культом пращурів. Він є культурним простором, що концентрує та репрезентує наявний досвід і «несе відповідальність» за його передавання іншим поколінням через почуття, емоції й переживання, тобто досвід практичний, екзистенціальний і сакральний. Такі характерні для музеїв структурні сегменти, як знання, традиції, цінності, символи, образи водночас є формотворчими соціальної пам'яті. Ця інституція виконує функцію соціалізованого впливу. Зокрема музей можна розглядати як посередника-провідника соціокультурних ідей.

Водночас музей сприяє розширенню світоглядних уявлень, освітньо-наукового потенціалу тощо [85, с. 197].

В епоху інформаційних технологій відкривається нове бачення музейної справи, що має на меті подолати культурно-історичну дистанцію, встановити зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, що потребує перегляду традиційної структури музейної роботи. Наприкінці ХХ ст. історичні музеї стали важливою частиною підтримки і формування колективної пам'яті суспільства через образ передачі минулого та поширення історичних знань. Музейні експозиції не тільки створюють особливий вид розповіді про історію, показуючи та пояснюючи її, але й реалізують спілкування з сьогоденням; це і називається способом запам'ятовування та думанням про минуле в суспільстві [305, с. 206–207].

Музей має подвійну функціональну навантаженість: з одного боку, він є механізмом формування пам'яттєвих смислів, але, з іншого, – пам'яттєві смисли також впливають (особливо в умовах соціокультурних трансформацій) на архітектоніку музею. Відтак простір музею репрезентує, з одного боку, специфічні риси мнемосвідомості епохи, яка відтворюється, але водночас транслює свідомісні смисли часу прочитання коду. Це дає підстави говорити про методи конструювання соціально значущих мнемокомплексів. Спонукаючи глядача до споглядання, музей виховує «візуальну культуру». Образи минулого в масовій свідомості формуються з різних сегментів: особистого життєвого досвіду, ціннісних установок, сучасного «потоків інформації» тощо [85, с. 198].

Створення в музеї умов для набуття досвіду передбачає застосування диференційованого підходу до відвідувачів, врахування їхніх інтересів та мотивів відвідування експозиції чи виставки. Музейна експозиція, що представляє сукупність музейних предметів, формує предметно-просторове середовище музею, надає можливості для інтерпретації історичних подій та явищ. Естетична цінність музейного експонату визначається його історико-культурним контекстом, який формує ставлення

до предмету, а також пов'язаного з ним певного явища чи процесу [17, с. 15]. Водночас не лише музейні предмети, але й музейне середовище є культурним простором, втіленням естетичної функції музейної інформації, адже саме вони є носіями емоційно-образної інформації та набувають значення, символу певної історичної епохи, явища чи події [37, с. 18].

Культурна політика завжди реагує на суспільні потреби і є рушієм змін у музейній діяльності. Сучасні суспільні потреби – зростання культурної самосвідомості особистості, інтересу до історії та культурної спадщини, розвиток міжкультурних контактів – зумовили зміну соціальної ролі музею, форм і методів музейної роботи, спрямованої на ефективну взаємодію музеїв та соціуму. Одним із сучасних напрямів музейної дискусії є те, як музеї можуть долучатися до суспільних дискусій щодо контраверсійних та суперечливих тем історичного минулого і сучасності [17, с. 13].

Президент Міжнародної ради музеїв (ICOM) Г. М. Хінц влучно відзначає, що впродовж останніх десятиліть спостерігається виразна тенденція перетворення музеїв на місця примирення – примирення з минулим, і, щонайголовніше, між колишніми конфліктуючими сторонами. Зокрема, музеї Німеччини, працюючи над темами історії нацизму, Другої світової війни, Голокосту, проводять потужну виховну роботу, що має на меті застерегти суспільство, особливо молоде покоління, від повторення трагічних помилок минулого. Висвітлюючи трагічні події минулого, найважливішим є створення умов, за яких відвідувачі зможуть дізнатися про політичне та історичне тло події, погляди та позиції різних сторін конфлікту. Виставка не повинна бути пропагандистською чи демонструвати лише один погляд на історичну подію. Примирення пам'яті щодо конфлікту означає взаєморозуміння, а не осуд [267].

Музей покликаний забезпечувати можливості для відвідувачів досліджувати шляхи, яким чином минуле допомагало формувати різні ідентичності, спільні культури, цінності і толерантне ставлення особистості до різноманітності. Люди мають не лише отримувати знання про історичні

події, але й бути готовими до конструктивного діалогу з представниками різних культур, носіями різної історичної пам'яті, виробляти толерантне ставлення до них, повагу до їхніх поглядів та уподобань.

Експозиційна та екскурсійна діяльність може стати інструментом для покращення розуміння суперечливих реалій історичного минулого та сьогодення. Сучасним підходом до організації експозиційної та екскурсійної діяльності музею є відхід від однобокого традиційного тлумачення історичних джерел й експонатів, що містять оцінки історичних подій і процесів. Оцінка історичного факту завжди має різні інтерпретації. Відтак використання багатоперспективності в організації історичного матеріалу для експозиції передбачає розгляд певної історичної проблеми з різних кутів зору. За таких умов особистість отримує можливість аналізувати історичні об'єкти та джерела, які можуть представляти різні позиції та точки зору, порівнювати різні описи, шукаючи відмінності і подібності у фактах, а також судження, що виражають певні погляди або думки. З'ясування відмінностей у трактуванні одного й того ж історичного факту чи події та причин такої оцінки (неповна інформація, суб'єктивність, різний досвід, певна релігійна чи політична належність тощо) дає можливість людині формулювати об'єктивні, зважені та незалежні судження при оцінці історичних явищ. За такого підходу відвідувач музею стає активним суб'єктом пізнання історичного минулого [17, с. 16–17].

Тому ми з впевненістю можемо сказати, що музеї на сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, який виконує функцію формування історичної пам'яті народу. Тепер більш детально розглянемо діяльність музеїв України та Республіки Польща.

Україна має досить значну кількість визначних історико-культурних пам'яток. Вона є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входять видатні історичні пам'ятки України: собор святої Софії та прилеглі чернечі будівлі, Києво-Печерська лавра, ансамбль історичного центру Львова,

дуга Струве, резиденція митрополитів Буковини і Далмації, дерев'яні церкви карпатського регіону Польщі і України, стародавнє місто Херсонес Таврійський [349].

В Україні знаходиться близько 150 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, серед них: пам'яток археології – 57 206; пам'яток історії – 51 364; пам'яток монументального мистецтва – 5 926; пам'яток архітектури та містобудування – 16 800. Значна кількість пам'яток історії – більш ніж 12 млн – зберігається у фондах українських музеїв [250, с.139]. Згідно інформації на сайті Міністерства культури України, налічується понад 2 500 музеїв, закладів музейного типу, заповідників, відкритих для відвідування, що й складає основу музейного фонду України [109].

Діяльність музеїв регулює Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. (зі змінами), що визначає правові, економічні, соціальні засади створення і діяльності музеїв України та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони і використання музейного фонду України, його правовий статус, і поширюється на всі види музеїв та заповідників у частині їх музеєфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій та предметів музейного значення. У цьому законі музеї визначено як «культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини». Нормативні питання формування музейного фонду України містить «Положення про Музейний фонд України», затверджене Постановою Кабінету Міністрів від 20 липня 2000 р. [85, с. 194].

Музейною справою керує управління музейної справи та культурних цінностей Міністерства культури України. Однак є лише 15 музейних установ, які належать безпосередньо до сфери управління міністерства: Національний музей історії України, «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс», Національний художній

музей України, Національний музей літератури України, Національний музей Тараса Шевченка, Національний науково-дослідний реставраційний центр України, Дирекція художніх виставок України, Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Національний музей народної архітектури та побуту України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва», Музей історії Десятинної церкви [110].

Окрім вищеперелічених, провідними музеями також є Національний музей медицини України, Національний науково-природничий музей України НАН України, Національний заповідник «Софія Київська», Національний музей народної архітектури та побуту НАН України, Національний музей українського народного декоративного мистецтва України, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському та інші.

На жаль, слід зазначити, що потужний історико-культурний потенціал України не використовується повною мірою у зв'язку з наявністю значних проблем у цій галузі. До сьогодні існував досить низький рівень державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів, просування культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причиною цього є інерція адміністративного управління, брак актуальних інформаційних та інтелектуальних технологій, недостатній рівень модернізації галузі й значною мірою недостатність відповідного фінансування галузі. Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток здійснювалася у недостатніх обсягах, тому нині до 50–70 % об'єктів історико-культурної спадщини у багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10 % – аварійні. Близько 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З 20 тис. пам'яток архітектури та

містобудування кожна десята потребує негайного втручання реставраторів. Близько 1 млн одиниць музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт [282].

Слід наголосити й на певних невідповідностях у законодавстві. Зокрема, Закон України «Про музеї і музейну справу» від 29 червня 1995 р. не узгоджений із Земельними кодексом України, який прийнятий 25 жовтня 2001 р. Певні недоліки має проект закону «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» (прийнятий за основу Верховною Радою України 13 квітня 2007 р.), згідно якого тільки 1,86 % від загальної кількості історичних пам'яток, що перебувають на обліку, будуть залишатися у державній власності [275, с. 139].

Однак державою робляться певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще. Так, наказом Міністерства культури України від 10 грудня 2012 р. № 1471 прийнято рішення про створення Музейної ради, постійно діючого консультативно-дорадчого органу при міністерстві культури, основною метою діяльності якого є визначення пріоритетних напрямів формування та реалізації національної музейної політики. Раду очолює голова, до її складу також входять заступник голови, члени ради та відповідальний секретар. Персональний склад ради затверджується наказом Мінкультури України. Перегляд персонального складу ради здійснюється Мінкультури України раз на рік, при цьому склад обов'язково змінюється не менше, ніж на одну третину. В цей період з об'єктивних обставин можливе внесення інших змін та доповнень до складу ради. Голова ради та його заступник обираються з числа членів ради її актуального складу простою більшістю голосів [112].

Як уже зазначалося, повалення «режиму Януковича» стало поштовхом до реформування державної політики в сфері політики пам'яті. Музейна справа не стала винятком. Управління музейної справи та культурних цінностей опрацьовувало зміни до Закону України «Про музеї та музейну справу», що дало б змогу створити правові механізми забезпечення реалізації національної музейної політики, зокрема: уточнення та введення нової

термінології, яка дозволила б конкретизувати поняття «музейна справа», охопити види музейної діяльності; уточнення функцій міністерства культури; введення класифікації музеїв та музейних закладів, яка базувалася б на класифікації ЮНЕСКО та інших міжнародних інституцій; введення норм щодо консультативно-дорадчих органів, які мають важливу функцію – пропонувати міністерству погоджене і фахове вирішення питань розвитку музейної галузі, а також проблемних питань, пов'язаних з обліком та зберіганням музейних предметів музейного фонду України у державних та комунальних музеях (музейних закладах); створення онлайн-колекції фондів (електронних каталогів) музейних предметів та музейних колекцій музеїв (музейних закладів) для внутрішніх потреб музеїв (музейних закладів) та з метою надання користувачам доступу до унікальних експонатів музеїв, що зберігаються в сховищах, інтеграції та обміну зі світовими і національними електронними музейними ресурсами, створення можливості розширення переліку платних послуг, що надає музей [95]. На розгляд уряду цей проект закону був внесений у першому кварталі 2016 р., однак так і не був прийнятий [56].

Республіка Польща також не поступається масштабами історико-культурної спадщини, яка перебуває під пильним наглядом Міністерства культури і національної спадщини, Національного інституту музеєзнавства та охорони пам'яток. Що стосується музейної справи Республіки Польща, то діяльність у цій сфері регулюють: Закон від 25 жовтня 1991 р. «Про організацію і проведення культурно-мистецьких заходів»; Закон від 21 листопада 1996 р. «Про музеї»; Закон від 7 травня 1999 р. «Про захист колишніх нацистських таборів смерті»; Закон від 23 липня 2003 р. «Про охорону пам'ятників і догляд за пам'ятками»; розпорядження міністра культури і національної спадщини від 15 травня 2008 р. «Про умови, порядок і режим передачі експонатів»; постанова міністра культури від 30 серпня 2004 р. «Про сферу застосування, форми і способи реєстрації пам'яток в музеях» [362].

З 1988 р. в Польщі діяв Осередок охорони музейних об'єктів, головною метою якого була охорона музеїв від крадіжок і пожеж, а також облік втрат. Саме в цей час виникає перший каталог краденого майна культури. З 1991 р. сфера діяльності осередку поширюється на бібліотеки, архіви і нерухомі пам'ятники, у зв'язку з чим його перейменовано в Осередок охорони публічних пам'яток, а 1 березня 2011 р. реорганізовано в Національний інститут музеєзнавства та охорони пам'яток. Його основним завданням є створення і розвиток інновацій в управлінні музеями та громадськими колекціями в Польщі, користуючись при цьому перевагами сучасних засобів комунікації та ідентифікації, які покликані просувати ідею сучасного музею в Польщі, а також полегшити доступ до найновішої інформації про важливі події в житті музеїв [363].

Для поліпшення роботи в цій галузі при міністерстві культури і національної спадщини в листопаді 1996 р. створено консультативну раду у справах музеїв. До її складу входить 21 член, що призначаються міністром та обираються на установчих зборах ради. До компетенції ради входить формування музейного фонду Польщі як всередині країни, так і за її межами [363].

Що стосується традицій нагромадження пам'яток минулого, то вони сягають кінця XVI ст., коли створювались «кунсткамери». Одна з них, за назвою «Museum», відкрилася у 1594 р. в Торуні при бібліотеці Торунської академічної гімназії [336]. Варто зазначити, що витоки польських музеїв у цілому пов'язані як з історичним музейництвом, так і з політикою історичної пам'яті. Так, у далекому 1801 р. в Храмі Сивіли у Пулавах з ініціативи польської аристократки та письменниці І. Чорторійської було зібрано культурні цінності національного значення від найдавніших часів до сучасності. Саме це місце й вважається батьківщиною першого історичного музею в Польщі [406, с. 98].

Польські музеї навіть сьогодні в основному базуються на історичних сюжетах. Так, за даними Центрального статистичного управління у 2013 р.

в Польщі діяло 822 музеї (включаючи філії), з них 146 – історичні [296]. Це пов'язано в першу чергу з тим, що історичний наратив впливає на емоційний стан суспільства. Історичні музеї – одна з найбільших груп музеїв, що створені на основі співпраці між різними інституціями. Початок цього явища слід розглядати у відкритті Музею Варшавського повстання у 2004 р. та Музею історії Польщі у Варшаві в 2006р., адже над їхнім створенням працював чи не увесь державний апарат. Не викликає сумніву думка про те, що саме з відкриттям Музею Варшавського повстання асоціюється певна революція в музейній галузі та польській політиці пам'яті. Адже в ньому представлена інтерактивна атракційна нарація про період нацистської окупації Варшави, придушене повстання, унаслідок якого була тотально знищена частина міста й велика кількість його населення. Фабульна нарація ґрунтується на величезній кількості фактажу, деталізованого, зокрема, в календарних листках, які фіксують дні повстання і які відвідувачі, розшукуючи в різних куточках музею, можуть забирати з собою. Однак фактажність націлена на «відрив від реальності» та створення міфу про героїчну боротьбу поляків за незалежність, котрий став основоположною цеглиною в розбудові новочасної політики пам'яті в Польщі [265, с. 16].

У 2007 р. в Кракові відкрито музей «Фабрика Оскара Шиндлера» й використано маркетинговий підхід: назва музею відсилає нас до популярного оскарносного фільму С. Спілберга «Список Шиндлера». Музей знаходиться у приміщенні колишньої фабрики, але постійна виставка присвячена Кракову періоду нацистської окупації. Уся експозиція постає як діалог, а інколи як спростування «поп-змісту», закладеного у фільмі. Тема Шиндлера з'являється в експозиції спочатку фрагментарно, а потім «натуралізується» в його кабінеті, який зберігся до сьогодні. Єврейська тема, хоч і є панівною, постає в ширшому контексті – оповіді про окупований Краків: арешти університетських професорів, особливості щоденного життя краків'ян за окупації, поява опору тощо. Історико-культурний контекст додає нових нюансів до осмислення трагедії Голокосту [265, с. 17].

У вересні 2008 р. розпочато роботу над Музеєм Другої світової війни в Гданську, що має на меті поширювати знання про війну й сприяти формуванню пам'яті про жертв і героїв. Впродовж останніх років у різних куточках країни відкриваються нові музеї. Так, з нагоди святкування 200-ї річниці від дня народження Ф. Шопена був створений сучасний Музей Фредеріка Шопена у Варшаві, що діє при Національному інституті Фредеріка Шопена; з нагоди 70-х роковин з початку повстання у Варшавському гетто відкрито Музей історії польських євреїв, який створений за ініціативи Міністерства культури і національної спадщини, міста Варшави та Асоціації єврейського історичного інституту [305, с. 207]. Музей на початку 2016 р. був удостоєний європейської премії «Музей року» (European Museum of the Year Award (EMYA)) за «створення унікальної атмосфери, представлення загальної тисячолітньої історії євреїв та поляків, а також за творчий підхід до просвітницької діяльності». Так, тема Голокосту подається в контексті життя євреїв на теренах Польщі протягом багатьох століть, а євреї розглядаються як органічна частина польського народу (знаменні кілька прикладів, зокрема участь євреїв у Варшавському повстанні та «Солідарності»). Музей утілює найновіші історико-політичні та музейні тенденції, пов'язані з новим статусом Польщі як частини Євросоюзу: нарація підпорядкована понад національним цінностям. Вони увиразнюються, якщо згадати те, що музей історії Польщі досі знаходиться в процесі становлення [265, с. 16].

Варто відзначити, що саме завдяки історичним музеям колективна пам'ять зберігається та передається з покоління в покоління. Історичні експозиції пояснюють минуле та заохочують відвідувачів до пізнання історії свого краю. Мимоволі музеї стають одним з ключових інструментів як політики пам'яті, так і культурної політики держави загалом. Тому високий інтерес громадськості до виставок і організованих музейних проєктів – це величезний потенціал, який слід використовувати для того, щоб

вибудувати позитивне ставлення до свого минулого, а також уникнути фальсифікації історії.

Висновки до другого розділу

Нормативно-правове забезпечення визначає перелік найважливіших віх історії держави й вибудовує загальнодержавну карту пам'яті. Аналізуючи меморіальне законодавство в Україні та Польщі, ми зустрічаємося з парадоксальним явищем: з одного боку, меморіальні закони декларують боротьбу з історичними фальсифікаціями та захищають, як правило, «жертв» режимів, з іншого – сприяють формуванню необхідного для держави ідеологічного міфу.

Незважаючи на наявність значної кількості чинних нормативно-правових актів (законів України та Республіки Польща, постанов Верховної Ради України, ухвал сенату й сейму, указів президентів України та Республіки Польща, розпоряджень урядів та інших центральних органів виконавчої влади), в Україні та Республіці Польща відсутній окремий системний правовий акт, який визначав би концептуальні засади державної політики пам'яті. Ухвалення такого документу, який містив би питання мовної, етнонаціональної, культурної політики, сприяло б комплексній реалізації даної сфери.

На початку 90-х рр. минулого століття перед главами України та Республіки Польща постало нелегке завдання: враховуючи як позитивний, так і негативний досвід минулого, злагоджено діяти у напрямі поглиблення стратегічного партнерства в усіх сферах життя. Однак на практиці українсько-польські відносини у сфері політики пам'яті мали й мають доволі неоднозначну динаміку. Їхні періоди можна класифікувати відповідно до президентських каденцій: «романтичний» (правління Л. Кучми та

Л. Валенсі), «прагматичний» (правління Л. Кучми та О. Кваснівського), «історичний» (правління В. Ющенко та Л. Качинського), «стагнаційний» (правління В. Януковича та Б. Коморовського).

Сьогодні між Україною та Польщею новий етап відносин, що будується на взаємній повазі й розумінні. Це підкреслюється історичними виступами Президентів України та Республіки Польща у стінах парламентів сусідніх держав, а також Спільною декларацією Президентів України та Республіки Польща, в якій наголошується, що українсько-польський діалог повинен гуртуватись на вже погодженій етичній формулі поєднання та порозуміння між обома народами. Однак насправді важко спрогнозувати, яким буде даний період в подальшому.

Впродовж двох останніх десятиліть органи влади в Україні та Республіці Польща продемонстрували як шлях до примирення та вибудовування добросусідських відносин (засудження Сенатом РП акції «Вісла»; встановлення дипломатичних відносин; наукове співробітництво, в рамках якого розпочала роботу Українсько-польська комісія експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії, відкриття архівів та співпраця між ними; культурне співробітництво: збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій, повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, проведення Року Польщі в Україні та Року України в Республіці Польща тощо), так і намагання довести свою правоту та перекладання провини за криваві події минулого століття одне на одного. Каменем спотикання у відносинах України та Республіки Польща залишаються питання діяльності ОУН-УПА, Армії Крайової, Волинської трагедії та акції «Вісла».

Важливе місце в дослідженні, відтворенні й конструюванні минулого мають Український та Польський інститути національної пам'яті. Ця інституційна складова як відрізняє сучасні політики пам'яті в обох

державних, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння українсько-польського історичного досвіду.

Відмінності полягають в часовому вимірі створення інституцій: ПНП – грудень 1998 р., УНП – травень 2006 р. Інша відмінність полягає в тому, що ПНП одразу функціонував як заклад архівно-науково-дослідницького типу. Натомість УНП спочатку було організовано як центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, з 2010 по 2014 рр. він функціонував як науково-дослідна бюджетна установа, а з листопада 2014 р. є центральним органом виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Ще одна відмінність принципового характеру – Українському інституту національної пам'яті ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (однак такий метод очищення влади вітається керівництвом інституту), що характерно для діяльності його польського аналога.

Що стосується спільних рис, то Інститути національної пам'яті обох держав перш за все покликані на боротьбу зі злочинами комуністичного режиму й налагодження добросусідських відносин.

У вирішенні завдань формування загальнонаціонального історичного нарративу поряд з національними інститутами пам'яті важливу роль відіграють музеї, визначальними функціями яких є збереження, відтворення й передача колективної пам'яті.

Важливою складовою суспільної пам'яті в Республіці Польща є діяльність історичних музеїв, що створені на основі співпраці між різними інституціями. Це пов'язано в першу чергу з тим, що історичний нарратив впливає на емоційний стан суспільства. На жаль, потужний історико-культурний потенціал України не використовується повною мірою, що в основному пов'язано з низьким рівнем державного менеджменту у сфері охорони та збереженні культурних об'єктів.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ Й СИМВОЛІЧНІ ЕЛІТИ

В ПРОЦЕСІ КОНСТРУЮВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

3.1 Участь партій у конструюванні пам'яті етнонацій та їх реалізації

Поняття політики пам'яті зробило упродовж останніх десятиліть стрімку «кар'єру», ставши однією з найістотніших тем публічної дискусії. Національне відродження та розпад комуністично-соціалістичної системи призвело до появи численних українських та польських політичних партій та громадських організацій, діяльність яких сприяла утвердженню трактування минувшини та формування громадянського суспільства. Політика пам'яті – політика політичних партій, громадських об'єднань і рухів, окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень та оцінок минулого. Політичні партії з моменту їх виникнення стають одним із головних суб'єктів націєтворення та джерелом ідей державного будівництва. Адже політичні партії – це добровільні об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, метою діяльності яких є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах [70]. Таким чином, саме партії артикують на політичному рівні цінності національної спільноти, формулюють національні інтереси та втілюють їх у життя.

Після 1989 р. оцінка Польської Народної Республіки стала одним із головних розмежувальних чинників на політичній сцені. Проте це не був – на відміну від часів диктатури – простий дихотомічний поділ на критиків

і захисників народної Польщі. Заснований на глибинному компромісі механізм зміни устрою, підставою якого стали домовленості «круглого столу» та діяльність уряду Т. Мазовецького, призвів до виникнення відмінних поглядів на методи і способи поррахунку із комуністичним минулим. Результати виборів 4 червня 1989 р. стали тотальним крахом комуністів, чого вони зовсім не очікували. Вони зважали на поразку, але були шоковані її масштабами. Вони не здобули жодного місця в 100-особовому сенаті і жодного місця в сеймі – за винятком зарезервованих «круглим столом» для них і їхніх коаліціантів 65 % [43, с. 97].

Посткомуністи, згуртовані в партії «Соціал-демократія Польської Республіки» (Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej), а пізніше у Союзі демократичних лівих (СДЛ), послідовно відстоювали точку зору, що Польська Народна Республіка була польською державою, устрій якої постав унаслідок комбінації сил в Європі після Другої світової війни. У більшості випадків вони не заперечували комуністичних злочинів, проте намагалися виправдати їх особливими обставинами (насамперед впливом ССРСР), а також применшити їх масштаби та період. У цьому контексті вони згадують про загиблих у 40–50-х роках від рук незалежницького підпілля функціонерів комуністичного апарату влади, часто також вживають поняття «сталінські злочини», що є спробою умістити епоху комуністичного терору в хронологічні рамки 1944–1956 рр. Проте насамперед вони захищають рішення про впровадження військового стану та позитивний соціально-економічний баланс Польської Народної Республіки (ПНР), вказуючи на такі успіхи, як індустріалізація та урбанізація країни, відсутність безробіття чи цивілізаційний прорив у житті робітників і селян [294, с.42].

Натомість «Союз праці» (Unia Pracy) спирався на доробок європейського лівого соціал-демократичного угруповання і посилався на традицію польського соціалізму незалежності, «який вже понад сто років протистоїть національній неволі, пов'язуючи її з боротьбою проти

несправедливості та суспільної кривди, бажає відродити пам'ять польських соціалістів, що погрузли в брехні комуністичної системи» [331, с. 92].

Від початку 1990-х рр. Союз демократичної лівиці (СДЛ) послідовно поборював усі спроби декомунізації та люстрації. Ця партія погоджувалася щонайбільше на спроби притягнути до кримінальної відповідальності функціонерів Управління безпеки, які до 1956 р. вдавалися під час слідства до тортур.

У 1993 р. під час виборчої кампанії СДЛ О. Квасневський пообіцяв, що після перемоги союзу на виборах «не буде жодної люстрації чи чистки людей із «Солідарності». Отож, його меседж був зрозумілий: мартирологічну версію історії, а особливо постулати поррахунків із епохою ПНР, які з неї випливали, необхідно – як «спекулятивні теми» – скласти на вівтар модернізації. Їй на зміну мав прийти історичний ревізіонізм, який демаскує помилки співців національної мегаломанії [295, с. 280].

На противагу порівняно одностайному посткомуністичному табору, у середовищі давньої антикомуністичної опозиції вже на межі 1989–1990 рр. окреслилися принципові відмінності в оцінці способів поррахунку з епохою ПНР. Громадянський рух «Демократична дія» (Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna), пізніше – «Демократична унія» (Unia Demokratyczna), а від 1994 р. – «Унія свободи» (Unia Wolności), яка постала внаслідок об'єднання з Ліберально-демократичним конгресом (Kongres Liberalno-Demokratyczny), дотримувалися переконання, що демонтаж ПНРівських структур, здійснений кабінетом Т. Мазовецького, достатній, а пропозиції про декомунізацію суперечать ідеї правової держави та можуть привнести нестабільність у молоду демократію [294, с. 44].

1993 р. посткомуністи виграли парламентські вибори, що на практиці перекреслило остаточні шанси успіху декомунізації. Проте, попри політичну блокаду, чимало поляків тоді були переконані у конечності проведення люстрації та інших дій, спрямованих на повний розрахунок з епохою диктатури [295, с. 278–288].

Внаслідок дедалі виразнішого тиску суспільства у квітні 1997 р., попри спротив Союзу демократичних лівих та деяких ЗМІ (на чолі з «Gazeta Wyborczą»), люстраційний закон врешті був ухвалений голосами Польської селянської партії і тогочасної опозиції. Він зобов'язав осіб, які виконували понад 26 тис. публічних функцій (у тому числі депутатів парламенту, вищих державних службовців, суддів, прокурорів та осіб, які обіймали керівні посади у публічних ЗМІ), скласти декларацію, яка стосувалася можливої співпраці зі спеціальними службами ПНР. Люстраційний закон натрапив на фактичний бойкот з боку суддівського середовища, і його вдалося впровадити в життя лише після внесення у 1998 р поправок з ініціативи коаліції «Виборча акція солідарності – Унія свободи» (WAC-UC) (Akcja Wyborcza Solidarność– Unia Wolności). Обидва ці угруповання також домоглися створення Інституту національної пам'яті, завданням якого стало надання доступу зацікавленим громадянам до матеріалів спеціальних служб ПНР, розслідування нацистських і комуністичних злочинів, вчинених у 1939–1989 рр., а також освітня діяльність [399, с. 150–151].

Союз демократичних лівих у своїй декларації від 19 грудня 1999 р. проголошував, що йому близькі традиції польських соціалістів, які поєднують патріотизм і незалежність, прагнення до боротьби за політичну демократію і економічні та соціальні права: «Ми віддаємо шану всім, хто у важкі й трагічні часи ПНР справедливо і чесно служили країні. Ми засуджуємо злочини комуністичного тоталітаризму, що є самозапереченням ідеалів лівого угруповання, і усілякі дії, що здійснювались в Польщі після 1944 р. супроти людини і суспільства. Ми віддаємо належне жертвам цих злочинів та пам'ятаємо, що багато жертв сьогодні ще живі, й вони заслуговують на компенсацію» [324].

На виборах до сейму 2001 р., як і можна було чекати, найбільшу кількість голосів отримав блок «Союз демократичних лівих сил – Союз праці» (СДЛС-СП). Разом з Польською селянською партією (ПСП) він сформував коаліційний уряд, який очолив Л. Міллер (СДЛС). «Право

і справедливість»(PiS) (Prawo i Sprawiedliwość) та «Громадянська платформа»(ГП) (Platforma Obywatelska), які вийшли із середовища АВС, створили опозиційну парламентську фракцію «Громадянське об'єднання».

У своїй програмі «Завтра без страху. Програма для Польщі» СДЛС-СП визнавали історію та традиції польського народу, але не бажали стати їхніми рабами. Однак культуру визначали джерелом ідентичності нації, запорукою розвитку та основою порозуміння з минулим [303].

«Право і справедливість» з самого початку своєї роботи закликала поширювати патріотизм та зміцнювати суспільну й національну солідарність поляків. На їхню думку, в центрі політичного мислення повинен стояти польський народ, який є основою держави. Тому відродження Польщі повинно відбуватись через очищення еліт (влади) [331, с. 79–80].

«Громадянська платформа» наголошувала, що політика є тільки там, де мораль виховує громадянські чесноти. Ставлячи патріотизм вище, ніж боротьбу за партійні інтереси, влада повинна суворо дотримуватися законів. У своїй виборчій програмі ГП відзначала, що національна ідентичність забезпечує цілі зовнішньої політики: збереження суверенітету, гарантування безпеки й сприятливих умов економічного розвитку, а також зміцнення міжнародного становища Польщі [347].

Однак в країні, яка однією з перших в регіоні стала на шлях глибоких демократичних перетворень, до влади вдруге повернулися колишні комуністи, які еволюціонували до соціал-демократії. На думку В. Павліва, «політичні висновки, що результати виборів у Польщі свідчать про відродження лівої ідеології, заангажовані та необґрунтовані. Швидше навпаки, вони свідчать про розчарованість населення непослідовністю політики попереднього уряду, який не зміг уникнути спокуси використати владу в особистих чи корпоративних інтересах. Вибори в Польщі є хорошим уроком для політиків, які думають, що виборцям можна «втокмачувати» будь-які гасла та обіцянки й не нести за це жодної відповідальності» [99, с. 84]. Після повторного повернення до влади посткомуністи домоглися внесення

поправок у закон про люстрацію, виключивши зі сфери його застосування співробітників комуністичної розвідки та контррозвідки. Це дало змогу колишніми агентами спецслужб претендувати на високі публічні посади сучасної Польщі. Проте в 2003 р. за ініціативи «Громадянської платформи», «Права і справедливості», «Ліги польських сімей» (ЛПС), Польської народної партії (ПНП) ці поправки були визнані недійсними Конституційним трибуналом. СДЛС, всупереч пропозиціям деяких політиків цієї партії, все ж таки не наважилась ліквідувати ІНП, обмежившись щорічним урізанням його бюджету [294, с. 47].

На виборах 2005 р. перше і друге місце отримали «Право і справедливість» і «Громадська платформа» відповідно. Незважаючи на заяви цих партій про створення парламентської більшості в сеймі, угоду про їх спільну діяльність так і не було підписано. ПіС сформував уряд меншості, який очолив К. Марцінкевич. Парламентська більшість утворилася у складі консервативної партії ПіС, радикально-селянської партії «Самооборона» і право-консервативної «Ліги польських сімей» лише в лютому 2006 р. [99, с. 84]. В їхній коаліційній декларації проголошувались зміни в культурі, охороні національної спадщини та польській історичній політиці.

Доволі млява дискусія щодо спадщини комуністичного минулого пожвавилась після того, як партія «Право і справедливість» перевела у реальну політику свої гасла, зокрема такі: «Четверта Річ Посполита – справедливість для всіх», «Польська національна культура – державним інтересам» [36, с. 237]. ПіС стверджувала, що відновлення історичної пам'яті і здійснення активної історичної політики в сучасний спосіб представить заслуги «Польщі у боротьбі з нацистським і комуністичним тоталітаризмом» [331, с. 79].

У рамках коаліційної роботи в Польщі реалізовано проект «Патріотизм завтрашнього дня», який мав на меті поширення національних, патріотичних та державницьких традицій; відкриття Музею історії Польщі, який показував

би польський досвід у досягненні свободи; пропагування польської культури за кордоном, в тому числі реконструкцію Інституту Адама Міцкевича [331, с. 81].

Нова влада здійснювала цілеспрямовані кроки щодо ліквідації комуністичних рудиментів у назвах вулиць і публічних установ, а також ліквідації пенсійних привілеїв для колишніх функціонерів таємних служб ПНР та заборони для них виконувати публічні функції терміном на 10 років [294, с. 47]. Саме з ініціативи правлячих партій в Польщі розпочався завершальний етап люстрації, який ознаменувався прийняттям Закону «Про люстрацію» від 18 жовтня 2006 р. й проголошував ліквідацію люстраційного суду, посаду радника публічного інтересу, розширював коло осіб, які повинні пройти люстрацію, а також скасовував статус «оскарженого» [388].

Однак через внутрішні чвари між партіями, що призвело до розпаду коаліції, в 2007 р. відбуваються дострокові вибори до парламенту, в яких перемогу здобувають «Громадянська платформа», «Право і справедливість», Польська селянська партія, Союз демократичних лівих. 23 листопада 2007 р. на засіданні сейму керівник ГП, прем'єр-міністр Польщі Д. Туск відзначив, що історична політика повинна служити спадщині і пам'яті, а не політичній боротьбі. Культурна спадщина повинна служити Польщі, а не політичній пропаганді. Це означає, що жоден уряд не повинен вишукувати історичну правду, а потім використовувати її проти когось [295, с. 605].

У постанові X з'їзду конгресу ПСП його учасники задекларували, що основними цінностями для поляків є підтримка й захист держави та мови, а також національних та християнських цінностей [331, с. 87].

Що стосується політики ПіС, то, як і в попередній каденції, члени партії боролись за відродження історичного і культурного нарративу Польщі та повалення й засудження комуністичного минулого.

Загалом, якщо підсумовувати роботу VI каденції парламенту, варто відзначити, що, незважаючи на ідеологічне протистояння, спільними зусиллями політичні партії прийняли такі рішення: оголошення 2008 р. роком

Незалежності Польщі, 2009 р. – роком Ю. Словацького, 2010 р. – роком Ф. Шопена, 2011 р. – роком Ч. Мілоша, М. Складовської-Кюрі, Я. Гевелія, 2012 р. – роком Я. Корчака, о. П. Скарги-Крашевського. У листопаді 2008 р. парламентарі одногolosно ухвалили постанову з нагоди відзначення 90-ї річниці з дня проголошення незалежності Польщі. На 2008 р. також припало: відзначення 65-ї річниці початку повстання у Варшавському гетто як символу мужності і благородства; вшанування пам'яті жертв «Голгофи Сходу», що пов'язано з радянською агресією в Польщі, встановлення 13 квітня Днем пам'яті жертв Катинського бійні; відзначення 26-ї річниці введення воєнного стану[358].

2009 р. ознаменувався відзначенням 20-ї річниці створення уряду Т. Мазовецького; 90-ї річниці виборів до парламенту; 90-ї річниці підписання Версальського договору; 440-річчям Люблінської унії, а також вшануванням жертв злочинів, скоєних в період 1937–1939 рр. щодо поляків, які проживали в СРСР, трагічної долі поляків на Східних територіях й 70-ї річниці початку Другої світової війни[358].

У 2010 р. сейм відзначав 70-ту річницю Катинського злочину, 90-ту річницю Заручин Польщі з морем, також за ініціативи лівих сил була прийнята ухвала з нагоди 100-річчя Міжнародного жіночого дня. 24 вересня парламент вшанував пам'ять жертв масового вбивства в Померанії з осені 1939 р до весни 1940 р. У тексті резолюції зазначено, що «нацисти з особливою жорстокістю вбили близько 30 000 чоловік, у тому числі представників місцевої інтелігенції, духовенства та польських активістів національного руху»[358].

У 2011 р. за ініціативи польських партій парламент прийняв резолюцію, щодо відзначення 67-ї річниці мученицької смерті родини Джозефа та Вікторії Ульмов, котрі врятували засуджених на смерть євреїв [358].

Таким чином, з 2007 по 2011р. політичні партії підтримували курс на відновлення й вибудовування історичної політики, засуджуючи

комуністичний та нацистський режими, натомість прославляючи діяльність польського населення.

У жовтні 2011 р. в Польщі відбулись чергові вибори до парламенту, на яких перемогу здобули: Союз демократичних лівих, «Громадянська платформа», Рух Палікота(РП) (Ruch Palikota), Польська селянська партія, «Право і справедливість». У результаті «Громадянська платформа» та Польська селянська партія утворили коаліцію. Цей період можна розглядати як початок віктимізації історії зі сторони опозиційних партій, зокрема «Права і справедливості».

Так, за ініціативи «Права і справедливості» сейм прийняв ухвалу про відзначення 70-ї річниці Армії Крайової, в якій наголошувалось, що вона назавжди залишиться в пам'яті суспільства як символ відваги й самопожертви: «Сьогодні ми віддаємо їм честь, а їхня вірність Вітчизні є для нас натхненням і джерелом національної гордості. Нашим обов'язком є передати пам'ять про Армію Крайову наступним поколінням поляків» [359].

Згодом група депутатів ПiС за підтримки СДП та РП зареєструвала й прийняла в сеймі ухвалу в справі вшанування всіх вбитих та репресованих на території Радянського Союзу в рамках так званої «Польської операції 1937–1938 рр.». В документі відзначалось, що 75 років тому керівництво Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР видало указ, котрий започаткував хвилю репресій, що призвело до геноциду поляків, внаслідок чого втратили життя понад 110 тис. мирних жителів. Ця ухвала викликала чималу дискусію в політичному середовищі, зокрема через тезу про те, що поляки висловлюють вдячність організації «Меморіал», а також російським істориками [341].

У грудні 2012 р. депутат від ГП М. Сич (єдиний українець серед парламентарів) подав на розгляд сейму заяву із засудженням акції «Вісла», під час якої у 1947 р. було депортовано понад 140 тис. українців. В документі зазначалося, що польський парламент вважає акцію «Вісла» порушенням основних прав людини і засуджує її та «сподівається, що процес примирення між нашими народами буде тривати, а болюча історія буде попередженням

проти порушень прав людини в світі» [372]. Проект заяви викликав хвилю протестів у польському суспільстві, зокрема ПiС та ПСП. Депутат від ПiС М. Аст наголошував, що не може бути жодного засудження акції «Вісла» без засудження «геноциду польського народу, вчиненого УПА на Волині в 1943 р.» [29]. Депутат ПСП Ф. Стрефанюк зазначив, що «в груди б'ються тільки поляки, адже Верховна Рада України досі не засудила злочини, зроблені ОУН і УПА полякам» [290].

Початок 2013 р. знову «розколов» політичні партії парламенту. Так, відзначаючи 150-ту річницю початку Січневого повстання, представники влади та опозиції брали участь в урочистостях окремо. Зокрема, представники ПiС обґрунтували це тим, що саме ГП разом з РП відмовились проголосувати за визнання 2013 р. роком Січневого повстання [360].

Чи не найбільшу дискусію в політичному середовищі викликало питання відзначення 70-ї річниці Волинського злочину. Задля увіковічення цих подій кожна партія представила свій проект ухвали. Так, називати Волинську трагедію «геноцидом» пропонують у найбільшій опозиційній партії ПiС,СЛД, «Солідарна Польща» (парламентська група, що утворилась з депутатів ПiС) та ПСП, яка входить в урядову коаліцію. Вони також закликали встановити 11 липня Днем пам'яті жертв Волинської трагедії та мучеництва кресов'ян. Однак ГП разом з РП запропонували вшанувати 70-ту річницю трагедії польського населення на Східних Кресах Другої Речі Посполитої. У ході дискусії щодо прийняття ухвали ГП та РП переконували присутніх, що «етнічна чистка з ознаками геноциду» краще відтворює сутність тих трагічних подій, ніж саме слово «геноцид», що в майбутньому може позначитись на польсько-українських відносинах. Що стосується встановлення 11 липня Днем пам'яті жертв Волинської трагедії та мучеництва кресов'ян, то Р. Тишкевич з ГП заявив, що такий день де-факто був би днем пам'яті польських жертв від рук українців, але польські громадяни в часи Другої світової війни набагато більше постраждали від тодішньої німецької та радянської влади: «Цей злочин заслуговує на день

пам'яті, але видається, що має бути така послідовність: спочатку треба встановити день пам'яті жертв гітлеризму 1 вересня, а 17 вересня – як день жертв радянського системи, і тоді наступні річниці». У результаті дискусії політичні партії підтримали проект ухвали від ГП [393, с. 21–25].

12 липня 2013 р. з ініціативи ПiС одноголосно було прийнято ухвалу в справі увіковічення пам'яті львівських професорів, вбитих німецькими окупантами в липні 1941 р. У документі досить дискусивною для української сторони постає теза про те, що саме Львів є «джерелом зміцнення Польської держави у міжвоєнний період» [392, с. 25–27].

Саме з ініціативи ПiС у Польщі з 17 вересня 2013 р. відзначається День депортованих у Сибір поляків (День сибіряка). Попри загальну згоду на встановлення такого дня, ГП не згодна з опозиціонерами щодо його дати. Зокрема, ГП пропонує відзначати День сибіряка не у зв'язку із вторгненням Радянського Союзу в Польщу (17 вересня 1939 р.), а у день першої масової депортації поляків у Сибір (10 лютого 1940 р.). Однак більшість партій підтримала варіант ПiС [350].

У грудні 2013 р. з ініціативи СЛД був прийнятий проект ухвали з нагоди відзначення 95-ї річниці Великопольського повстання як найбільшої перемоги на шляху до незалежності Польщі [342].

Як і можна було сподіватись, з наближенням 70-ї річниці Варшавського повстання саме ПiС запропонувала свій варіант ухвали та святкувань, в якому віддавалась данина не тільки «пам'яті поляків, що стояли на захисті своєї Батьківщини, особливо тих, котрі пожертвували своїм життям заради неї», але й шана президенту Л. Качинському як ініціатору відкриття Музею Варшавського повстання. Варто відзначити, що свій проект резолюції також готувала СП, але згодом вона підтримала пропозицію ПiС [336].

На парламентських виборах 2015 р. громадяни віддали перевагу партіям «Право і справедливість», «Громадянській платформі», «Кукіз'15» (Kukiz'15), Новочесній (Nowoczesna) та Селянській партії.

Як уже зазначалося, Республіка Польща, як і більшість постсоціалістичних країн, зазнала великих втрат від радянської влади. Так, 28 квітня 1936 р. Рада народних комісарів СРСР прийняла рішення про депортацію понад 70 тис. поляків, що проживали на території УРСР та БРСР, до Казахстану. На думку ПіС, поляки ще до цього часу не сплатили морального боргу перед своїми співвітчизниками, котрі проживають в Казахстані, тому закликали правлячі партії підтримати й прийняти ухвалу у справі увіковічення 80-ї річниці депортації поляків й усіляко сприяти репатріації [394, с. 18–19].

Незважаючи на те, що Польща однією з перших серед постсоціалістичних країн розпочала процес декомунізації, і сьогодні можна відчувати відголос тоталітаризму та комуністичних покровителів. Так, з ініціативи ПіС та сенату РП до сейму було направлено закон, який забороняє увіковічувати осіб, організації, події або дати, що символізують комунізм або інший тоталітарний режим [402, с. 11].

Республіка Польща, дбаючи про свою історію, має добру традицію вшановувати та увіковічувати історичні події чи постаті впродовж проголошеного року. Так, 2017 р. стане роком «Вісли», Ю. Кондрата-Коженівського, А. Хмеловського, Т. Костюшка та Ю. Пілсудського, постать якого породила численні дискусії всередині партій. Так, ПіС підкреслила, що маршал був символом для декількох поколінь поляків, які неодноразово присвячували своє здоров'я і життя боротьбі за самостійну Польщу.

Представники ГП констатували, що політичний портрет Ю. Пілсудського доволі складний, позаяк він був не тільки батьком незалежності й творцем Польських легіонів, але й здійснив травневий переворот, обмеживши демократію після 1926 р., впровадив санацію та авторитарний уряд. Саме ГП відстоювала думку про те, що рік Ю. Пілсудського необхідно перенести на 2018 р., коли відзначатиметься 100-річчя відновлення Польської держави.

Кукіз'15 щодо цього зазначила, що для Ю. Пілсудського головним було, щоб польська держава стала спільним благом для усіх громадян. Представники Новочесної партії констатували, що одні постать розглядають маршала як національного героя, інші – як жорстокого диктатора, однак варто пам'ятати, що в першу чергу він був великим патріотом своєї держави. ПСП наголошувала, що, незважаючи на те, що постать Пілсудського порушує безліч дискусій, його слід вважати найважливішою фігурою міжвоєнного періоду [334, с. 21].

Історична пам'ять польського і українського народу щодо одних і тих же подій стала чи не найбільшою розмінною монетою серед політиків. Так, напередодні вшанування 73-ї річниці Волинської трагедії в сеймі знову піднялась дискусія щодо цієї події.

Правляча партія ПіС запропонував ухвалу «Про вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами в 1939–1945 рр.», в якій закликала встановити Державний день пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами. ПСП та Кукіз'15 внесли до сейму законопроект про визнання 11 липня Днем пам'яті жертв геноциду, вчиненого підрозділами ОУН-УПА, а Новочесна закликала розслідувати випадки «сіяння бандерівської ідеології». І тільки ГП запропонувала свій варіант за назвою «Про польсько-українське примирення», в якому вшанувала пам'ять усіх невинно убієнних, обґрунтувавши це тим, що три роки тому сейм Польщі вже приймав постанову в справі 70-ї річниці Волинської трагедії й нелогічно ще раз повертатись до тих подій.

Варто наголосити, що провладні партії радикально налаштовані у відтворенні подій минулого, адже у своїх промовах представники Кукіз'15 неодноразово виступали з трибуни парламенту в футболках з написом «11 липня – день геноциду поляків», наголошуючи, що банди УПА нападали на польські села. Підтримуючи таку точку зору, ПСП підкреслювала «людиновбивчий» характер Волинських подій [328, с. 30–31].

У підсумку депутати проголосували за визнання 11 липня Днем пам'яті про поляків – жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА на східних кресах Другої Речі Посполитої, й висловили шану і вдячність українцям, які, наражаючи на небезпеку власні життя, рятували поляків [378, с. 32–33].

Такі дії польської сторони в Україні сприйняли не як «примирення», а швидше як «розмирення» між народами, натомість польський політикум стверджував, що «це справа честі» й жодних негативних наслідків та змін для України не відбудеться.

Що стосується України, то варто відзначити, що на даний час на законодавчому рівні забороняється утворення і діяльність політичних партій, які пропагують комуністичний або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їх символіку [70]. Однак так було не завжди. За результатами перших виборів до Верховної Ради України у парламент увійшло 15 партій, серед яких найбільшу кількість голосів набрала Комуністична партія України. Це дало змогу пропагувати й зберігати радянську культурну спадщину, адже в програмі партії зазначено, що вона боротиметься за здійснення ефективних державних заходів на захист і збереження пам'яток історії і культури, припинення фактів вандалізму щодо пам'ятників В.І. Леніну, іншим видатним діячам та історичним подіям [158].

На противагу КПУ однією з найбільших політичних сил початку 1990-х рр. в Україні є Народний Рух України, який також увійшов до ВРУ. У своїй програмі партія обстоює правоцентристську позицію. Для європейської християнської ментальності властивою рисою є прагнення до консолідації суспільства саме на етнічній основі, до створення національної держави, що є основою ідеологічних течій націоналізму. Найбільшими заходами руху були: «живий ланцюг» до Дня злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.), масовий виїзд на Нікопольщину та Запоріжжя до 500-ліття запорозького козацтва (1–5 серпня 1990 р.), великі заходи під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині, що дало поштовх до розвитку незалежної України [114].

Конгрес українських націоналістів, увійшовши в парламент, чітко сформував свою позицію та національну політику в програмі партії, а саме: повернення на рідну землю етнічних українців та їхніх родин, графа «національність» у паспорті, офіційне визнання на державному рівні ОУН-УПА воюючою стороною і надання всім учасникам національно-визвольної боротьби статусу учасника бойових дій, захист прав етнічних українців за кордоном. Конгрес виступає проти домінування прав національних меншин над правами корінної української нації [159].

Українська республіканська партія висловилася за створення української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу й розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу.

Українська національна консервативна партія відстоювала право українського народу на незалежне державне існування і проголошувала своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах [2, с. 422].

16 жовтня 1995 р. Міністерство юстиції України зареєструвало Соціал-національну партію України. У її програмі зазначалося, що одним з основних завдань партія вбачає «дати можливість українцеві бачити світ українськими очима, повернути йому національний характер». Одночасно партія замінювала гасло «Самостійна Україна» на «Велика Україна», мотивуючи це тим, що Україна через геополітичне розташування в центрі Євразії «може існувати тільки як могутня держава, або як самостійна держава не існувати взагалі» [162, с. 89–90].

На початку 1990-х років першочерговим завданням політичних партій було збереження хиткої державності України, яка знаходилася на межі економічного колапсу. Україноцентричні партії, опираючись на результати виборів, розуміли, що не в змозі остаточно розірвати відносини з радянським

минулим, тому усі сили зосередили на завоюванні нового електорату та пропагуванні своїх ідей всередині суспільства.

Впродовж багатьох років значна частина населення не була готова розпрощатись з радянським минулим, адже лівоцентричні партії не тільки довгий час перемагали у виборах, але й завойовували нових прихильників. Комуністична партія України досить широко використовувала історію як засіб політичної боротьби зі своїми ідеологічними опонентами з «національного табору». Особливо популярними в комуністичній пресі були теми Голодомору та історії ОУН-УПА. Зокрема, в газеті «Киевский Вестник» від 20 листопада 2007 р. зазначалося, що українські батальйони «Нахтігаль» (керівником якого був Р. Шухевич) і «Роланд» та 201-й шутцманшафт-батальйон, який був сформований на їх основі, зруйнували десятки білоруських сіл, брали участь у вбивстві євреїв та поляків у Львові, ліквідації Рівненського єврейського гетто, розстрілах євреїв та українців у Бабиному Яру, знищенні Хатині [274, с. 31]. Схожої думки дотримувались і лідери Прогресивної соціалістичної партії України, заявляючи, що виступають проти реабілітації ОУН-УПА і «проведення бандерівських шабашів в Києві» [163].

Так, незважаючи на визнання Й.Сталіна винним у вчиненні геноциду проти українського народу, в травні 2010 р. Запорізький обком КПУ встановив у місті «пам'ятник Сталіну» і урочисто, із залученням преси та громадськості, його відкрив. КПУ неодноразово проголошувала антиукраїнські настрої, що згодом підтвердилось у підтримці сепаратистських організацій та анексії Криму [157]. 24 липня 2014 р. під час засідання Верховної Ради України О. Турчинов оголосив про розпуск фракції Компартії у Верховній Раді 7 скликання, наголосивши, що ця фракція нараховує менше, ніж 23 депутати, що згідно з регламентом дозволяє її розпуск. Також Компартію було звинувачено у співучасті в терористичній та сепаратистській діяльності. Одразу після оголошення про розпуск фракції КПУ окружний адміністративний суд Києва розпочав розгляд позову Міністерства юстиції про заборону Комуністичної партії України. Прийнятий

9 квітня 2015 р. Верховною Радою України проект закону «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки» фактично заборонив КПУ в Україні [65].

Досить близькою за поглядами до партій лівого спрямування є Партія регіонів – українська політична партія, створена 26 жовтня 1997 р. Брала участь в українських парламентських виборах 1998 р. під назвою «Партія регіонального відродження України». Наприкінці 2001 р. реформована й одержала назву «Партія регіонів». Партія стверджувала, що ідеологічно захищатиме і відстоюватиме права етнічних росіян і тих, хто розмовляє російською мовою в Україні [131], а також виступала за збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища, пам'яток історії й мистецтва всіх історичних епох України та з урахуванням регіональних особливостей» [131]. Однак в реальності представники партії під час розгляду історичних питань виявляли здебільшого проросійську спрямованість, що зумовлено специфікою їхнього електорату, який мешкає переважно на Сході та Півдні України. Зокрема, 1 березня 2008 р. на з'їзді партії в Сєвєродонецьку було ухвалено резолюцію, в якій зазначено наступне: «Розглянувши питання щодо фальсифікацій і історичного минулого України, з'їзд визнав необхідним попередити органи влади про відповідальність за антиконституційні дії, перевищення повноважень і надання свідомо неправдивої інформації, перш за все, відносно проблеми Голодомору, діяльності нацистських злочинців і ОУН-УПА». Крім того, з'їзд вирішив провести всеукраїнське обговорення тематичного змісту українських підручників із залученням істориків, політологів, педагогів і психологів зі всіх регіонів України [80], позаяк члени Партії регіонів звинувачували українські підручники у творенні міфологем. У відкритому листі до віце-прем'єр-міністра Д. Табачника В. Колесніченко звинуватив сучасну українську історіографію в наступних гріхах: «Найстрашніше в цьому мракобіссі те, що дітям методично вбивається в голову тема ворожого

ставлення до нас з боку Росії і думки про перевагу українського народу над російським, а також відсталість і убогість російської держави. А це шлях до національної нетерпимості, ксенофобії, антисемітизму та расизму, які вже стали проявлятися в нашому житті» [274, с. 32]. Наслідком стало те, що згодом на сторінках підручників зменшилась кількість інформації про Голодомор, УПА, ОУН, депортацію та масові репресії під час та після Другої світової війни.

У червні 2008 р. у Запоріжжі прихильники Комуністичної партії України та Партії регіонів влаштували сутичку з представниками партії «Наша Україна» і Всеукраїнського об'єднання «Свобода» з метою перешкодити проведенню роз'яснювальної акції серед населення про Голодомор і пам'ятники тоталітаризму. У Донецьку секретар Донецької міськради і член Партії регіонів М. Левченко, висвітлюючи питання Голодомору, зазначав, що це не геноцид українського народу і що ніякого Голодомору в західних регіонах не було, оскільки ці регіони, які сьогодні є джерелом національної ідеї, не перебували на той час у складі України. Член фракції Комуністичної партії України Л. Грач також відзначав, що ніякого геноциду українського народу не було, оскільки голод був досить частим явищем на просторах Російської імперії, і звинуватив тодішню українську владу в тому, що трагедія 30-х рр. потрібна їй тільки як передумова для розгортання антиросійської і русофобської демагогії [274, с. 33].

З боку партій реалізовувалася контрверсійна політика пам'яті, що засвідчувало рішення Верховної Ради України від 22 квітня 2012р. відносно внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги, за яке було віддано 260 голосів народних депутатів. Цим фактично запроваджувався офіційний порядок використання копії червоних знамен Перемоги. Після зазначеної події низка обласних та міських рад, переважним чином на Заході України, а також інших місцевих органів

влади виступила з критикою цього рішення, заборонивши в межах своєї компетенції використання радянської символіки. Така ситуація створювала підстави для суспільних непорозумінь та конфліктів[2].

Згодом, у липні 2013 р., 148 народних депутатів від Партії регіонів і КПУ звернулись до Сейму Республіки Польща з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом польського народу, при цьому наголошуючи, що «розвиток зміцнення українсько-польської дружби неможливий, якщо віддати забуттю пам'ять сотень тисяч ні в чому неповинних громадян – білорусів, поляків, євреїв, циган, росіян, українців, усіх тих, хто загинув у Волинській різанині» [153]. Цей документ викликав чимале здивування й критику як в українському, так і в польському середовищі. Перший президент України Л. Кравчук назвав це звернення «антигромадським, антинаціональним кроком, що може бути прирівняний до національної зради» [97]. Народний депутат від фракції «Свобода» І. Мірошніченко назвав це звернення українських обранців до сейму Польщі «провокацією проти українців» [270]. Член партії БЮТ Г. Москаль зазначив, що історія подібних прецедентів не знає, щоб народні депутати, котрі отримали мандат від українського народу, намагалися дискредитувати свою націю [50].

З перемогою Революції Гідності та втечею В. Януковича Партія регіонів зазнала повного краху (впродовж року партію покинули понад 1 млн членів по всій Україні) й реорганізації (у вересні 2014 р. увійшла в склад проросійської партії «Опозиційний блок» (ОБ), проте не відмовилась від своїх постулатів. Хоча членами партії в липні 2014 р. й було зареєстровано проект закону про люстрацію, за яким вона повинна поширюватися на всіх громадян України, які професійно працювали в структурах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України (до їхньої заборони в 1991 р.) і Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді (до його ліквідації у 1992 р.). Також в проекті передбачалася норма про заборону займати посади в державних структурах або балотуватися до рад усіх рівнів всім без винятку народним депутатам України усіх скликань (1990–2014 рр.),

всім прем'єр-міністрам, віце-прем'єрам уряду, міністрам, головам державних комітетів і служб, головам обласних державних адміністрацій, президентам України, головам Адміністрації Президента і Секретаріату Президента, секретарям Ради національної безпеки і оборони України [122]. Однак партія й надалі сповідувала проросійські настрої. Так, після прийняття ВРУ й підписання Президентом законів про декомунізацію «Опозиційний блок» заявив, що звертатиметься до Конституційного суду, щоб їх скасувати, аргументуючи це тим, що з бюджету виділятимуться мільйони гривень на перейменування міст та вулиць, а також вони можуть загрожувати свободі совісті [125].

У травні 2016 р. «Опозиційний блок» заявив, що стурбований висловлюваннями про масові фальсифікації історії України за нинішньої влади. «Публікація авторитетного американського журналу «Foreign Policy» про фальсифікації Інститутом національної пам'яті подій Другої світової війни на території України свідчить про те, що ця тема вже є предметом міжнародного розслідування», – наголошував ОБ. Партія вимагала створення комісії ВРУ з питань фальсифікації історії і проведення парламентських слухань про стан справ з архівами, оскільки історичну спадщину України необхідно зберегти заради її майбутнього [124].

У липні 2016 р. в Одесі проукраїнські активісти організації «Автомайдан» заблокували ОБ з їхніми польськими колегами з проросійської партії «Зміна» (Zmiana) у готелі «Geneva», щоб не допустити покладання квітів на Куликовому полі в пам'ять про загиблих у масових заворушеннях 2 травня 2014 р.

З вищесказаного ми можемо зробити висновок, що в Україні впродовж довгих років існують партії та електорат, які часто підтримують антиукраїнсько-проросійську позицію, що негативно впливає на консолідацію суспільства та формування історичної пам'яті.

У програмних засадах партії «Батьківщина» (заснована в липні 1999р.), що стала основою «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ), в розділі «Мета

і першочергові завдання партії» зазначається, що в духовній сфері «...вся політика повинна бути підпорядкована духовному розвитку людської особистості, вихованню підростаючого покоління в дусі патріотизму, кращих морально-культурних надбань українського народу та всього людства». З цією метою, на думку партії, потрібно «...домагатися відродження і розвитку національної культури і мови, культури і мови національних меншин, які повинні стати головним чинником консолідації громадян України» [27]. Однак депутат від БЮТ В. Полохало зазначає про неможливість створення спільної українсько-російської історії, оскільки історія повинна бути у кожного своя. Україна та Росія не зможуть виробити спільного бачення таких історичних тем, як Переяславська Рада, військово-політичний виступ гетьмана Мазепи та інші. Депутати від блоку підтримали голосування у Верховній Раді України щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Представники цієї політичної сили (А. Шкіль, В. Яворівський та інші) ініціювали законопроекти щодо визнання ветеранами руху Опору членів Організації українських націоналістів і воїнів Української повстанської армії та надання їм статусу учасників бойових дій [274, с. 33].

Що стосується відносин з Польщею, то БЮТ висловлював стурбованість ситуацією, що склалася навколо змісту написів на місцях українсько-польських поховань в с. Павлокома (Республіка Польща), оскільки на польському хресті викарбувано «Пам'яті поляків, мешканців Павлокома, які у 1939–1945 роках полягли від рук українських націоналістів», а під меморіалом вбитим українцям міститься напис «Вічна пам'ять 366 жертвам, трагічно загиблим 1–3 березня 1945 року в селі Павлокома». Члени фракції «ВО «Батьківщина» – БЮТ» Львівської міської ради оприлюднили заяву, у якій зазначено: «Ми підтримуємо зусилля усіх, хто прагне чесного, мирного і тактовного розв'язання болючих проблем нашого недавнього спільного минулого. Але хіба чесним буде трактування однієї сторони виключно як героїв та постраждалих, а іншої – як негідників та мучителів? Не може бути

так, що у місці мученицької смерті сотень мирних українців – селі Павлокома – на місці поховання українських жертв були безособові написи, а на польських похованнях конкретно вказувалося, що це поляки, вбиті українськими націоналістами» [273].

Однак в Україні є політичні сили, які «стримано» ставляться до питань, пов'язаних із визнанням ОУН-УПА. У 2009 р. А. Яценюк заявляв, що не слід актуалізувати контрверсійні питання історії, оскільки це може роз'єднувати суспільство. А. Яценюк був більше зосереджений на загальних питаннях, адже політики «нас завели у формат, який фактично розриває державу». За його словами, є кілька питань, які «були привнесені з 2004 р.»: щодо статусу російської мови, вступу України до НАТО, питання ОУН-УПА і Другої світової війни. Ще у 2009 р. А. Яценюк визнавав, що закон про визнання ОУН-УПА поки неможливий, адже частина 46-мільйонного населення України досі перебуває «під впливом того, що називалося радянською пропагандою, і до ухвалення закону просто не готова», а відповідну тему можуть використовувати для розколу суспільства [201, с. 13].

Представники партії «Удар» займають доволі обережну позицію щодо трактування історичних тем. В. Кличко зазначає, що належить до політиків, які не вважають за правильне і можливе спекулювати на темі історії, релігії, мови, адже ці вразливі питання стають предметом політичних дискусій та маніпуляцій, відвертої гри і піару. Він говорить про потребу толерантного висвітлення цих тем, про необхідність пошуку порозуміння відносно складних сторінок минулого, до яких належить і визвольна боротьба УПА, знищення української інтелігенції, українсько-російські чи українсько-польські взаємини в 40-х рр. минулого сторіччя. Це має відбутися в Україні шляхом пояснення, що «воїни УПА боролися за Україну своєї мрії – незалежну, без німців, без «советів». І якщо вдасться досягти порозуміння в цьому питанні, якщо суспільство займе тут одну спільну позицію, нам буде

легше разом змінювати єдиний погляд і точку зору на це питання й наших сусідів: росіян, поляків» [201, с. 13].

14 лютого 2004 р. було утворено ще одну партію, яка мала на меті відстоювання українських інтересів, – Всеукраїнське об'єднання «Свобода». У 2006 р. ВО «Свобода» взяло самостійну участь у парламентських та місцевих виборах. Виборчою програмою партії стала «Програма захисту українців», гаслом кампанії – «Ми – у своїй, Богом даній країні». Партія не пододала прохідний бар'єр до Верховної Ради, проте отримала мандати депутатів місцевих рад. Парламентську виборчу кампанію 2007 р. «Свобода» провела під гаслом «Свобода – єдина сила Українців!»

У своїй програмі «Свобода» відзначала, що стосунки України з Польщею визначаються ідеологами партії в контексті проголошеного стратегічного курсу держави – «європейського україноцентризму, згідно з яким Україна прагне стати не лише географічним, але й геополітичним центром Європи». Партія передбачає спрямовувати зовнішньополітичні зусилля на побудову тісної політичної та економічної співдружності з природними союзниками, в тому числі і Польщею [28].

Однак одним з подразників у відносинах Україна – Польща для ВО «Свобода» продовжує залишатися проблема оцінки руху опору ОУН-УПА в 40–50-х рр. ХХ ст. ВО «Свобода» в цьому питанні рішуче виступає за повноцінне визнання вояків УПА борцями за незалежність. У «Програмі захисту українців» партія закликає «визнати боротьбу, яку до кінця 50-х рр. проводила Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, національно-визвольною боротьбою українського народу. Визнати вояків УПА та підпільників ОУН учасниками національно-визвольної боротьби за державну незалежність України» [276].

З 2005 р. ВО «Свобода» та Київське крайове братство ОУН-УПА щорічно 14 жовтня організовують марш УПА у Києві, який стає значною політичною подією. Ще одним важливим моментом є намагання проголосити

14 жовтня Днем створення УПА та відзначати його на державному рівні по всій Україні [28].

25–26 березня 2013 р. у Варшаві відбулося засідання Міжпарламентської асамблеї Верховної Ради України, Сейму Литовської Республіки і Сейму та Сенату Республіки Польща, на якому йшлося про діяльність, завдання та мету асамблеї, про відносини України з Європейським Союзом та інше. На цьому засіданні заступник голови ВО «Свобода», заступник голови комітету Верховної Ради з питань євроінтеграції О. Панькевич заявив, що Польща та Литва мають досвід очищення влади від наслідків тоталітарного минулого, який буде дуже корисним для України, де ці процеси, на жаль, досі не відбулися [129].

Проте у сеймі Польщі 11 квітня 2013 р. було зареєстровано проект резолюції про визнання ОУН та УПА злочинними організаціями, які вчинили геноцид проти поляків у 1939–1947 рр. На визначенні Волинської трагедії «геноцидом» наполягали представники опозиційних партій. Як зазначив польський дослідник з Інституту міжнародних відносин Варшавського університету А. Шептицький, цим кроком окремі польські політики відмовляють українцям у праві мати власну історію, а отже, позбутися статусу пострадянської колонії і перетворитися на важливу державу Центральної Європи [278, с.64].

У відповідь обласні ради Західної України з ініціативи свободівців приймають заяви-протести проти намірів частини депутатів польського сейму засудити діяльність ОУН-УПА [142]. Фактично ця подія знову актуалізувала поширене у свободівському середовищі недовір'я до Польщі.

Народний депутат від ВО «Свобода» О.Панькевич 29 квітня 2013 р. заявив, що українська влада мала б на державному рівні вшановувати пам'ять про операцію «Вісла». На його думку, держава повинна була б подбати про фінансування тематичних фільмів і програм, науково-популярних видань українською та іноземними мовами для України, Польщі та інших країн та

офіційно звернутися до Республіки Польща із закликом засудити операцію «Вісла» [130].

Однак 20 червня 2013 р. верхня палата польського парламенту (сенат) все-таки прийняла постанову, якою кваліфікувала події на Волині в 1943 р. як «етнічну чистку з ознаками геноциду».

У відповідь на постанову польського сенату західноукраїнські облради з ініціативи свободівців ухвалили заяву щодо антиукраїнських дій польських парламентарів. У ній українське суспільство закликалося дати оцінку антиукраїнським діям, що сьогодні відбуваються за межами нашої держави, і належно вшановувати українців, які загинули від різних окупаційних режимів, у тому числі – польського, зокрема тих українців, які загинули внаслідок дій підрозділів Армії Крайової та Батальйонів хлопських, а також відзначити річницю трагічних подій, пов'язаних із депортацією українців із їхніх етнічних земель 1944–1947 рр., знищенням українських сіл на теренах Холмщини, Надсяння та Лемківщини протягом 1944–1945 рр.

Одночасно депутати західноукраїнських обласних рад закликали польську сторону «перейти від взаємних звинувачень до конструктивного діалогу, прийнявши формулу «вибачаємо і просимо вибачення», та акцентувати увагу на відзначенні дат і подій, коли українці та поляки допомагали одні одним під час захисту своїх спільних інтересів» [101].

Задля уникнення подальшого загострення взаємовідносин між народами відомі релігійні та суспільні діячі України заснували громадський комітет «Примирення між народами», який після зустрічей із провідними польськими політиками прийняв декларацію із закликом до примирення. Як зауважив надзвичайний і повноважний посол України у Польщі М. Мальський, робота громадського комітету засвідчила, що «мусимо знайти точки дотику, вибачитись за гріхи наших дідів і, сповідуючи християнські цінності, думати про майбутнє» [271, с. 8].

На жаль, польський парламент у липні 2016 р. все ж таки прийняв резолюцію про визнання Волинської трагедії актом геноциду. У відповідь

на це 28 липня 2016 р. фракція ВО «Свобода» у Волинській облраді зареєструвала проект рішення «Про звернення Волинської обласної ради щодо рішення польського парламенту про визнання подій 1943–1945 років на Волині геноцидом», в якому вимагається від президента та голови Верховної Ради дати адекватну відповідь звинуваченням українців у геноциді, від парламенту – визнати факти масових етнічних чисток, організованих поляками проти українського населення, і засудити багатовікову колоніальну, загарбницьку політику польської держави, а від уряду – належного реагування на прояви ксенофобії щодо українців на території інших країн, зокрема у Польщі [261]. Варто відзначити, що завдяки діяльності ВО «Свобода» в Україні порушувались та реалізовувались питання люстрації, декомунізації та «ленінопаду».

Ще однією сучасною націоналістичною силою постає партія «Правий сектор», заснована в березні 2014 р., на меті якої – Українська самостійна соборна держава. У програмі партії зазначено, що держава, тісно співпрацюючи з різними суспільними інститутами, докладатиме максимум зусиль до подолання наслідків панування комуністичної ідеології, русифікації, нищення національної пам'яті та інших форм денаціоналізації [160]. Найбільш активно політична сила заявила себе під час Революції Гідності та проведенні антитерористичної операції на Сході України. У відносинах з Польщею «Правий сектор» наголошує на дружніх відносинах з польськими національно-революційними силами, які не характеризуються шовіністичними та імперіалістичними переконаннями. А у питанні щодо подій на Волині вважає, що їх варто розглядати у ширшому історичному контексті (в тому числі в контексті польської окупації та колонізації українських земель у міжвоєнний час). Українці вбивали поляків, поляки убивали українців. Це спільна трагедія обох народів. Зараз не час робити цю трагедію муром, який не дасть порозумітися двом сусіднім народам [154].

Отже, політичні партії посідають особливе місце і відіграють значну роль у суспільно-політичному житті, суттєво впливають на формування

та реалізацію політики пам'яті. Вони є невід'ємною частиною громадянського суспільства й відіграють провідну роль у формуванні етнонацій. Саме через них політичні еліти виражають волю та інтереси різних верств населення. Однак, гуртуючи суспільство навколо певних ідей чи подій, вони вибудовують ту політику, яка притаманна певній соціальній групі, й деякою мірою вправно маніпулюють людською свідомістю, вигороджуючи чи оскверняючи події минулого.

3.2 Церква як учасник моделювання пам'яті «своїх»

Потреба звертатись до минулого, вести з ним постійний діалог притаманна кожному народу. Про пам'ять суспільства говорять як про канал передачі досвіду та чинник формування національної ідентичності. Колективна пам'ять – доволі крихкий конструкт, що вибудовується за допомогою зіткнення корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов.

На шляху до задоволення духовних потреб інститут церкви нерідко торкається тих площин суспільного буття, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з політикою. Адже невід'ємною частиною даного інституту є поминальні заходи: літургії, панахиди, прославлення у канонах та тропарях, лекції, круглі столи тощо. Тому залежно від об'єкта вшанування той чи інший захід може набувати певної політичної забарвленості.

Проблема пам'яті знаходиться на перетині одразу кількох наук: політології, історії, психології, релігієзнавства. Саме тому західна політична думка вже давно окреслила меморіальні практики як складову широкого поняття «policy of commemorate» (з англ. «політика пам'яті») [135, с. 68].

Аналіз ролі та місця інституту церкви у формуванні політики пам'яті дає можливість відслідкувати її участь у суспільно-політичних процесах

України та Республіки Польща. Проблема державно-конфесійних відносин залишається однією з актуальних тем розгляду громадськості в обох державах впродовж останніх двох десятиліть. Поле релігія є одним з основних, які покликані конструювати символічну систему [135, с. 213]. Тож на основі аналізу нормативно-правових актів, офіційних звернень та повідомлень, соціологічних досліджень спробуємо визначити взаємини держави і церкви у сфері політики пам'яті.

На початку 1980-х рр. влада та комуністичні партії низки країн, у тому числі України та Республіки Польща, почали ліквідовувати перепони у сфері релігійної свободи. Наслідком стало відродження релігійного життя, що привело до зростання чисельності релігійних громад, будівництва нових культових будівель, лібералізації законодавств про свободу совісті та діяльність релігійних організацій [127, с. 63]. Польща перша з соціалістичних країн здійснила ліберально-політичну трансформацію, прийнявши нові демократичні норми в галузі віросповідання. У вересні 1989 р. католицька церква виділила представників високого рангу для переговорів з комуністичною владою та демократичною опозицією, щоб допомогти вийти з політичної та соціальної кризи [127, с. 176]. За результатами цих переговорів також були прийняті три закони: «Про відносини держави та Римо-католицької церкви», «Про гарантії свободи совісті й віросповідання», «Про соціальне забезпечення духовенства», що дало поштовх до утвердження демократії, громадянських прав та свобод, а також модернізації у сфері державно-конфесійних відносин.

Республіка Польща є поліконфесійною державою. Використовуючи статистичні дані Головного статистичного управління та Міністерства адміністрації та цифризації, можна виділити такі релігійні напрями: католики, православні, протестанти, мусульмани, юдеї, східні релігії та інші релігійні напрями.

Сьогодні сукупність нормативно-правових актів, які регулюють відносини держави та церкви, умовно можна розділити на два блоки: базові та факультативні [22, с. 11].

Блок базових джерел конфесійного права представляють дві групи нормативно-правових актів, що регулюють відносини держави та релігійних організацій. До першої належить Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. В Основному законі правові норми щодо забезпечення свободи совісті та віросповідання, взаємодії держави та релігійних організацій зафіксовано в ст. 25 (відносини між державою і церквами, а також іншими віросповідними спілками будуються відповідно до принципів поваги їх автономії, а також взаємної незалежності кожної у своїй сфері та взаємодії на благо людини і на загальне благо), ст. 53 (релігія церкви чи іншого віросповідання, що має врегульоване правове становище, може бути предметом навчання в школі, однак одночасно не може бути порушена свобода совісті і релігії інших осіб) та ст. 35, що розкриває питання релігійної самобутності національних меншин. Для членів сенату та сейму, президента, а також голови ради міністрів, віце-голови ради міністрів та міністрів конституція передбачає обов'язкову присягу з можливим додаванням фрази: «Хай мені допоможи Боже» (ст. 104, 130, 151) [307].

Другу групу базових джерел конфесійного права можна розділити на три підгрупи:

1. Нормативно-правові акти, які регулюють відносини між державою та католицькою церквою. Сюди ми можемо віднести двосторонню міжнародну угоду «Конкордат між Святим Престолом та Республікою Польща» від 28 липня 1993 р. Текст конкордату містить правові норми, що стосуються різних сфер діяльності католицької церкви, зокрема сфери державної і церковної компетенції (ст. 1–9). Так, нашої уваги заслуговує ст. 9, згідно з якою вихідними днями є: 1 січня – Пресвятої Богородиці Марії, Новий рік, Пасхальний понеділок, Пресвятих Тіла і Крові Господніх, 15 серпня – День польського війська, В небо взяття Пресвятої Діви Марії

(Успіння), 1 листопада – День усіх святих, 25 грудня – Різдво Христове (перший день), 26 грудня – Різдво Христове (другий день). Також у конкордаті йдеться про співпрацю між державою та католицькою церквою щодо інституту сім'ї, наголошується на особливій цінності родинних стосунків (ст. 11); надаються гарантії вивчення релігії в державних школах (ст. 12); гарантії національним меншинам проведення релігійного культу та практик їхніми рідними мовами (ст. 18); гарантії свобод у здійсненні церквами публічної діяльності: освітньої, виховної, наукової, опікунської, благодійницької, видавничої, культурної (ст. 19–25) [306]. Наступним нормативно-правовим актом даної підгрупи є Закон «Про відносини держави і католицької церкви в Республіці Польща» від 17 травня 1989р. Згідно цього Закону в Польщі був відновлений інститут капеланства [381].

2. Нормативно-правові акти, що регулюють відносини між державою та чотирнадцятьма католицькими релігійними організаціями.

3. Закон «Про гарантії свободи совісті та віросповідання» від 17 травня 1989 р. Правові норми цього нормативно-правового акту регулюють відносини між державою і рештою релігійних організацій, крім тих релігійних організацій, які згадані у другій групі джерел конфесійного права [22, с. 71–73].

Блок факультативних джерел конфесійного права Польщі представляють нормативно-правові акти, до яких належать закони, урядові постанови та розпорядження, укази президента, правові норми яких повністю чи частково стосуються питань державно-конфесійних відносин країни. Зазначені нормативно-правові акти можна поділити на окремі групи, критерієм поділу тут виступають конкретні області громадсько-соціального життя, наприклад:

1. Освітня сфера: розпорядження міністерства народної освіти «Про умови та організацію викладання релігії в державних школах» від 14 квітня 1992 р.; розпорядження міністра народної освіти та спорту «Про структуру навчальних програм у державних школах» від 12 лютого 2002 р.;

розпорядження міністра народної освіти та спорту «Про кваліфікаційні вимоги до вчителів» від 12 березня 2009 р. Правові норми вищеперерахованих нормативно-правових актів регулюють процес викладання релігії в державних школах Польщі.

2. Інформаційна сфера: Закон «Про радіо та телебачення» від 29 грудня 1992р. та інші. Цей закон, окрім іншого, регулює питання трансляції на громадському радіо і телебаченні програм, пов'язаних з релігійною тематикою [22, с. 75–76].

У Польщі католицька церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві як у період панування соціалістичного ладу, так і сьогодні [128, с. 177]. Спираючись на результати перепису населення 2011 р., можна констатувати, що в Польщі досить великий відсоток релігійного населення (88,86 %), причому більшість громадян Польщі ідентифікує себе з католицькою релігійною традицією. Домінуючою частиною релігійного населення Польщі є віруючі, які відносять себе до римо-католицької церкви (87,58 %), решта (12,42 %) – до інших релігійних організацій Польщі, які представляють релігійну меншість країни. Серед релігійної меншості найбільшу частку (62 %) складають православні віруючі, 17,9 % – протестанти, 2,2 % – представники східних релігій, 0,6 % – мусульмани, 0,2 % – юдеї, 16,7 % – інші, а 0,4 % припадає на представників релігійних напрямів з невизначеними даними [22, с. 246–247].

З вищесказаного ми можемо дійти висновку, що впорядковані способи і зміст пам'ятання минулого є основою соціального порядку і осмислення існування нації в сучасності. Сучасна польська церква бере активну участь у творенні колективної пам'яті, позиціонує себе хранителькою етичної сили, духовної субстанції та єдності народу [136, с.213].

Тривалий час релігійні вірування як інструмент соціалізації, етнізації, виховання особистості залишалися потужним підґрунтям національного і державного будівництва. Повною мірою це стосувалося й українців, формування національної самосвідомості яких упродовж попередніх століть відбувалося як перехід від доміантно-віросповідального («я – православний» або «я – греко-католик») до національно-культурного («я – українець»), що надавало релігійному компоненту суттєвої ролі як демаркаційному феномену у протидії денационалізації, процесі політичного самовизначення українського народу, перетворенні українців у єдину громадянсько-політичну спільноту. Високий авторитет і довіра до інституту церкви у суспільстві перетворили його на один із впливових чинників політичного процесу.

Сучасний розвиток релігії в Україні розпочався в умовах кризи тоталітарного режиму, особливо з моменту проголошення державної незалежності у 1991 р., що позначилося як відродженням «традиційних» церков і релігійних організацій (православ'я, греко-католицизм, католицизм, протестантизм, юдаїзм, іслам), так і поширенням «нових» релігійних організацій і течій (нехристиянські, язичницькі, неоорієнталістські громади), нетипових для країни, а через це й малопоширених [135, с. 121].

Варто наголосити, що серед усіх релігійних течій найбільш поширеним є християнство, яке представлене чотирма найбільшими, близькими, але у той же час конкуруючими церквами: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська православна церква (Московський патріархат) (УПЦ), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ).

Так, провідним завданням українських церков УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ, окрім богословської складової, є захист інтересів українського народу, української політичної нації, суверенної Української держави. Натомість УПЦ продовжує візантійську православну традицію, основну увагу приділяючи зміцненню «православної», «слов'янської» ідентичності

(у тому числі через актуалізацію уявлень про «єдине руське православ'я», «єдину східнослов'янську культуру») [283, с. 62].

Нерозривність церкви та держави проявляється в символічному просторі. Починаючи з 1991 р., в Україні стало традицією під час складання присяги Президента на вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє – відповідну символічну репрезентацію смислів громадянської ідентичності. Тема церкви, її нерозривного зв'язку з духовністю українського народу постійно порушувалася на найвищих державних форумах, зокрема під час святкування таких визначних дат, як День Незалежності, День Соборності і Свободи України (День Соборності України), а з 2008 р. – День хрещення Київської Русі-України [135, с. 117–118].

Одним з головних механізмів впливу церкви на суспільство, формування різноманітних ідентичностей є вплив безпосередньо через віруючих на індивідуальному та колективному рівнях, що нерозривно пов'язує релігійну і громадянську ідентичність. В Україні, як і в Республіці Польща, сукупність нормативно-правових актів, які регулюють відносини держави та церкви, умовна можна розділити на два блоки – базові та факультативні:

- до базових відносяться Конституція України та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»;
- до факультативних – підзаконні акти вищих органів державної влади та місцевого самоврядування (укази Президента, постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, розпорядження міністерств та відомств), а також низка статей у законах, які безпосередньо не дотичні до релігійної сфери, але регулюють окремі питання державно-конфесійних відносин [22, с. 11].

Конституція України є Основним законом, який містить низку правових норм, що гарантують свободу совісті та визначають основні принципи

взаємовідносин релігії та держави, зокрема це ст. 11 (держава сприяє розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин), ст. 24 (усі громадяни рівні перед законом, ніхто не має жодних привілеїв, у тому числі й релігійних), ст. 35 (кожен має право на свободу світогляду і віросповідання; церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви; жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова) [92].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» був ухвалений у період демократичних перетворень, а саме після прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990р.) та до ухвалення «Акту проголошення незалежності України» (24 серпня 1991р.) – 23 квітня 1991р. Від часу прийняття закону та до 2015 р. до нього 15 разів вносились зміни та доповнення відповідними нормативно-правовими актами. Структура чинного закону складається з 32 статей, які об'єднані у шість розділів. Нашої уваги заслуговують ст. 2 (усі правовідносини регулюються законодавчо), ст. 3 (ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду.), ст. 4 (рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії), ст. 5 (відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави), ст. 6 (відокремлення церкви (релігійних організацій) від школи), ст. 21–24 (характеризують права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання), що регламентують відносини держави та церкви у сфері державної політики, зокрема й політики пам'яті [72].

Факультативні нормативно-правові акти можна поділити на окремі групи за критерієм сфер громадсько-соціального життя:

- майнові питання: указ Президента «Про заходи щодо повернення релігійними організаціями культового майна» від 4 березня 1992 р.; постанова Кабінету Міністрів України «Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійними організаціями» від 9 серпня 2001 р.;

- культурно-духовні та моральні питання: указ Президент «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» від 24 листопада 2005 р.; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» від 19 березня 2009 р.;
- питання релігійної освіти: меморандум «Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігії та Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій» від 18 квітня 2000 р. [22, с. 28–29].

Варто відзначити, що наведений вище перелік законів не є вичерпним, адже конфесійне право включає в себе чи не найбільшу кількість нормативно-правових актів, тому комплексні дослідження державно-конфесійних відносин можуть бути вельми перспективним напрямом для подальших наукових розвідок.

Отже, розглядаючи особливості державно-конфесійних взаємин у сфері політики пам'яті, ми можемо стверджувати, що інститут церкви має великий вплив на формування та утвердження громадянської ідентичності в Україні та Республіці Польща. Хоча на законодавчому рівні й проголошено відокремлення держави від церкви, на практиці релігія є нерозривним механізмом впливу на державну політику в сфері пам'яті. Взаємозалежність цих відносин проявляється в:

- законодавчій базі, яка, створивши стабільні і сприятливі умови для функціонування і розвитку церкви і релігійних організацій, не лише визначає відповідні можливості і межі цього впливу в державі, але й сприяє набуттю релігійним чинником якості, спрямованої на стабілізацію суспільно-політичних відносин у країні;
- рівні сприйняття релігії громадянами обох держав, враховуючи її соціальні функції, передусім як гаранта справедливості, джерела спадкоємності моральних, культурних та історичних традицій, що в

умовах глибинної трансформації держави і суспільства, ускладнення соціально-економічної і політичної ситуації, існуючої «кризи довіри» до інститутів політичної влади й громадських об'єднань призводить до відчутного посилення авторитету церкви [135, с. 143].

Що стосується відносин між релігійними інституціями обох держав, то з впевненістю можна говорити про великі позитивні зрушення, які відбулися у стосунках польської католицької церкви і УГКЦ. Ще в середині 1990-х рр. ці відносини не можна було назвати безхмарними. Траплялися прикрі інциденти, як, наприклад, випадок із розголошенням таємного циркуляра про необхідність направлення до України греко-католицьких священиків, які здійснювали свою душпастирську місію в Польщі, з метою недопущення зростання антицелібатних настроїв серед латинського кліру. Такі кроки польської католицької ієрархії викликали гостру реакцію греко-католиків, у тому числі предстоятеля УГКЦ Л. Гузара [133, с. 333].

Останніми роками відбулася низка екуменічних акцій: спільних наукових конференцій, прощ, паломництв, євхаристійних богослужінь тощо. Так, 9 червня 2003 р. у Дорогичині (Республіка Польща) відбулись урочистості з нагоди 750-річчя коронації князя Данила Романовича, в яких взяли участь представники римо-католицької та греко-католицької церков. Саме тут у 1253 р. архієпископом Опізоном, легатом папи Інокентія IV, був коронований галицький князь Данило Романович. Кульмінацією святкувань стала спільна літургія у східному обряді, відправлена в костелі Успіння Богородиці у співслужінні українських і польських єпископів, під час якої багато римо-католиків уперше брали причастя у східному обряді [32].

18 червня 2002 р. верховний архієпископ Львівський Л. Гузар, відгукнувшись на ініціативу львівської інтелігенції, видав послання з приводу вшанування на Личаківському кладовищі у Львові пам'яті вояків Української галицької та Польської армій, що полягли у 1918–1919 рр. Митрополит висловив переконання, що стати повноправним членом світової спільноти Україна зможе лише у тому разі, коли зуміє залагодити конфлікти зі своїми

сусідами. Згодом, 1 листопада 2002 р., за ініціативи громадськості та підтримки Української греко-католицької церкви та Римо-католицької церкви відбувся перший молебень за примирення українців та поляків, який впродовж років став доброю традицією та ознакою порозуміння між обома народами.

Особливий інтерес у розвитку релігійних відносин викликає питання Волинської трагедії. Так, 5 травня 2003 р. УГКЦ оприлюднила послання «До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі», в якому відзначалось, що «українці і поляки устами своїх державних мужів декларують устремління творити добросусідські відносини та взаємно допомагати одне одному будувати краще майбутнє», а також наголошувалося на тому, що «без примирення в нас нема й не буде ні релігійного, ані державного майбутнього», тому необхідно «розпочати нелегкий процес, який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням» [144].

Згодом, у травні – червні 2003 р., представники УПЦ КП та УАПЦ стали одними з ініціаторів звернень Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії. Так, у травні 2003р. вони оприлюднили звернення, адресоване українському і польському народам. «Ми повинні мати мужність визнати помилки попередніх поколінь, низько поклонитися і просити вибачення за скоєну один одному біль і кривду. Ми маємо пам'ятати ті далекі трагічні події в українсько-польських відносинах. Ця пам'ять й історичні знання потрібні нашим народам, особливо молодим поколінням, котрі будуватимуть своє майбутнє. Необхідні вони для того, щоб не з'ясовані до кінця факти не були джерелом недовіри й упередження, не тяжіли над нашими добросусідськими відносинами», – йшлося у зверненні [78].

Незабаром, 14 червня 2003 р., члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій звернулися до Папи Іоанна Павла II з проханням своїм авторитетом вплинути на процес українсько-польського примирення:

«Ми переконані, що Ваше прилучення до процесу примирення надасть йому виняткового значення і виміру, зробить нову сторінку українсько-польських взаємин взірцем для народів, які ще не винайшли формули примирення між собою» [133, с. 337]. На що українська та польська сторона отримали послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр., в якому зазначалось, що «нове тисячоріччя, яке щойно розпочалося, вимагає, щоб українці та поляки не залишались в'язнями сумних спогадів свого минулого, а, переосмислюючи з новим духом минулі події, подивились одні на одних поглядом поєднання, зобов'язуючись будувати краще майбутнє для всіх» [145].

Однією з дієвих форм подолання недоброзичливого ставлення між польським та українським населенням ієрархи церков вважають організацію спільних прощ, особливо для молоді. Під час зустрічі з новообраним головою єпископської конференції Польщі архієпископом Ю. Міхаліком, митрополитом перемишльським 23 червня 2004 р. кардинал Л. Гузар обговорював позитивний досвід проведення двох прощ – до Святоуспенської Унівської лаври (Україна) та Ледніци (Польща), що стало нагодою для глибшого взаємного порозуміння через спільну молитву, спілкування і побут. Внаслідок домовленостей між ієрархами 8 та 26 серпня 2004 р. відбулися молодіжні прощі до Зарваниці (Україна) та Ченстохова (Польща)[133, с. 333].

2005-й став роком нових ініціатив католицьких церков східного і латинського обрядів у справі примирення українського і польського народів. План заходів щодо їх реалізації був оприлюднений главою УГКЦ Л. Гузаром під час прес-конференції 13 травня. З його слів, 19 червня у Польщі, а 26 червня в Україні мав відбутися урочистий акт примирення між українським і польським народами та євхаристійні собори. У червні 2005 р. у Варшаві та Львові був проголошений спільний лист Синоду Української греко-католицької церкви та Конференції єпископату Польщі. Тоді обидві сторони сказали слова: «Прощаємо та просимо прощення!», які раніше стали

фундаментом польсько-німецького примирення, з надією на те, що вони принесуть плоди і в українсько-польських відносинах. Готовність до таких дій підтвердили тисячі віруючих, відповівши: «Амінь!» [133, с. 336]

З 2005 р. і до сьогодні на празник Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) проводяться транскордонні польсько-українські Дні добросусідства, участь в яких беруть не тільки влада та громадськість, але й духовенство обох країн[74].

Впродовж останніх років церква поряд з керівництвом обох держав підтримує ідею прощення та примирення. Найбільш знаковою подією стала Декларація з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії, підписана 28 червня 2013 р., напередодні вшанування пам'яті жертв 70-х роковин злочину на Волині, у Варшаві між Українською греко-католицькою церквою та Римо-католицькою церквою Польщі. Удекларації зазначалося, що «сімдесятиріччя трагічних подій – це нагода звернутись до українців і поляків із закликом про подальші кроки на шляху до братерського зближення, яке не можливе без щирого примирення. В ім'я правди вважаємо, що прощення і прохання про вибачення вимагає позиція тих поляків, які чинили зло українцям і відповідали насиллям на насилля. Як голова Єпископату Польщі прошу у братів-українців пробачення. До сьогодні поляки та українці тримають у своїй пам'яті болючі рани і спогади про Волинську трагедію. Особливо помітні вони в сучасному українському суспільстві, добро якого найважливіше і для римо-католицької церкви в Україні. Тому приєднуюсь до заклику про примирення як голова Римо-католицького єпископату України. Надіюся, що попри трагічне минуле, добросусідські і християнські відносини поляків та українців можливі всюди, де вони зустрічаються, співпрацюють чи думають про майбутнє» [46].

З початком Революції Гідності українські та польські церкви ще раз підтвердили розуміння й підтримку на шляху до демократичних перетворень, ставши гідною опорою для суспільства.

2 червня 2016 р. напередодні відзначення 70-х роковин Волинської трагедії громадськість та голови українських церков звернулися з відкритим зверненням до проводу Польської Держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства, в якому зазначили: «Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина духовна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння». А також закликали встановити спільний День жертв польсько-українського конфлікту [18].

Згодом Блаженніший Святослав та єпископи УГКЦ у Польщі закликали 10 липня 2016р., під час вшанування жертв Волинської трагедії 1943 р., відправити панахиду за всіх, хто протягом століть загинув внаслідок польсько-українського протистояння [76].

Отже, кінець ХХ – початок ХХІ ст. символізується значними позитивними зрушеннями в українсько-польських відносинах. Важливими учасниками цих подій стали українські церкви та польський костел. Завдяки їм відбулись спільні наукові зібрання, прощі, євхаристійні конгреси, богослужіння і молитовні зібрання і, що головне, в дусі християнської терпимості виплекались переконання, що єдиним способом позбутися міжнаціональної ненависті є готовність простити і просити прощення. Однак, незважаючи на високий рівень прихильності та довіри серед населення, діяльність церкви одночасно виконує як інтегруючу, так і дезінтегруючу функцію в суспільстві, що в подальшому накладає свій слід у відтворенні та передачі як індивідуальної, так і колективної пам'яті суспільства.

3.3 Участь засобів масової інформації в процесі зміцнення колективної пам'яті громадян України та Республіки Польща

Сьогодні одним із визначальних чинників, що суттєво впливає на процес державотворення та формування модерної політичної нації, є національна пам'ять, яка виступає важливою складовою самоідентифікації населення країни. В попередніх підрозділах ми уже розглядали, що основними інституціями, які впливають на формування загальнонаціональної моделі політики пам'яті, є органи влади, зокрема президент, парламент, уряд, інститути пам'яті, музеї. Однак варто відзначити, що вагому роль у реалізації політики пам'яті відіграють також й засоби масової інформації (ЗМІ, мас-медіа) – преса, радіо, телебачення, кінематограф, Інтернет, які, зважаючи на суспільну важливість, масовість та доступність, мають величезний вплив на духовні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Щоб зрозуміти важливість впливу ЗМІ на життя суспільства, слід розглянути функції, які вони виконують: комунікативна – спостереження за подіями і формування суспільної думки щодо їх сутності; інформаційна – збирання, редагування, коментування та поширення інформації; ретрансляційна – відтворення певного способу життя з відповідним набором політичних, духовних, соціальних цінностей; контролю – дозволяють оцінити поведінку людей, особливо еліт, громад та організацій; освітня – трансляція й публікація фільмів, популярно-наукових програм, що дозволяють адекватно оцінювати, упорядковувати інформацію [367]. З допомогою зазначених функцій ЗМІ впливають на соціально-психологічний та культурно-духовний розвиток суспільства й конструювання державної політики пам'яті, адже інформація, яка надходить до споживачів, несе в собі ціннісні орієнтації та установки, що закріплюються у свідомості людей.

Здатність швидко охоплювати найбільш широкі аудиторії дає можливість сучасним мас-медіа трансформувати традиційну систему духовного виробництва в певному напрямі, з приводу чого в розвинутих

суспільно-політичних системах панує теза, що той, хто володіє засобами масової інформації, володіє громадською думкою. Відомий фахівець у галузі масових комунікацій В. Лизанчук зазначає: «Національна мережа засобів масової комунікації – це один із «трьох китів», на якому базується державна самосвідомість, поряд з національною інтелігенцією та національною політичною елітою» [83].

З огляду на те, що засоби масової інформації мають важливі важелі впливу на свідомість й поведінку людей, багато науковців розглядають їх як «четверту владу», поряд з законодавчою, виконавчою та судовою. Однак ЗМІ можуть не лише консолідувати суспільство, а й відігравати деструктивну роль, підривати його соціально-психологічну стійкість шляхом створення і просування у масову свідомість негативних ціннісних образів, чужих вітчизняній культурі ідеалів і цінностей. Тому суспільство й держава повинні постійно дбати про нейтралізацію регресивних тенденцій в інформаційно-аксіологічному полі й мобілізувати ресурсний потенціал ЗМІ для формування такої ціннісної системи, яка змогла б забезпечити духовну єдність суспільства, сприяти порозумінню й злагоді, не роздмухуючи конфліктні моменти історії [83].

Однією з основ державної політики пам'яті є вільні медіа, які позбавлені будь-яких ідеологічних або політичних обмежень. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. перед країнами Центральної та Східної Європи, у тому числі й Україною та Республікою Польща, у процесі постсоціалістичних трансформацій постало питання забезпечення свободи медіа та встановлення добросусідських відносин між ними. За результатами досліджень незалежної неурядової організації «Freedom House», Польща впродовж багатьох років визнається як країна, що має вільні медіа, й рівень їхньої свободи щороку поступово зростає: так, за рейтингом 2016 р. РП посіла 47 місце з 199 країн. Натомість ситуація в Україні менш сприятлива, адже за роки незалежності мас-медіа оцінюються як «частково вільні» [298].

Сьогодні рівень подачі та рівень зацікавленості політичною тематикою у громадян є досить високими. Вагоме місце у висвітленні польсько-українських відносин займають ЗМІ, що формують нові образи й бачення українсько-польського примирення та порозуміння. Найвпливовіші польські видання подають інформацію про Україну у різних аспектах: культурному, ідеологічному, політичному тощо. На шпальтах польських видань «Gazeta Wyborcza» [300], «Rzeczpospolita» [356], «Polityka» [368] піднімаються проблемні сторінки історії. Образ України та українця, який формувався у польській пресі, проходив кілька етапів: від негативного до позитивного, від нейтрального до прихильного, від відмови від старих образ до взаємного прощення й повернення до історичних тем [126]. В Україні на шпальтах газет «Історична правда» [82], «Тиждень» [200], «Zaxid.net» [403] розповсюджувалась інформація про сусідню Польщу то як про українського «адвоката» у Європі, дружнього сусіда, то як про державу, що живе історичним минулим в побудові міждержавних відносин.

Що стосується спільного минулого, то на сторінках газет надрукована велика кількість публікацій щодо українсько-польського примирення, трагічних чи проблемних сторінок історії (операція «Вісла», Волинська трагедія, воєнні дії УПА, Цвинтар орлят).

Найбільш дискусійними та важкими є питання діяльності УПА та події на Волині в роки Другої світової війни. Польський публіцист Я. Куронь протиставляє різницю історіографічних термінів волинських подій: Волинська різанина (польська історіографія) та Волинська трагедія (українська історіографія) [285]. Про ці розбіжності також згадано у вступі 28 випуску «Волинь 1943. Боротьба за землю» українського культурологічного часопису «Ї»: «Навіть така суто інструментальна річ, як можливі розбіжності у науково-історичній термінології («Волинська різанина» чи «українсько-польський конфлікт на Волині»), іноді стає причиною не лише банальних непорозумінь поміж фахівцями, а й викликає цілу хвилю асоціативних нашарувань і стереотипів» [134, с. 10].

Дуже помітними з 2003 р. стають «кресов'яни», які проводять активну агітаційну кампанію за те, аби визнати дії УПА на Волині геноцидом польського народу. У липні 2016 р. сейм все ж прийняв це доленосне рішення. Польська преса замайоріла такими статтями: «Волинська різня очима українців та поляків» (Я. Вілчак), «Волинська резолюція використала слово «геноцид» (Я. Вілчак), «З польської та української сторони. Погляд на Волинську резолюцію» (Р. Кабачій) [368], «Волинь як Єдвабне» (Я. Корвін-Мікк), «Сеймова комісія за ухвалу Волинської резолюції» (П. Маліновський), «Волинь геноцид. Парламент прийняв резолюцію» [356], «Волинь – це геноцид» (П. Вронскі), «Волинь: різня чи геноцид» (А. Лещинський) [300]. Однак варто відзначити, що в перелічених статтях існують кардинально різні думки щодо подій на Волині 1943р.: одні у страшних подіях звинувачують українських націоналістів, інші запрошують до діалогу обидві сторони.

Українські ЗМІ одразу ж дали свою відповідь щодо дій польського сейму: «Примирення по-польськи: УПА – злочинці, АК – герої» (О. Козак), «Історія у політиці. Навіщо польським депутатам «геноцид» на Волині» (С. Махун), «Історик Норман Дейвіс: «Іде вибірковість: поляки – жертви геноциду, а інші – ні» (А. Ліхнеровіч, З. Пеховіч) [82]. На сторінках тижневика «Тиждень.ua», окрім публікації «Польський Сейм визнав Волинську трагедію геноцидом», були надруковані коментарі Президента України, Верховної Ради України, Українського інституту національної пам'яті, міністерства закордонних справ щодо рішення, а також заклик громадськості до рішучих дій ВРУ щодо антиукраїнської постанови [200].

У польській історіографії міститься багато перекручень про операцію «Вісла». Головна риса польської наукової публіцистики у висвітленні операції «Вісла» – прагнення перекинути відповідальність за її проведення на СРСР. Українська наукова публіцистика називає «Віслу» такими термінами: етнічна чистка, ліквідація української національності (Я. Дашкевич). Факти виправдовують українців, які не могли легальними засобами боротися проти польської несправедливості: «Ситуація була такою, що боротися легальними

методами українці не могли»[126, с. 160]. У науковій публіцистиці з'явився стереотип поляка як «ворога».

Відкриття Цвинтаря орлят, польського військового меморіалу в Львові, стало величезним досягненням польсько-українського діалогу. Однак це питання не обійшлося і без мініпуляцій: за компроміс у написі польська сторона пропонувала дозвіл українській меншині вшановувати пам'ять вояків УПА на території Польщі та встановлювати їм свої меморіали [300].

Незважаючи на напружену ситуацію щодо відкриття поховань, публікації українських ЗМІ відзначались як шлях до порозуміння. Толерантність – головна риса багатьох публікацій про перебіг конфлікту навколо цвинтаря. До головних превентивних методів статей на цю тему належать такі: заклик дійти згоди обох сторін (В. Карпінський), подати коректний напис при вході до цвинтаря, заклик до українців зберігати національну гідність, покласти взаємний моральний обов'язок поляків та українців у справі цвинтарів (С. Заліщук), забути старі історичні кривди (звернення Блаженнішого Любомира), заклик до поляків бути об'єктивними, усунути символи, які загострюють конфлікт (В. Середа).

Польські публікації про перебіг подій щодо відкриття Цвинтаря орлят у Львові мають подібні риси та методи, як і українські, проте їх характер інший. Методи подачі польських матеріалів подібні до українських: критика львівських депутатів за консерватизм і непоступливість, перенесення проблеми із вузькорегіональної на загальнонаціональну площину (М. Ноцунь та А. Бжезецький); протистояння Київ – Варшава, а не Варшава – Львів, зміцнення польсько-українських стосунків і заклик до порозуміння (М. Попович); відкриття польського цвинтаря – важливий етап польсько-українського поєднання, заклик до об'єднання навколо проблеми (Й. Квочовський) [126, с. 162–163].

Поряд із друкованими ЗМІ у поширенні історичних знань суттєве місце займає кінематограф і телебачення. Як уже згадувалось, колективна пам'ять складається з трьох аспектів: когнітивного, емоційного та поведінкового.

Завдяки своїй масовості фільми в першу чергу впливають на перші два, адже, передаючи інформацію про історичні події, створюють певне бачення минулого, а завдяки медіа впливають на емоції. Що стосується третього аспекту, то фільми можуть впливати на поведінку суспільства, викликаючи певну реакцію, дискусію чи навіть протести. В польському науковому колі побутує думка про те, що політика пам'яті утвердилась саме тоді, коли зародився кінематограф, а документальні (в основу покладені реальні події, найчастіше історичні, культурні та соціальні явища, відомі особистості) та історичні (зображуються конкретні історичні епохи, події та особистості минулого) фільми швидко стали її знаряддям [286, с. 41].

За останні роки в Україні та Республіці Польща було створено низку художніх і документальних фільмів на історичну тематику як загальнонаціонального, так і міжнаціонального рівня.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття зміни, які відбувались в політичному та економічному житті Польщі, дали поштовх до створення приватного кінематографа. Тодішній комітет кінематографії як інститут не відповідав вимогам часу, й у вересні 1989 р. члени комітету склали свої повноваження. Новий склад, у який увійшли режисери, керівники державних кінематографічних студій, журналісти, кінематографічні діячі, приватні підприємці, розпочав свою роботу в березні 1990 р. Одним з перших рішень нового керівництва стало запровадження предметного дотування, тобто фінансування конкретних проектів незалежно від того, державна чи приватна установа займається створенням фільму. На практиці це означало, що дотації з держбюджету покривали 30 % витрат. З одного боку, це дало поштовх до заохочення пошуків додаткових джерел фінансування, з іншого – з'являлись фільми з поверховим сюжетом.

Така політика викликала зацікавлення й звинувачення з боку верховної контрольної палати в тому, що застосування надмірних преференцій щодо виробників може призвести до надмірного збагачення приватних інвесторів. Однак подібні побоювання тільки збільшили інтерес до польського кіно.

У 2002 р. функції комітету кінематографії перейняв департамент фільмів при міністерстві культури, відповідно головуєчим став міністр. Тодішній міністр А. Целінський, зменшивши на 1/3 видатки на кінематограф, мав на меті запозичити американську модель самофінансування фільмів. Однак влітку 2002 р. посаду міністра посів В. Дамбровський, і за його керівництва квота з держбюджету на фінансування кіновиробництва зросла в чотири рази, з 6 до 26 млн злотих [286, с. 160–167].

30 червня 2005 р. в Польщі було прийнято закон про кінематограф, на підставі якого створено Польський інститут кіномистецтва (ПІК). Згідно законодавства, тепер усі, хто мали відношення до кіномистецтва, повинні були сплачувати у бюджет держави 1,5 % від доходу. Також інститут міг надавати повторні дотації, позики, запоруки на створення кінопродукції, таким чином ставши не тільки відповідальним суб'єктом, але й адміністратором державних коштів у сфері кінематографа [391].

За перший рік роботи ПІК на екрани вийшло 26 повнометражних польських фільмів, а у 2014 р. частка фільмівна історичну тематику зросла до 40 %. Загалом з 2005 по 2015 рр. за співфінансування інституту було створено 69 повнометражних історичних картин, серед яких: «Катинь» – про геноцид польських офіцерів, здійснений радянською владою (реж. А. Вайда); «Місто 44» – про Варшавське повстання (реж. Дж. Комас); «Польська сибірія», присвячений депортації польських громадян Другої Республіки до Сибіру (реж. Я. Заорські); «1920. Варшавська битва» – про польсько-радянську війну 1920 р. (реж. Є. Гофман); «Волинь» – про масові вбивства, скоєні українцями проти польського населення на Волині (реж. В. Смаржовські). Що стосується документального кіно, то в період з 2006 по 2015 рр. знято 176 фільмів різного спрямування [339].

За останні два десятиліття світ побачив такі історичні картини: «Вогнем і мечем» – про польсько-українські стосунки в період національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького (реж. Є. Гофман); «Пан Тадеуш» – про відкрите збройне повстання поляків проти російської армії

1811–1812 рр. (реж. А. Вайда); «Шопен. Прагнення любові» – про взаємовідносини польського композитора Ф. Шопена з французькою письменницею Ж. Санд (реж. Й. Антчак); «Генерал. Замах на Гіблартарі» – про останні дні генерала В. Сікорського й аварію в Гіблартарі (реж. А. Явдовська) тощо.

У Польщі довгий час у сфері кіно не вистачало представників молодого покоління, адже такі режисери, як А. Вайда, Є. Гофман, Є. Кавалерович, К. Куц, надовго зайняли кінопростір. Саме в таких умовах в Польщі зароджується незалежне кіновиробництво, що стає прерогативою всіх молодих творців. Особливістю такого виробництва було те, що історичні події зображувались комічно: «Сегмент'76» (реж. О. Кашинський), «1409. Справа в замку Бартенштейн» (реж. Р. Букса) [286, с. 421–435].

Для України питання історичної політики має складний характер, оскільки різну пам'ять мають не лише соціальні групи, але й цілі регіони. З розпадом Радянського Союзу та проголошенням незалежності Україна постала перед соціально-економічним колапсом, що в результаті негативно вплинуло на розвиток кінематографії.

5 серпня 1988 р. Верховна Рада УРСР ліквідувала Державний комітет по кінематографії, Україна фактично залишилася без державного органу, відповідального за розвиток кіно. Після здобуття незалежності подібну структуру намагається відновити Ю. Ілленко, створюючи у серпні 1991 р. Державний фонд української кінематографії, який проіснував до 13 травня 1993 р. і відновив свою діяльність у 2005р. У 1998 р. ВРУ приймає закон про кінематографію, в якому основним принципом кінематографії вважається сприяння розвитку «національної свідомості, патріотичних почуттів громадян» [66].

Незважаючи на складну ситуацію в державі, українське кіномистецтво продовжувало функціонувати. Велика частина фільмів, випущенх на початку 1990-х рр., була історичного спрямування: «Голод-33» – перший художній фільм, який розкриває злочини сталінсько-більшовицького режиму проти

народу України – штучний голод 1932–1933-х рр. (реж. О. Янчук); «Атентат. Осіннє вбивство в Мюнхені» охоплює період від 1947 р. і до осені 1959 р., коли у Мюнхені від руки агента КДБ загинув С. Бандера (реж. О. Янчук); «Нескорений» – про життя головного командира УПА Р. Шухевича (реж. О. Янчук); «Чорна рада» – про події на Запорозькій Січі після правління Б. Хмельницького (реж. М. Засєєв-Руденко); «Залізна сотня» – про події, що відбуваються на теренах Закерзоння на тлі Другої світової війни та післявоєнного періоду, зокрема під час проведення операції «Вісла» (реж. О. Янчук); «Молитва за гетьмана Мазепу» – інтерпретація історичних подій часів російсько-шведської війни 1708–1709 рр. (реж. Ю. Ілленко); «Владика Андрей» – про життєвий шлях Андрея Шептицького (реж. О. Янчук); «Богдан-Зиновій Хмельницький» – про історичні події Хмельниччини (реж. М. Мащенко) тощо [58].

Також варто наголосити, що за підтримки державних органів влади, громадських організацій та телеканалів в Україні вагоме місце займають документальні фільми, що охоплюють всю історію нашої держави, зокрема: козацьку добу, Україну в роки Першої та Другої світових воєн й міжвоєнний період, діяльність ОУН-УПА, Голодомор, становище українців на Закерзонні, депортацію та виселення українців з етнічних земель, українські землі в складі СРСР, незалежність, сучасне становище нашої держави тощо. У 2009 р. УІНП виготовив три короткометражні фільми з циклу «Це – наша країна!», телеканалами запроваджено низку проектів: «Невідома Україна», «Україна: історія українських земель», «Історична правда з Вахтангом Кіпіані», «Україна Inkognita» тощо.

Як уже зазначалось, в Україні та Польщі можуть існувати різні думки й бачення з одних і тих самих подій. Проілюструємо це на прикладі двох фільмів: українського «Богдан-Зиновій Хмельницький» та польського «Вогнем і мечем». Картини пов'язані не лише часовими рамками (1647–1651 рр.) та постатями головних героїв (Б. Хмельницький та Я. Вишневецький), але й глибоким рівнем першоджерел.

Спільний польсько-український фільм Є. Гофмана «Вогнем і мечем» знятий на основі роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Для кінопрезентації конфліктної епохи режисер обрав жанр історичної мелодрами. У XVII ст. в Речі Посполитій спалахує повстання запорізьких козаків під проводом Б. Хмельницького. На боці Хмельницького – Запорозька Січ і кримські татари, на боці польського короля Владислава – потужна армія сильної країни. На тлі війни розгорається романтичне кохання польського шляхтича Я. Скшетульського і красуні Г. Курцевич (з роду Рюриковичів), яке й змальовує фон подій національно-визвольної війни українського народу, або, з іншої точки зору, «бунту селян (холопів)» та «розбійницьких походів» козаків проти польської шляхти.

У процесі творіння фільму з обох боків були побоювання, що він посилить негативний стереотип українця в польському суспільстві. Однак подання українського козацтва як соціальної верстви українського народу, який має право на власну територію й намагається побудувати власну державність, дещо згладило гострі кути польсько-українських відносин. Польський дослідник А. Кресло так підбив підсумок медійних дискусій про кінофільм: «Його сюжет почали вважати великим шансом для початку виваженої дискусії про спільне минуле України і Польщі» [23, с. 163].

Фільм М. Мащенко «Богдан-Зіновій Хмельницький» розпочинається там, де завершуються події Є. Гофмана, а саме битвою під Збаражем 1649 р. Величезні військові втрати, зрада найближчих союзників, особиста сімейна трагедія – лише частина мук, які випали на долю великого гетьмана України. Режисер показав, що Б. Хмельницький – великий полководець і стратег – у той же час був звичайною людиною зі своїми недоліками, слабостями, страхами і проблемами. Однак фільм не отримав широкої громадської думки, на яку претендували його творці. Постать Б. Хмельницького була протактована в традиціях народницької історіографії, де історія держави розуміється як історія досягнення етнічної ексклюзивності, де не менша

ексклюзивність закріплювалась саме за Б. Хмельницьким як патріархом української державності [23, с. 165].

Ще одним фільмом, що заслуговує нашої уваги, є «Волинь» польського режисера В. Смаржовського. Задум створення фільму про українсько-польські відносини виник у режисера ще в 2011–2012 рр. Попередній сценарій, написаний на основі збірки оповідань «Ненависть» С. Сроковського, був готовий у 2013 р. У фільмі заплановано близько 130 акторських ролей, які розмовляють шістьма мовами: українською, німецькою, російською, ідишем, латинською і польською. За задумом, події розгортаються в час Другої світової війни: в період німецької окупації та самої Волинської трагедії. Фільм розповідає історію 17-річної Зосі Гловацької з села, де проживають українці, поляки та євреї. У стрічці розкривається ставлення громади до окупації Червоної армії та гітлерівської Німеччини, внаслідок чого в Україні розпочинаються етнічні чистки. Нацисти вбивають євреїв, потім українці – поляків. Зося стає свідком депортації багатих поляків на терени СРСР та кривавих вбивств поляків від рук українських націоналістів. У фільмі також показано життя поляків, що рятують поляків, євреїв та українців.

Ще до остаточно затвердженого сценарію глядачеві слід очікувати висвітлення злочинної діяльності УПА по відношенню до мирного населення. Незважаючи на однобоке авторське висвітлення подій, сценаристи й режисери хочуть залучити й українських акторів.

Реакція української сторони щодо фільму зосереджується на тому, що після виходу стрічки українсько-польські відносини можуть відійти на кілька років назад, також у відповідь лунають заклики до створення художнього фільму, який показав би ненависть польської влади, що вилилась в акції «Вісла». Польська сторона також не має одностайної думки: частина суспільства переконана, що картина послугує містком для примирення України та Польщі, оскільки висвітлює правдиву історичну минувшину, інша вважає, що «Волинь» загострить відносини між двома народами[299].

Таким чином, у процесах формування й відтворення колективної пам'яті велику роль відіграють засоби масової інформації. Реалізуючи свої функції, вони виступають потужним і постійно діючим фактором консолідації / дезінтеграції суспільства. Важливою умовою формування цілісного національного інформаційно-культурного простору в Україні та Республіці Польща має стати реалізація виваженої політики пам'яті, яка створила б необхідні умови для об'єктивного висвітлення минулого як важливого чинника вибудови добросусідських відносин. Ефективним чинником зближення та подолання негативного образу поляка / українця стали польські та українські ЗМІ, які намагаються розвінчати негативний стереотип «ворога».

Історичний фільм як складова медіа відсилає нас до певних пластів історичної реальності. Створюючи фільми, присвячені спільним моментам історії, українцям та полякам не завжди вдається об'єктивно висвітлити минуле. До того ж, навіть створені фільми вкрай рідко транслюються в кінотеатрах і на телебаченні обох держав (польські – в Україні, українські – в Польщі).

Висновки до третього розділу

Політичні партії з моменту свого виникнення стають одними з головних суб'єктів націотворення та джерелом ідей державного будівництва. З одного боку, вони на політичному рівні артикулюють цінності національної спільноти, формують і представляють думки й інтереси певної частини громадян, з іншого – вправно маніпулюють людською свідомістю, вигороджуючи чи оскверняючи події минулого.

Нерідко українські та польські партії займають прямо протилежні суспільно-політичні позиції щодо окремих історичних питань. Сьогодні

в Польщі як в партійно-політичному, так і в суспільному житті побутує думка й прагнення відродження великодержавності та могутності Речі Посполитої, що виражається у піднесенні консервативно-націоналістичних рухів (Польська селянська партія, «Право і справедливість», «Кукіз'15») та трактувань історії, в яких вагоме місце відноситься українському питанню, зокрема «українським націоналістам як джерелу насилля». В Україні політичні партії більш «стримано» ставляться до питань формування політики пам'яті, хоча «по-своєму» відносяться до трактувань минулого. Найбільш жорстку україноцентричну позицію щодо українсько-польського минулого, дій сучасної польської еліти займають ВО «Свобода» та «Правий сектор».

Становлення України та Республіки Польща як демократичних і правових держав сприяло відродженню ролі релігійних конфесій в суспільно-політичному житті країн. Хоча церква відмежовує себе від держави та політики, однак нерідко торкається тих площин суспільного буття, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з ними.

Аналіз ролі та місця інституту церкви у формуванні політики пам'яті дає можливість відслідкувати її активну участь у суспільно-політичних процесах України та Республіки Польща.

В останні два десятиліття українські церкви та польський костел перетворились на досить серйозного актора соціально-політичного життя. Вони стали ініціаторами спільних наукових зібрань, прощ, евхаристійних конгресів, богослужінь і молитовних зібрань і, що головне, в душі християнської терпимості виплекали переконання, що єдиним способом позбутися міжнаціональної ненависті є готовність простити і просити прощення. Сьогодні церква є тим інститутом, який спроможний об'єднати та примирити суспільство, задати йому нового ціннісного виміру.

При конструюванні політики пам'яті вагоме місце займають засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, кінематограф, Інтернет). Однією з основ державної політики пам'яті є вільні медіа, позбавленні будь-

яких ідеологічних чи політичних обмежень. Сьогодні ЗМІ є потужним засобом повернення суспільства до базових цінностей, ідентичних і адекватних уявлень, звичаїв, традицій, менталітету, багатовіковому культурно-історичному досвіду народу.

На шпальтах польських та українських видань надрукована велика кількість публікацій щодо українсько-польського примирення, а також трагічних та проблемних сторінок історії (операція «Вісла», Волинська трагедія, воєнні дії УПА та АК, Цвинтар орлят тощо).

Поряд із друківаними ЗМІ суттєве місце у поширенні історичних знань займають кінематограф та телебачення, які завдяки використанню візуальних засобів формують світоглядну систему ідеалів та цінностей. За останні роки в Україні та Республіці Польща було створено низку художніх і документальних фільмів на історичну тематику як загальнонаціонального, так і міжнаціонального рівня. Однак фільмам, що присвячені спільним моментам історії, не завжди вдається об'єктивно висвітлити минуле.

ВИСНОВКИ

Завершуючи дослідження, присвячене інституційним механізмам реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, узагальнимо отримані результати:

1. Аналіз поняття «політика пам'яті» дозволив розкрити сутнісні та концептуальні характеристики цього явища. Дане поняття входить в науковий обіг наприкінці ХХ ст. й означає політику держави, політичних та символічних еліт у сфері конструювання спільних уявлень та оцінок минулого; складну взаємодію низки суб'єктів, націлених на підтримку та перегляд окремих елементів суспільної пам'яті. Це також створення позитивного образу країни й народу у налагоджені міждержавних відносин. Зрештою, це і система формування національної ідентичності на засадах загально визнаних цінностей та поваги до культурного розмаїття.

Найістотнішими властивостями пам'яті є її динамічність, аксіологічна забарвленість, міфологічність, тяжіння до стереотипізації, сакралізації, персоналізації, героїзації історичних подій та постатей. Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого.

2. В рамках «memory studies» ми бачимо, що суб'єктами або носіями пам'яті є як індивіди, так і спільноти. Таким чином пам'ять поділяється на індивідуальну та колективну. Колективна пам'ять та ідентичність виступають основою розвитку «соціальної пам'яті». «Суспільна пам'ять» включає тілесні практики, котрі проявляються в одязі, звичках, традиціях, ритуалах та інших практиках і постають у концепції «пам'яті-звички». Розвиваючи ідею «колективної пам'яті» М. Хальбвакса, Я. та А. Ассман вводять поняття «культурної» (опирається на символи) та «комунікативної» (базується на повсякденній комунікації) пам'яті. На думку П. Нора,

колективна пам'ять концентрується і репрезентується в «місцях пам'яті», які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких і формується пам'ять суспільства.

Таким чином, поглиблення та вдосконалення меморіальних студій відкриває новий простір для осмислення ключових подій, постатей, місць, що впродовж тривалого часу впливають на формування колективної пам'яті.

3. Аналізуючи варіативність основних теоретико-методологічних підходів у вивченні сучасних концепцій пам'яті як вектора гуманітарної політики держави, варто відзначити, що в науковому колі України та Республіки Польща сформувались два поняття – «політика пам'яті» та «історична політика», – які виражають сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти.

До поняття «політики пам'яті» апелюють усі українські дослідники, натомість «історична політика» притаманна здебільшого польському науковому колу. Це перш за все викликано калькуванням німецького «подолання минулого» (*Vergangenheitsbewältigung*), що розглядалось як можливість впливу історичних інтерпретацій на політичні дебати з приводу нацистських злочинів Третього Рейху. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у Польщі цей термін набуває позитивного значення для істориків правої націоналістичної орієнтації й негативного – для тих, хто виборює право історії та політики на ідеологічну незалежність. Тому в польській політичній думці немає єдиноправильного трактування даного феномену. Думки науковців розділились в межах консервативної та ліберальної моделі, що раз за разом призводить до загострення питань та проблем минулого.

Що стосується України, то, говорячи про «політику пам'яті», ми перш за все звертаємось до різного трактування минулого. В сучасному українському суспільстві домінують різні історичні пам'яті для різних регіонів України, що є причиною роз'єднаності й поділу на два головні

регіони: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій.

Попри беззаперечні здобутки у цій сфері гуманітарної політики, даний сегмент державного управління знаходиться у стані формування і потребує суттєвого вдосконалення. Пріоритетами політики пам'яті для України та Республіки Польща повинні бути: конструювання модерного українсько-польського історичного наративу, здатного задовільнити суспільну потребу у національному самоутвердженні обох держав; відхід від стереотипізації історії та політики «віктимізації» в українському та польському суспільствах; позиціонування та репрезентація українсько-польського національного проекту як результату історичної взаємодії всіх етнічних спільнот та корінних народів, що побутують на території обох держав

4. Нормативно-правове забезпечення реалізації політики пам'яті України та Республіки Польща визначає та вибудовує загальнодержавну карту пам'яті. Меморіальне законодавство, з одного боку, покликане відображати офіційну позицію щодо тих чи інших резонансних подій минулого, з іншого – передбачає покарання за ті оцінки визначених історичних подій, які є діаметрально протилежними до офіційних інтерпретацій.

У цілому основні нормативні акти, які впливають на формування політики пам'яті, можна згрупувати наступним чином: конституції України та Республіки Польща, закони України та Республіки Польща, постанови Верховної Ради України, сенату й сейму, укази президентів України та Республіки Польща, розпорядження урядів. У першу чергу вони покликані боротись з болісними минувшинами, а також вибудовуванням «своєї» пам'яті. Одним з недоліків нормативно-правової системи України та Республіки Польща є відсутність системного правового акту, який визначав би основні засади реалізації політики пам'яті. При ухваленні такого документу законодавцям слід базуватись на доробку вищеперелічених нормативно-правових актів.

5. Розкриваючи роль і місце глави держави у реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, слід відзначити доволі неоднозначну динаміку. Офіційні візити перших осіб держави, створення Консультаційного комітету Президента України та Президента Республіки Польща, головною метою якого є співпраця та зближення двох народів, Спільна заява Президентів України та Республіки Польща «До розуміння і єднання», Спільна декларація Президентів України та Республіки Польща, спільне відзначення й вшанування трагічних роковин нерідко змінювались загостренням «болючих» питань спільного минулого, зокрема щодо подій Другої світової війни, операції «Вісла», Волинської трагедії. Це впершу чергу пов'язано з політичною ситуацією та зміною політичних настроїв керівників держав. Так, період правління Л. Кучми та Л. Валенси можна охарактеризувати як «романтичний» (налагодження добросусідських відносин та встановлення міждержавних зв'язків), правлінню Л. Кучми та О. Квасневського притаманний прагматичний характер (пошук моделей та засобів реалізації політики пам'яті), «пошук» історичного минулого простежується у роки В. Ющенка та Л. Качинського, «стагнаційний» характер притаманний правлінню В. Януковича та Б. Коморовського, позаяк в Україні у цей період відбувається певний відхід від політики пам'яті, а в Польщі – пошук «своєї» історії. Наразі через певні політичні негаразди всередині обох держав важко спрогнозувати, яким буде період правління П. Порошенка та А. Дуди.

6. Вивчаючи специфіку діяльності органів влади у конструюванні пам'яті «своїх», в Україні та Республіці Польща простежується компроміс у висвітленні подій минулого. Дослідження становлення та сучасного стану державної політики пам'яті України та Республіки Польща свідчать, що влада намагається демонструвати повагу до національної історії. Проте державна політика пам'яті на різних її етапах, часові межі яких співпадають із каденціями парламентського правління, характеризувалася суттєвими відмінностями. Україна і Республіка Польща пройшли нелегкий шлях від

«порозуміння й єднання» до визнання Волинської трагедії «актом геноциду проти поляків, здійсненого українськими націоналістами», але все ж таки повернулись до українсько-польського діалогу.

7. Порівняльний аналіз діяльності Інститутів національної пам'яті в Україні та Республіці Польща виокремлює як спільні, так і відмінні риси їх функціонування. Відмінності полягають в часовому вимірі створення інституцій (ПНП створений в грудні 1998 р., натомість УНП тільки через вісім років, у травні 2006 р.). Інша відмінність структурно-функціонального характеру (ПНП одразу сформувався як заклад архівно-науково-дослідницького типу, натомість УНП спочатку був створений як центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, з 2010 по 2014 рр. функціонував як науково-дослідна бюджетна установа, а з листопада 2014 р. є центральним органом виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті; на відміну від ПНП, що має регіональне представництво (відділи та делегатури), УНП представлений лише центральним офісом в м. Києві). Ще одна відмінність принципового характеру – Українському інституту національної пам'яті ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (однак такий метод очищення влади вітається та розроблявся керівництвом інституту), що характерно для діяльності його польського аналога.

Що стосується спільних рис, то Інститути національної пам'яті в обох державах перш за все покликані на боротьбу зі злочинами комуністичного режиму й налагодження добросусідських відносин. Це проявляється у тісній співпраці, в рамках якої відбуваються науково-практичні конференції, зустрічі, діалоги, публікація історичних документів та науково-популярних видань.

8. Згідно теорії французького дослідника П. Нора, колективна пам'ять концентрується і репрезентується у «місцях пам'яті», які формують і зберігають пам'ять суспільства. Такими місцями виступають музеї, головною метою яких є генерування культури теперішнього і майбутнього

на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної пам'яті. Музеї постають важливим джерелом інформації, своєрідним містком комунікації між минулим, теперішнім та майбутнім.

Республіка Польща у реалізації політики пам'яті покладається на діяльність історичних музеїв, позаяк саме історичний наратив впливає на «настрій» суспільства. В музейному просторі реалізовані нарації відважного й переможного героїства, руху опору тоталітарним системам, месіанської ролі польського народу у поборенні цих систем. Новітні мультимедійні презентації, ілюзія подорожі у часі, активна участь замість обережної обсервації – це неповний перелік музейних новацій у Польщі.

Що стосується України, то потужний історико-культурний потенціал не використовується повною мірою. Більшість державних музеїв базується на радянській моделі представлення культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причинами цього є недостатній рівень модернізації галузі й значною мірою недостатність відповідного фінансування галузі.

Незважаючи на відмінності музейної справи в Україні та Республіці Польща, спільними є основні напрями діяльності сучасних музеїв – науково-дослідницька, культурно-освітня, пам'ятко-охоронна, видавнича робота.

9. Аналізуючи діяльність символічних та політичних еліт у процесі реалізації політики пам'яті, слід відзначити конструювання модерного історичного наративу, в якому акцентується увага на досягненнях та перемогах обох суспільств. За ініціативою еліт в Україні та Республіці Польща запроваджено: процес декомунізації та люстрації, законодавчу охорону національної та культурної спадщини, поширення національних, патріотичних та державницьких традицій, захист державної мови, вшанування історичних постатей та пам'ятних дат, відкриття меморіалів, спільні молебні, наукові зустрічі, конференції, дискусії тощо.

10. Питання історії завжди були важливими у формуванні національної свідомості українців та поляків, оскільки без усвідомлення свого історичного минулого не може бути сформована приналежність до етносу та нації.

Важливою складовою ідеології кожної політичної партії є своє сприйняття та бачення історичних подій. Політичні партії безпосередньо впливають на політику пам'яті й відіграють провідну роль у формуванні етнонації. Через партії виражається воля та інтереси різних верств населення, досягається відповідальність державних структур перед народом. Однак вони також вправно маніпулюють людською свідомістю, вигороджуючи чи осквернюючи події минулого.

Українські й польські політичні партії можна класифікувати за традиційною схемою: ліві – центристи – праві. Найбільш суперечливі погляди на історичні події всередині держав спостерігаються у політичних сил правого та лівого спрямування, натомість конфліктними сторонами трактування українсько-польського минулого виступають праві.

Незважаючи на поліетнічність України та Польщі, сьогодні в обох державах присутні україноцентричні (Конгрес українських націоналістів, ВО «Свобода», «Правий Сектор») та польськоцентричні («Право і справедливість», «Кукіз'15») політичні партії, що мають різне бачення спільного минулого й задля досягнення власних цілей неодноразово розпалювали міжетнічну ворожнечу, яка подекуди залишилась у пам'яті обох держав.

11. Вагоме місце серед інституційних механізмів реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща посідає інститут церкви. Ступінь впливу релігії на процеси відтворення колективної пам'яті й формування політики пам'яті перебуває в залежності від багатьох факторів, зокрема: а) законодавчої бази, яка, створивши стабільні і сприятливі умови для функціонування і розвитку церкви і релігійних організацій, не лише визначила відповідні можливості і межі цього впливу в державі, але й сприяла (завдяки уникненню міжконфесійного напруження) набуттю релігійним чинником якості, спрямованої на стабілізацію суспільно-політичних відносин в країні; б) рівня сприйняття релігії в українському та польському суспільстві, враховуючи її соціальні функції передусім

як гаранта справедливості, джерела спадкоємності моральних, культурних та історичних традицій, що в умовах глибинної трансформації держави і суспільства, ускладнення соціально-економічної і політичної ситуації в Україні та Республіці Польща, наявної «кризи довіри» до інститутів політичної влади сприяло відчутному посиленню авторитету церкви, наслідком чого стало позиціювання поляків та українців як одних з найбільш релігійних націй в Європі.

Що стосується спільного українсько-польського минулого, то інститут церкви закликає не тільки владні структури, але й громадськість до політики «прощення та примирення» й шукає шляхи до взаєморозуміння. Найбільш яскравого забарвлення така політика набула після звернення голів церков щодо вшанування жертв Волинської трагедії.

12. Велику увагу в питанні зміцнення колективної пам'яті громадян України та Республіки Польща слід приділити інформаційній безпеці, позаяк у сучасних умовах засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, кінематограф, Інтернет), зважаючи на суспільну важливість, масовість та доступність, мають величезний вплив на духовні процеси, що відбуваються в суспільстві. Залучаючи громадськість до інформаційних відносин, мас-медіа формують певні ціннісно-сміслові моделі розвитку, а завдяки використанню візуальних засобів формують світоглядну систему ідеалів та цінностей. На шпальтах польських та українських видань надрукована велика кількість публікацій щодо українсько-польського примирення, а також трагічних та проблемних сторінок історії (Спільна заява Президентів України та Республіки Польща «До розуміння і єднання», Спільна декларація Президентів України та Республіки Польща, Цвинтар орлят, операція «Вісла», Волинська трагедія, воєнні дії УПА та АК тощо). Таким чином, за допомогою ЗМІ в суспільстві можна фаворизувати ту чи іншу історичну подію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Августин А. Исповедь // Психология памяти: Хрестоматия / под ред. Гиппенрейтер Ю. Б., Романова В. Я. – М., 1998. – С. 16–17.
2. Адамович С. Ідея соборності в програмових документах ОУН і її репрезентація в діяльності сучасних політичних партій // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2008. – Ч. 14. – С. 422.
3. Андрусечко П. Президентські вибори по-українськи // Український журнал. – № 1 (53). – 2010. – С. 29.
4. Аникин Д. Глобалистский проект политики памяти: предпосылки социально-философского анализа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.sarrsute.ru/images/stories/articlefoto/rio/journal/journal1\(17\)/Anikin.pdf](http://www.sarrsute.ru/images/stories/articlefoto/rio/journal/journal1(17)/Anikin.pdf)
5. Аристотель. О памяти и припоминании (пер. Месяц С. В.) // Вопросы философии. – М.: Наука, 2004. – № 7. – С. 161–169.
6. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
7. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
8. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74). – С. 201–215.
9. Бергсон А. Материя и память. Соч. в 4 т. / пер. с фр. – М.: Московский клуб, 1992. – Т. 1. – С. 160–316.

10. Бойко О. Колективна пам'ять: природа, суть, структура // Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. / Укр. ін-т нац. пам'яті; [голов. ред. Солдатенко В. Ф.]. – Київ, 2012. – № 3. – С. 93–105.
11. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2013. – № 23. – С. 379.
12. Васильев А. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа // Культурная память в контексте формирования национальной идеи России в XXI веке: кол. монография / Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Н. А. Кочеляева. – М., 2012. – С. 3–30.
13. Васильев А. Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия // Фундаментальные проблемы культурологии: Сб. ст. по материалам конгресса / отв. ред. Д. Л. Спивак. – М., 2009. – Т.6: Культурное наследие: От прошлого к будущему. – С. 57.
14. Васильев А. Г. Современные memory studies и трансформация классического наследия // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 19–49.
15. Васильев А. Г. Memory studies: единство парадигмы – многообразие объектов // Новое литературное обозрение. – М., 2012. – № 117. – С. 461–480.
16. Веб-сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/>
17. Вербицька П. В. Історичний музей як чинник примирення та суспільного діалогу // Historical and Cultural Studies. – 2014. – Volume 1, number 1. – P. 13–17.
18. Відкрите звернення до провуду Польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства [Електронний

- ресурс] // Ініціативна група «Першого грудня». – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2016/06/02/3823>
19. Видавнича серія «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=132688&cat_id=110862
 20. Виступ Президента на спільному засіданні Сейму та Сенату Республіки Польща [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-spilnomu-zasidanni-sejmu-ta-senatu-resp-34397>
 21. Виступ Президента Польщі Броніслава Коморовського у Верховній Раді України (відео) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/107045.html>
 22. Владиченко Л. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними і релігійними інституціями: [монографія]. – Канів: Родень, 2014. – 368 с.
 23. Волошенюк О. Кінопрезінтація історичної пам'яті в Україні та Республіці Польщі: 1990–2010 рр. // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – 2012. – № 12. – С. 160–167.
 24. Воляннюк О. До визначення поняття політики пам'яті в сучасній політології // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 87. – С. 120–128.
 25. Воляннюк О. Я. Громадські формування у галузі політики пам'яті сучасної України // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 122–126.
 26. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять як вимір політичного розвитку (методична розробка до лекції) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2013. – Вип. 10. – С. 116.
 27. Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Офіційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ba.org.ua/programm/>

28. Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Офіційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua>
29. В'ятрович В. «Вісла», яка ділить [Електронний ресурс] // ТСН. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/analitika/visla-yaka-dilit.html?authstate=6>
30. В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія [Електронний ресурс] // Критика. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>
31. В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові [Електронний ресурс] //Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakoyu-povinna-buti-politika-nacionalnojipam-yati-tri-skladovi/410462
32. Гаврилюк Ю. Місто короля Данила: вікно Русі на Захід[Електронний ресурс] // День. – №143. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/misto-korolya-danila.html>
33. Ганжуров Ю. Законодавство меморіальне // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 135–139.
34. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / Серія «Політична освіта». Фонд Конрада Аденауера. – Вип. 16. – Київ, 2010. – 44 с.
35. Гнатюк О. Між літературою і політикою. Есеї та інтермедії. – Київ: Дух і літера, 2012. – 368 с.
36. Гнатюк О. Обличчя історичної пам'яті. Доробок польського інституту національної пам'яті та суспільні дискусії // Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
37. Гнедовский М. Б. Современные тенденции развития музейной коммуникации // Музееведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. – М., 1988. – С. 16–34.

38. Головні новації законів «невідкладної декомунізації» [Електронний режим] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/golovni-novatsii-zakoniv-nevidkladnoi-dekomunizatsii>
39. Гон М. Особливості формування української історичної пам'яті в час демократичного транзиту//Філософія. Педагогіка. Суспільство: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 2. – С. 269–270.
40. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html>
41. Грицак Я. Й. Життя, смерть та інші неприємності. – Київ: Грані-Т, 2008. – 232 с.
42. Грицак Я. Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів // Форум націй. – 2008. – № 7 (74). – С 4–5.
43. Громадський Г. Польська трансформація: успіхи і труднощі // Український демократичний барометр-2011. Аналітичний звіт. – 97 с.
44. Громадський комітет «Примирення між народами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110>
45. Дахин А. В. Память, история, Вселенная: на пути к новой онтологии реальности // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 1 (3). – С. 19–34.
46. Декларація з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії [Електронний ресурс] // Католицький оглядач. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/deklaraciya-z-nagodi-70-h-rokovin-volinskoyi-tragediyi>
47. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

48. Декларація про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин // Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник документів / відп. ред. П. Сарадчук. – Київ, 2011. – С. 12–14.
49. День пам'яті жертв політичних репресій у Биківні [Електронний ресурс] // Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». – Режим доступу:
http://ua.bykivnya.org/article/16_05_16_den_pamyati_jertv_politichnih_represiy_u_bikivni
50. Депутати забули, що вони обранці українського народу, а не польського, – Москаль про 148 зрадників [Електронний ресурс] // Новий погляд. – Режим доступу:<http://www.pohlyad.com/news/n/19631>
51. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2013. – Вип. 23. – С. 377–402.
52. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 41–71.
53. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. // Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник документів / відп. ред. П. Сарадчук. – Київ, 2011. – С. 15–21.
54. Договір про співробітництво між Службою безпеки України та Інститутом національної пам'яті – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_144
55. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – № 1 (13). – С. 9–49.

56. Доповідь Віце-прем'єр-міністра – Міністра культури України В'ячеслава Кириленка «Реформи культури в 2015 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245026898&cat_id=245026894
57. Досвід проведення національних «круглих столів» в Україні та світі. Підсумки прийняття універсалу національної єдності [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Marrch/09.htm>
58. Енциклопедія. Українське кіно [Електронний ресурс] // Національний кінопортал «КІНО-КОЛО». – Режим доступу: <http://www.kinokolo.ua/cyclopedia/index.php/ukr/0/0>
59. Закон України «Про внесення змін до законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/en/2171-17>
60. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» щодо віку неповнолітніх в'язнів та розміру підвищення пенсії» [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2408-17>
61. Закон України «Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про державні нагороди України» // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 34. – Ст. 1170.
62. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504.
63. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 26. – Ст. 218.

64. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 24. – Ст. 182.
65. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 26. – Ст. 219.
66. Закон України «Про кінематографію» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 22. – Ст. 114.
67. Закон України «Про культуру» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.
68. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.
69. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
70. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.
71. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 25. – Ст. 190.
72. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
73. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 років» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 25. – Ст. 191.
74. Зам'ятін В. Перший день взаємного прощення [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний журнал «І». – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>

75. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – 2002. – 752 с.
76. Заява Верховної Ради України «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html>
77. Звернення Блаженнішого Святослава та єпископів УГКЦ у Польщі з проханням про молитву за жертв польсько-українського протистояння [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Української Греко-Католицької Церкви. – Режим доступу: http://ugcc.ua/official/official-documents/zvernennya/2016/zvernennya_blazhennishogo_svyatoslava_ta_ieriskopiv_ugkts_u_polshchi_z_prohanniam_pro_molitvu_za_zhertv_polskoukrainskogo_protistoyannya_77096.html
78. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2003. – № 3–4. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm
79. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
80. З'їзд у Северодонецьку виявився не сепаратистським, але антинативським [Електронний ресурс] // Newsru.ua. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/01mar2008/sjezd.html#4>
81. Інавгураційна промова Віктора Ющенка // Український шлях. – 2005. – 27 січня – 2 лютого. – С. 2.
82. Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua>
83. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості [Електронний ресурс] // Державне

- управління: теорія та практика. – 2007. – № 2 (6). – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm>
84. Касьянов Г. Історична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір // Україна модерна. – 2014. – № 21. – С. 137.
 85. Киридон А. Музеї як інституції пам'яті // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – С. 193–201.
 86. Киридон А. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення перспективи // Історична пам'ять. – 2015. – № 32. – С. 9–22.
 87. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. – С. 171–191.
 88. Коморовський попереджає: героїзація УПА загрожує діалогу Києва і Варшави [Електронний ресурс] // Еспресо TV. – Режим доступу: espresso.tv/news/2015/04/23/komorovskyu_poperedzhaye_heroyizaciya_ura_zahrozhuye_dialohu_kyueva_i_varshavy
 89. Комуністична Партія України. Офіційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk>
 90. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури [Електронний ресурс] // Вісник Львів. ун-ту. Серія журн. – 2009. – Випуск 32. – Режим доступу: http://prima.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk32/Visnyk32_P2_03_Konyk.pdf
 91. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – 184 с. – (серія «Зміна парадигми»; вип. 7).
 92. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

93. Консульська конвенція між Україною і Республікою Польщею від 08 вересня 1991 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_008
94. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>
95. Концепція змін до Закону України «Про музеї та музейну справу»: Проблема, яка потребує розв'язання [Електронний ресурс] // Музейний простір. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/36103>
96. Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с.
97. Кравчук Л. Чому і коли політики стають зрадниками національних інтересів [Електронний ресурс] // Українська правда. – 18 лип. 2013. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/07/18/6994465/>
98. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 26–37.
99. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща // Політичний менеджмент. – № 6. – 2008. – С. 79–89.
100. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
101. Львівська облрада з ініціативи депутатів-свободівців ухвалила заяву щодо антиукраїнських дій польського Сенату [Електронний ресурс] // ЗУНР.ІНФО. Західноукраїнський національний інформаційний ресурс. – 26 чер. 2013. – Режим доступу: <http://zunr.info/news/2013/06/26/9637-lvivs-ka-oblrada-z-iniciyatyvy-deputativ-svobodivciv-uhvalyla-zayavu-shchodo-antyukrayins-kyh-diy-pol-s-kogo-senatu.html>

102. Любовець О. Місця пам'яті: інструменталізація поняття // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Київ: «Пріоритети», 2012. – Вип. 5. – С. 107–112.
103. Маклюк О. М. Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 311–315.
104. Махцевич П. Різанина в Єдвабне 1941 р. Дискусія про єврейсько-польський конфлікт на північному сході Польщі за німецької окупації // Європа та її болісні минувшини / авт.-упор. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпр. з П. Боннаром; пер. з фр. Є. Марічева. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – С. 161–162.
105. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (интервью) // Отечественные записки. – 2008. – № 5(44). – С. 66–75.
106. Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник документів / відп. ред. П. Сардачук. – К., 2011. – 344 с.
107. Мінк Ж. Європа та її болісні минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини / авт.-упор. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпр. з П. Боннаром; пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
108. Мочкин А. Н. Фридрих Ницше (интеллектуальная биография). – М.: ИФ РАН, 2005. – 248 с.
109. Музеї, заповідники, заклади музейного типу України, відкриті для відвідування [Електронний ресурс] // Міністерство культури України. Офіційний сайт. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245062916&cat_id=244908588
110. Музейні заклади, які належать до сфери управління Міністерства культури України [Електронний ресурс] // Міністерство культури України. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/>

control/uk/publish/article?art_id=244942172&cat_id=244908588

111. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – Київ: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
112. Наказ Міністерства культури України від 17 квітня 2014 р. № 226 «Про внесення змін до положення про Музейну раду при Міністерстві культури України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245003216&cat_id=244950594
113. Наказ Міністерства культури України від 28 листопада 2014 р. № 1001 «Про проведення Свята польської культури» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-pidgotovku-taprovedennja-svjata-polskoji-kulturi-v-ukra-doc214296.html>
114. Народний Рух України. Офіційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nru.org.ua>
115. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: історіографічний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 315–320.
116. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ: ДП« НВЦ «Пріоритети». – 2013. – 436 с.
117. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. – Харків: Фоліо, 2009. – 250 с.
118. Нора П. Всемирное торжество памяти [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
119. Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память / [П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок]. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17–50.
120. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Репи. – Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. – 272 с.

121. Нугаев Р. М. Проблема роста социогуманитарного знания // Вопросы философии. – 2007. – № 8. – С. 59–60.
122. Олександр Єфремов запропонував заборонити займати державні посади колишнім і чинним комуністам [Електронний ресурс] // Партія регіонів. Офіційна сторінка. – Режим доступу:<http://www.partyofregions.org.ua>
123. Опалько Ю. В. Взаємодія громадських організацій з органами державної влади у реалізації державної політики пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3. – С. 42–49.
124. Опозиційний блок вимагає створити комісію парламенту щодо фальсифікації історії Інститутом національної пам'яті та провести парламентські слухання щодо стану національно-культурної спадщини [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Опозиційного блоку». – Режим доступу:<http://opposition.org.ua/uk/news/opozicijnij-blok-vimagae-stvoriti-komisiyu-parlamentu-shhodo-falsifikaci-istori-nstitutom-nacionalno-pamyati-ta-provesti-parlamentski-slukhannya-shhodo-stanu-nacionalno-kulturno-spadshhini.html/>
125. «Опозиційний блок» проситиме Конституційний суд скасувати закони про декомунізацію [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – Режим доступу:<http://www.radiosvoboda.org/a/news/27025148.html>
126. Павлюх М. В. Соціально-політична комунікація в сучасних польських медіа: дис. ... канд. із соц. комун: 27.00.04; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2016. – 224 с.
127. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Ужгород, 2002. – Вип. 1. – С. 62–66.
128. Палінчак М. М. Система державно-церковних відносин у посткомуністичній Європі: уроки для України // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2012. – № 6. – С. 170–184.

129. Панькевич О. Для України корисний досвід Польщі та Литви з подолання наслідків тоталітаризму [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – Режим доступу: <http://international.svoboda.org.ua/news/events/00055561/>
130. Панькевич О. Польща повинна визнати акцію «Вісла» етноцидом українців [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/news/events/00098926/>
131. Партія регіонів. Офіційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>
132. Пахоменко С. «Випробування» Донбасом: регіональний контекст політики історичної пам'яті [Електронний ресурс] // Historians.in.ua. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/649-serhii-pakhomenko-vyprobuvanniadonbasom-rehionalnyi-kontekst-polityky-istorychnoi-pamiati>
133. Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння на початку ХХІ століття та роль релігійних організацій у їх розв'язанні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2006. – Вип. 29. – С. 329–340.
134. Переднє слово. Редакція незалежного культурологічного часопису «І» // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 28. – 2003. – С. 10.
135. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Колективна монографія. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
136. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
137. Положення про Український інститут національної пам'яті, затверджене постановою КМУ від від 12 листопада 2014 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п>

138. Польський інститут нацпам'яті видав історію Польщі для українців [Електронні ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/9/148608/view_print/
139. Польща та Україна здійснять великий обмін історичними архівами [Електронний ресурс] // Європейський простір. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/view/268143.html>
140. Полякова В. О. Ключові аспекти структури пам'яті в трактаті Арістотеля «Про пам'ять і спогад» // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2014. – № 5. – С. 170–172.
141. Полянський П. Б. Про Українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 151–153.
142. Попович В. Загострення українсько-польських стосунків грає на руку геополітичним інтересам Москви [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – Режим доступу: <http://www.ivano-frankivsk.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/038787/>
143. Портнов А. Інститут національної пам'яті в Польщі та Україні. Спроба порівняння [Електронний ресурс] // Zaxid.net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?institut_natsionalnoyi_pamyati_v_polshhi_ta_ukrayini_sproba_porivnyannya&objectId=1246616
144. Послання ієрархії Києво-Галицької митрополії Української греко-католицької церкви до українського і польського сусідніх народів – братів у Христі [Електронний ресурс] // Українська греко-католицька церква. Офіційний інтернет-сайт. – Режим доступу: <http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal/peace/>
145. Послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 роках [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2003. – № 3–4. – Режим доступу:

http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm

146. Постанова Верховної Ради України «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 262.
147. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>
148. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті» від 12 листопада 2014 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п>
149. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Українського інституту національної пам'яті» від 9 липня 2014 р. № 292 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». ВР України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF>
150. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій» від 2 серпня 1996 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/897-96-п>
151. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» від 31 січня 2011 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF>

152. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Інституту національної пам'яті» від 5 липня 2006 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF>
153. ПР і КПУ просять сейм Польщі «заради дружби» визнати Волинську трагедію геноцидом поляків [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/83799>
154. «Правий сектор» відреагував на закиди польських ЗМІ про сепаратизм [Електронний ресурс] // IPress.ua. – Режим доступу: http://ipress.ua/ljlive/pravyu_sektor_vidreaguvav_na_zakydy_polskyh_zmi_pro_separatyzm_42857.html
155. Президент України взяв участь в урочистому відкритті Меморіалу воїнам Української галицької армії та Польських військових поховань 1918–1920 рр. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: www.president.gov.ua/news/655.html
156. Президент України взяв участь в урочистому відкритті пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у селі Павлокома [Електронний ресурс] // OficjalnastronaPrezydentaRzeczypospolitejPolskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-lechakaczynskiego/wypowiedzi-prezydenta/archiwum-wypowiedzi/rok-2006/wprost-14-maja-2006-r/>
157. Програма ВО «Свобода». Програма захисту українців [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
158. Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/page/programmakpu>

159. Програма Конгресу українських націоналістів [Електронний ресурс] // Конгрес українських націоналістів. Офіційна сторінка. – Режим доступу: <http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa>
160. Програма партії «Правий сектор» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Правого сектору». – Режим доступу: http://pravyusektor.info/programa.html#_10
161. Програма реалізації Попередньої угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща в галузі культурного та наукового співробітництва на 1995–1996 рр. від 28 квітня 1995 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_080
162. Програма Соціал-національної партії України // «Основи націоналізму. Курс І». – Івано-Франківськ, 2008. – С. 89–90.
163. Програмні документи Прогресивної соціалістичної партії України [Електронний ресурс] // Веб-сайт Прогресивної соціалістичної партії України. – Режим доступу: www.vitrenko.org/
164. Проект заяви польського сейму щодо засудження акції «Вісла» [Електронний ресурс] // Центр дослідження національного руху. – Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/проект-заяви-польського-сейму-щодо-засудження-акції-вісла>
165. Проект Постанови про вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого Польською державою щодо українців у 1919–1951 роках [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59866
166. Протокол зустрічі Уповноважених Президентів України та Республіки Польща Державного Секретаря України Олександра Зінченка та Голови Бюро національної безпеки Республіки Польща Єжи Бара від 6 червня 2005 р. // Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник документів. – К., 2011. – С. 284.

167. Протокол про затвердження Програми «Рік Польщі в Україні: Польща і Україна разом в Європі» від 14 березня 2004 р. // Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник документів. – К., 2011. – С. 225.
168. Протокол про співпрацю між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і мистецтва Республіки Польща на 1996–1997 роки [Електронний ресурс] // ЛІГА-ЗАКОН. Головний правовий портал України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU95637.html
169. Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і мистецтва Республіки Польща на 1999–2000 р.р. [Електронний ресурс]// База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/616_122
170. Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща на 2003–2005 рр. від 19 березня 2003 р. [Електронний ресурс]// База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_121
171. Протокол про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009–2012 рр. від 30 листопада 2009 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_140
172. Протокол про створення Консультаційного Комітету Президентів України та Республіки Польща від 12 січня 1993 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_228
173. Протокол щодо організації співпраці в історико-архівній галузі між Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ і адміністрації

Республіки Польща та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України від 29 жовтня 1998 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_036

174. Протокол I наради українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту підручників з історії та географії // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та док. укр.-пол. коміс. експертів з удоскон. змісту шк. підруч. з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
175. Протокол III наради українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та док. укр.-пол. коміс. експертів з удоскон. змісту шк. підруч. з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
176. Протокол IV наради українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та док. укр.-пол. коміс. експертів з удоскон. змісту шк. підруч. з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
177. Протокол V наради українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та док. укр.-пол. коміс. експертів з удоскон. змісту шк. підруч. з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
178. Протокол VI наради українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії //

- Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: матеріали та док. укр.-пол. коміс. експертів з удоскон. змісту шк. підруч. з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
179. Расевич В. Ще раз про політику пам'яті / В. Расевич [Електронний ресурс] // Zaxid.net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971
180. Репина Л. П. Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – 800 с.
181. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М.: Кругъ, 2011. – 561 с.
182. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр; [пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян]. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728с.
183. Розпорядження Президента України «Про відзначення 25-річчя організаційного об'єднання громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму» [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2072013-rp-15405>
184. Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті героїв Крут» від 24 січня 2003 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12/2003-rp>
185. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» від 11 серпня 1994 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/98/94-rp>
186. Розпорядження Президента України «Про ліквідацію Ради з питань створення культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький

- арсенал» від 2 квітня 2010 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/412010-rp-10409>
187. Романовский Н. В. Новое в социологии – «бум памяти»// Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 13–23.
188. Романюк Н. Ющенко і Валенса: просимо прощення і прощаємо // Україна молода. – № 85 (5078). – 8–9 липня 2016. – С. 5.
189. Рябчук М. Культура пам'яті і політика забуття // Критика. – 2006. – № 1–2. – С. 18–21.
190. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – № 12. – С. 52–63.
191. Спільна декларація Президента України та Президента Республіки Польща [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-prezidenta-ukrayini-ta-prezidenta-respubl-37975>
192. Спільна заява голів ВРУ, Сейму Литви та Сенату Польщі від 17 березня 2014 р. // Парламентські вісті. – № 6 (441). – 17–23 березня 2014. – С.31
193. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_005
194. Структура апарату Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/struktura-apatu-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pamyati>
195. Структура Польського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipn.gov.pl/o-ipn/struktura>
196. Структура Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/inp_shema_0.pdf

197. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; [упор. покажчика: Киридон А. М., Волянчук О. Я., Огієнко В. І.]. – Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 294 с.
198. Сучасні студії пам'яті на шляху до формування демократичної політичної культури суспільства: [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1665.htm>
199. Схема підпорядкування структурних підрозділів Міністерства культури України [Електронний ресурс] // Міністерство культури України. Офіційний сайт. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244903931&cat_id=223927
200. Тиждень.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua>
201. Тищенко Ю. Про політику ідентичності: виборча кампанія до Верховної Ради України 2012 року. Аналіт. звіт. – Київ: УНЦПД. – 2012. – 14 с.
202. Траба Р. Польские споры об истории в XXI в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 93.
203. Троян С. Інститут національної пам'яті // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 163.
204. Троян С. С. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 303–312.
205. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польщі з питань культурного і наукового співробітництва від 18 травня 1992 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_182

206. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_014
207. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей від 25 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_120
208. Угода про принципи співробітництва між Україною та Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин від 1 лютого 1994 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_194
209. Угода про співробітництво між Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України і Генеральною Дирекцією державних архівів Республіки Польща від 7 липня 1993 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_035
210. Угода про співробітництво між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща на 1993–1995 роки від 12 січня 1993 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_224
211. Угода про співробітництво між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща на 1996–1998 роки від 14 червня 1995 р. [Електронний ресурс] // База даних

- «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/616_081
212. Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща від 2 липня 2001 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_037
213. Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща від 19 січня 2015 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_180
214. Указ Президента України «Питання Комісії державних нагород та геральдики» від 31 грудня 2011 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1211/2011>
215. Указ Президента України «Питання Українського інституту національної пам'яті» від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010>
216. Указ Президента України «Про відзначення 90-річчя від дня народження Георгія Берегового» від 3 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10712010-12143>
217. Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Михайла Янгеля» від 8 квітня 2011 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/4122011-12978>
218. Указ Президента України «Про відзначення 120-річчя від дня народження Олександра Довженка» від 3 липня 2012 р. [Електронний

- ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу:<http://www.president.gov.ua/documents/4302012-14464>
219. Указ Президента України «Про відзначення 150-річчя від дня народження академіка В. І. Вернадського» від 11 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу:
<http://www.president.gov.ua/documents/9722011-13643>
220. Указ Президента України «Про відзначення 200-річчя від дня народження Миколи Івановича Пирогова» від 28 квітня 2010 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу:
<http://www.president.gov.ua/documents/5842010-10962>
221. Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року» від 13 березня 2002 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/238/2002>
222. Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» від 6 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1075/2010>
223. Указ Президента України «Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору» від 11 червня 2010 р. [Електронний ресурс] // Інститут релігійної свободи. – Режим доступу:
http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=683:1&catid=40:pa&Itemid=67&lang=uk
224. Указ Президента України «Про відзначення в Україні деяких пам'ятних дат та професійних свят» від 30 грудня 2011 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209/2011>

225. Указ Президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 26 листопада 1998 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>
226. Указ Президента України «Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні» від 11 лютого 2015 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/69/2015>
227. Указ Президента України «Про День Гідності та Свободи» від 13 листопада 2014 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/872/2014>
228. Указ Президента України «Про День захисника Вітчизни» від 23 лютого 1999 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/202/99>
229. Указ Президента України «Про День захисника України» від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/806/2014>
230. Указ Президента України «Про День партизанської слави» від 30 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001>
231. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку використання і захисту державних символів України» від 23 серпня 2014 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/667/2014>

232. Указ Президента України «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» від 11 квітня 2012 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/257/2012>
233. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 23 березня 2010 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/403/2010>
234. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки культури і мистецтва України» від 30 грудня 2013 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717/2013>
235. Указ Президента України «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка» від 21 квітня 2015 р. [електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/228/2015>
236. Указ Президента України «Про заходи з відзначення у 2011 році Дня партизанської слави та 70-ї річниці партизанського руху в Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» від 21 червня 2011 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/697/2011>
237. Указ Президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» від 24 березня 2015 р. [Електронний ресурс] //

- База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/169/2015>
238. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 67-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 22 березня 2012 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/207/2012>
239. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 19 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/604/2012>
240. Указ Президента України «Про заходи щодо відзначення 25-ї річниці заснування Організації ветеранів України» від 23 лютого 2012 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/138/2012>
241. Указ Президента України «Про заходи щодо відзначення 400-річчя заснування Мгарського монастиря» від 22 листопада 2013 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/646/2013>
242. Указ Президента України «Про ліквідацію Національної ради з питань культури і духовності» від 2 квітня 2010 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/487/2010>
243. Указ Президента України «Про Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії» від 10 березня 2011 р.

[Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/en/277/2011>

244. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2005 року Роком ветеранів» від 24 вересня 2004 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1135/2004>

245. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>

246. Указ Президента України «Про питання організації та проведення заходів з відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі» від 21 січня 2013 р. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/342013-14957>

247. Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» від 23 січня 2009 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/37/2009>

248. Указ Президента України «Про створення національного природного парку «Мале Полісся» від 2 серпня 2013 р. [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/420/2013>

249. Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» від 9 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 631.

250. Україна вшановує переможців // *Голос України*. – 11 травня 1995. – С. 3–5.
251. Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів, 1986–1990 рр. / упор. Ю. К. Качуренко. – Київ: Україна, 1993. – 552 с.
252. Україна – Польща: 20 років взаєморозуміння і діалогу між істориками // *Освіта України*. Офіційне видання Міністерства освіти і науки України. – № 38 (1357). – 23 вересня 2013. – С. 10.
253. Україна та Польща готові до конструктивного діалогу з питань минулого – Петро Порошенко та Анджей Дуда [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-polsha-gotovi-do-konstruktivnogo-dialogu-z-pitan-36498>
254. Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. / за ред. М. Телус, Ю. Шаповал. – Київ: Генеза, 2000. – 368 с.
255. Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: Матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013) / [упоряд. В. В. Бондар; відп. ред. О. А. Удод]. – Київ: Генеза, 2013. – 240 с.
256. Українці і поляки відновлюватимуть військові поховання ХХ століття [Електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/ukraintsi-i-polyaki-vidnovlyuvatimut-viiskovi-pokhovannya-khkh-stolittya>
257. «Українці теж можуть звинуватити нас у геноциді» – голова Сенату [Електронний ресурс] // *Історична правда*. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/06/26/127382/>
258. Фадеева Л. Матрица памяти, политики и пространства (о культурах общественной памяти как составной части политических культур) // *Полис*. – 2006. – № 1. – С. 183–188.

259. Филиппов А. Равнодействующая политика памяти [Электронный ресурс] // Русский журнал. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Ravnodejstvuyuschaya-politika-pamyati>
260. Фомин И. Вспомнить все: политика памяти в РФ как реальность и необходимость [Электронный ресурс] // Сократ. – 2010. – № 2. – Режим доступа: <http://socrat-online.ru/page/vspomnit-vse-politika-pamjati-v-rf-kak-realnost-i-kakneobhodimost>
261. Фракція ВО «Свобода» у Волинській облраді вимагає адекватної реакції влади на антиукраїнське рішення польського Сейму [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – Режим доступа: <http://svoboda.org.ua/news/events/00109786/>
262. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ / пер. с нем. Г. В. Барышников. – М.: Наука. 1989. – 456 с.
263. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
264. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти/ пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
265. Хархун В. Музеї комунізму в контексті польської музеальної політики // Агора. – 2015. – № 14. – С. 16.
266. Хаттон П. История как искусство памяти / пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб.: Владимир Даль, 2003. – 423 с.
267. Хінц Г. М. Виклики та можливості. Музеї в глобалізованому світі (відео) [Електронний ресурс] // Проект підтримки музеїв «Динамічний музей». – Режим доступа: <http://www.museums.org.ua/lections/posts/31>
268. Хітрова Т. В. Медійні засоби репрезентації дискурсу «Історична пам'ять» у концепції реалізації державної політики пам'яті // Держава та регіони. Сер. Соц. комунікації. – 2012. – Вип. 4. – С. 133–13.

269. Хітрова Т. В. «Пам'ять» як об'єкт дослідження соціальних комунікацій: дискусії щодо наукового статусу та предметних диференціацій // Вісник Харківської державної академії культури. – 2014. – Вип. 44. – С. 85–93.
270. «Це провокація проти українців» – Мірошніченко про звернення нардепів до Сейму Польщі [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_ce-provokaciya-proti-ukrayinciv-miroshnichenko-pro-zvernennya-nardepiv-do-sejmu-polschi/505390
271. Цепенда І. Почути одне одного // Галичина. – Івано-Франківськ, 2013. – 27 червня. – С. 8.
272. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. – Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. – 464 с.
273. Члени фракції «ВО «Батьківщина» – БЮТ» Львівської міської ради закликали утримуватися від агресивних ярликів там, де більше пасує хвилинка мовчання, аніж гучні заяви [Електронний ресурс] // Гал-Інфо – Агенція інформації та аналітики. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/chleny_fraktsii_vo_batkivshchyna_byut_lvivskoi_miskoi_rady_zaklykaly_utrymuvatysya_vid_agresyvnyh_yarlykiv_tam_de_bilshe_pasuie_hvylyna_movchannya_anizh_guchni_zayavy_6405.html
274. Чупрій Л. В. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 31.
275. Чупрій Л. В. Музеї як інститути пам'яті: сучасні реалії та перспективи модернізації // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 4. – С. 137–145.
276. Шаповал Ю. І. Політика пам'яті в сучасній Україні [Електронний ресурс] // Східний інститут українознавства ім. Ковальських. – Режим доступу: <http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=50>

277. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / пер. з пол. О. Герасим, наук. ред. А. Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.
278. Шептицький А. Чи варто засуджувати волинський злочин? // Український тиждень. – 26 квітня – 16 травня 2013. – С. 64.
279. Шеррер Ю. Германия и Франция: проработка прошлого // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 473–505.
280. Юридична енциклопедія: В 6 т. [Електронний ресурс] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н–П. – 720 с. – Режим доступу:
http://leksika.com.ua/10340605/legal/normativno-pravoviy_akt
281. Ющенко Віктор: ми всі в боргу перед лицарями боротьби за свободу [Електронний ресурс] // Щоденний Львів. – Режим доступу:
<http://old.dailylviv.com/news/2031>
282. Як Україні позбутися пам'ятників і музеїв [Електронний ресурс] // Главред. – Режим доступу:
<http://ua glavred.info/archive/2008/04/25/164750-1.html>
283. Яковенко И. Украина: религиозно-цивилизационная составляющая политических конфликтов // Религия и конфликт / под. ред. А. Малашенко и С. Филатова; Моск. Центр Карнеги. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 47–84.
284. Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор – не геноцид. [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461>
285. Яцек К. Поляки та українці: важкий діалог. – Київ: Дух і літера, 2012. – 264 с.
286. Białous M. Społeczna konstrukcja filmów historycznych. Pamięć zbiorowa i polityka pamięci w kinematografii polskiej lat 1920–2010//Rozprawa doktorska. Promotor: dr hab. prof. UwB Edmund Dmیتrów Instytut Socjologii UwB. – Białystok, 2015. – S. 41.

287. Biuro Edukacji Publicznej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipn.gov.pl/bep>
288. Biuro Lustracyjne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipn.gov.pl/biuro-lustracyjne>
289. Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipn.gov.pl/buiad>
290. Burza w Sejmie uchwałę potępiającą akcję «Wisła» [Електронний ресурс] // Dziennik.pl. – Режим доступу: <http://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/415278,burza-w-sejmie-uchwale-potepiajaca-akcje-wisla.html>
291. Cenckiewicz S., Gontarczyk P. SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii. – Gdańsk–Warszawa–Kraków, 2008. – 751 s.
292. Cichocki M. A Czas silnych tożsamości // Polityka historyczna. Historycy – politycy – prasa. – Muzeum Powstania Warszawskiego. – Warszawa, 2005. – S. 42.
293. Dariusz G. Po co nam polityka historyczna // Gazeta Wyborcza. – 30 września 2005.
294. Dudek A. Historia i polityka w Polsce po 1989 //(red.) P. Skibiński, T. Wiścicki, M. Wysocki Historycy i politycy: polityka pamięci w III RP. – Muzeum Historii Polski. – Warszawa, 2011. – S. 33–57.
295. Dudek A. Historia polityczna Polski 1989–2012. – Kraków: Znak, 2013. – 333 s.
296. Działalność instytucji kultury w Polsce w 2013 r. [Електронний ресурс] // Główny Urząd Statystyczny Portal Informacyjny. – Режим доступу: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-instytucji-kultury-w-polsce-w-2013-r-,3,5.html>
297. Erlil A. Cultural Memory Studies: An Introduction // Media and Cultural Memory. – Berlin–New York: de Gruyter, 2008. – S. 1–19.
298. FreedomofthePress 2016 [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/>

FH_FT0P_2016Report_Final_04232016.pdf

299. Fundacjanarzeczfilmu «Wołyń» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: filmwolyn.org
300. GazetaWyborcza[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wyborcza.pl/0,0.html>
301. Halbwachs M. The collective memory / trans.FrancisJDitter, Jr., andVida-JazdiDitter. – NewYork, 1980. – S. 61.
302. Historia Muzeum [Електронний ресурс] // Oficjalna strona internetowa Muzeum Powstania Warszawskiego. – Режим доступу: http://www.1944.pl/o_muzeum/o_nas/historia_muzeum/
303. Jutrobezobaw – programSLD [Електронний ресурс] // SojuszLewicyDemokratycznej. – Режим доступу: http://www.sld.org.pl/strony/39-jutro_bez_obaw__program_sld.html
304. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // History and Memory. – 2002. – № 41. – S. 171.
305. Kłaś J. Muzea historyczne , pomiędzy pamięcią Zbiorową a polityką pamięci historycznej// Zarządzanie w Kulturze. – 2013. – № 14 (3). – S. 206–207.
306. Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. – Dz.U. – 1998. – Nr 51. – Poz. 318.
307. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz.U. – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.
308. Kontexte und Kulturen des Erinnerns: Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedachtnisses / Hrsg. G. Echterhoff, M. Saar. – Konstanz: UVK, 2002. – S. 4–16.
309. Kula M. Nośniki pamięci historycznej. – Warszawa, 2002. – 320s.
310. Kurtyka J. Polska polityka historyczna // Biuletyn Instytutu pamięci narodowej. – № 5 (64). – maj 2006. – S. 13.
311. Kwaśniewski Aleksander [Електронний ресурс] // President.pl. – 1996. – Режим доступу: <http://www.president.pl/en/president/polish-presidents/aleksander-kwasniewski/>

312. Lekcje historii przy Okrągłym Stole [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/lekcje-historii>
313. List prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego do uczestników konferencji naukowej «Akcja «Wisła» (Krasieczyn, 18–19 kwietnia 2002 r.) // Teki edukacyjne IPN. – S. 39.
314. Matelski D. Działalność Stowarzyszenia «Poznański Czerwiec'56» w latach 1989–2008 / oprac. D. Matelski. – Poznań: Stowarzyszenia Poznański Czerwiec'56, 2008. – 308s.
315. Materiały z XII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/materialy-z-xii-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.html>
316. Materiały z XIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/materialy-z-xiii-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.htm>
317. Materiały z XIV posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/materialy-z-xiv-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.html>

318. Materiały z XV posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/materialy-z-xv-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.html>
319. Materiały z XVI posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/materialy-z-xvi-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.html>
320. Materiały z XVII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/strony/materialy-z-xvii-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii-poznan-21-25-wrzesnia-20.html>
321. «Memory studies» в Україні: статусність та особливості процесу становлення [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1662.htm>
322. Mistygacz M. Okrągłostołowy kontrakt wyborczy: założenia, cele, skutki. – *Studia Politologiczne*. – № 15. – 2009 – S. 83–103.
323. Misztal Barbara A. *Theories of Social Remembering*. – Maidenhead; Philadelphia: Open UP. – 2003. – S. 150.

324. Nasze Tradycje i Wartości – Deklaracja I Kongresu SLD [Електронний ресурс] // Sojusz Lewicy Demokratycznej. – Режим доступу: <http://www.sld.org.pl/public/ckfinder/userfiles/files/Nasze%20wartosci%20i%20tradycje.txt>
325. Nie jestem politykiem, rozmowa W. Bułhak i B. Polak z J. Kurtyka // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2006. – №1/2. – S. 15.
326. Nijakowski L. M. Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny. – Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008. – 288 s.
327. Nora P. General Introduction: Between memory and history // *Realm of memory: The construction of the French past* /ed. by P. Nora. – New York, 1996. – Vol.1 – S. 37–38.
328. O stosunku rządu do kwestii upamiętnienia ofiar ludobójstwa dokonanego na polskich obywatelach na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej // *Kronika Sejmowa*. – Kancelaria Sejmu. – VIII kadencja. – № 19 (838). – 15 lipca 2016. – S. 30–33.
329. Odślonięcie pomnika w Ostrołęce [Електронний ресурс] // Serwis internetowyj Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. – Режим доступу: http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/4/odsloniecie-pomnika-w-ostrolece
330. Olick J. K., Robbins J. Social memory studies: From «collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – Vol. 24. – S. 105–140.
331. Olszewski E. Pamięć społeczna i polityka historyczna w programach polskich partii politycznych// *Środkowoeuropejskie studia polityczne*. – 2013. – № 2. – S. 92.
332. Otwarcie Cmentarza Wojennego w Bykowni [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/art,188,otwarcie-cmentarza-wojennego-w-bykowni.html>

333. Pastusiak L. Czym jest dziś patriotyzm //Myśl Socjaldemokratyczna. – 2006. – № 1–2. – S. 57–58.
334. Patroni roku 2017. Rok 2017 – Rokiem Marszałka Józefa Piłsudskiego// Kronika Sejmowa. – Kancelaria Sejmu. – VIII kadencja. – № 18 (837). – 30 czerwca 2016. – S.21.
335. Pawelec T. Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich. – Kraków: Universitas. – 2012. – 302 s.
336. PiS chce uchwałą upamiętnić 70. rocznicę powstania warszawskiego [Електронний ресурс] //Gazeta Wyborcza. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,91446,16362626,PiS_chce_uchwala_upamietnic_70_rocznice_powstania.html
337. PolitykahistorycznaKomorowskiego [Електронний ресурс] // KlubJagielloński. – Режим доступу: <http://jagiellonski24.pl/2015/04/16/czekoladowy-orzel-i-kiepskie-przemowienia-polityka-historyczna-komorowskiego/>
338. Polityka pamięci [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum/cztery-lata-prezydentury/polityka-pamieci/strona,1.html>
339. Polskie kino historyczne 2005– 2015 [Електронний ресурс] //Strona internetowaPolskiego Instytutu Sztuki Filmowej. – Режим доступу: <http://www.pisf.pl/rynek-filmowy/polskie-kino-historyczne-2005-2015>
340. Polsko-Ukraińskie forum historyków [Електронний ресурс] // Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Режим доступу: <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum>
341. Poselski projekt uchwały w sprawie hołdu wszystkim zamordowanym i represjonowanym na terenach Związku Sowieckiego w ramach tzw. Operacji Polskiej w latach 1937–1938 [Електронний ресурс] // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. VII kadencja. Archiwum. – Режим доступу:

<http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?>

[symbol=PROJNOWEUCH&NrKadencji=7&Kol=D&Typ=UCH](http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=PROJNOWEUCH&NrKadencji=7&Kol=D&Typ=UCH)

342. Poselski projekt uchwały w 95 rocznicę wybuchu Powstania Wielkopolskiego [Elektronnyj resurs] // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. – Reżim dostępu: [http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-021-290-2013/\\$file/7-021-290-2013.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-021-290-2013/$file/7-021-290-2013.pdf)
343. Prezydent Bronisław Komorowski. Dobre prawo [Elektronnyj resurs] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Reżim dostępu: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/prezydent/podsumowanie-2014-roku/prawo/>
344. Prezydent Bronisław Komorowski. Nowoczesny patriotyzm [Elektronnyj resurs] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Reżim dostępu: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/prezydent/rok2013/nowoczesny-patriotyzm/>
345. Prezydent Bronisław Komorowski. Nowoczesny patriotyzm [Elektronnyj resurs] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Reżim dostępu: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/prezydent/podsumowanie-2014-roku/patriotyzm/>
346. Prezydent RP wziął udział w uroczystościach żałobnych w Jedwabnem [Elektronnyj resurs] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Reżim dostępu: <http://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/rok-2001/art,471,prezydent-rp-wzial-udzial-w-uroczystosciach-zalobnych-w-jedwabnem.html>
347. Program Wyborczy Platformy Obywatelskiej z 21 grudnia 2001 r. [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu: <https://www.dropbox.com/sh/l7ld0n5zd5qwvqf/AACiLxDDeHL3I7kRJskuzvWda?dl=0&preview=Program.PDF>
348. Projekt Ustawy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2013 r. w sprawie ustanowienia dnia 11 lipca Dniem Pamięci Męczeństwa Kresowian [Elektronnyj resurs] – Reżim dostępu: <http://11lipca1943.wolyn.org/>

index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=103

349. Properties inscribed on the World Heritage List (7) [Електронний ресурс] // UNESCO. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua>
350. Propozycja PiS: 17 września Dniem Sybiraka. Uchwała na uczyć Polaków zmuszonych do pobytu na «niehumanitarnej ziemi» [Електронний ресурс] // WPolityce.pl. – Режим доступу: <http://wpolityce.pl/polityka/158221-propozycja-pis-17-wrzesnia-dniem-sybiraka-uchwala-na-uczyc-polakow-zmuszonych-do-pobytu-na-nieludzkiej-ziemi>
351. Protokół z VII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/protokol-z-vii-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii>
352. Protokół z VIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/protokol-z-viii-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii>
353. Protokół z X posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/protokol-z-x-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii>

354. Protokół z XI posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-ukrainska-komisja-ekspertow/protokol-z-xi-posiedzenia-polsko-ukrainskiej-komisji-ekspertow-do-spraw-doskonalenia-tresci-podrecznikow-szkolnych-historii-i-geografii.html>
355. Roediger H. L. (III), Wertsch J. V. Creating a new discipline of memory studies // *Memory Studies*. – 2008. – Vol. 1 (1). – S. 18–19.
356. Rzeczpospolita [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu: <http://www.rp.pl>
357. SageJournalsMemoryStudies [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu: <http://mss.sagepub.com>
358. Secler B. Wielkierocznice w uchwałach VI kadencji Sejmu RP [Elektronnyj resurs] // AMUR. – Reżim dostępu: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/2820/1/Wielkie%20rocznice%20w%20uchwalach%20VI%20kadencji%20Sejmu%20RP_Secler.pdf
359. Sejm przyjął projekt uchwały autorstwa PiS upamiętniający 70. rocznicę powstania Armii Krajowej [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu: http://kppis.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=689:sejm-przyj-projekt-uchway-autorstwa-pis-upamitniajcy-70-rocznic-powstania-armii-krajowej&catid=3:informacje&Itemid=160
360. Skwieciński P. Paskudna gra Powstaniem Styczniowym [Elektronnyj resurs] // *Rzeczpospolita*. – Reżim dostępu: <http://www.rp.pl/artukul/947548-Paskudna-gra-Powstaniem-Styczniowym.html#ap-4>
361. Statut Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [Elektronnyj resurs] // Instytut Pamięci Narodowej. – Reżim dostępu: <http://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/statut/24218,Statut-IPN-KSZpNP.html>

362. Strona Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów. Akty prawne – ochrona zbiorów [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nimosz.pl/pl/bazy-danych/akty-prawne/akty-prawne-ochrona-zbiorow>
363. Strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Rada do Spraw Muzeów [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/rada-do-spraw-muzeow.php>
364. Strona Muzeum Okręgowego W Toruniu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.muzeum.torun.pl/strona-132-historia_muzeum.html
365. Sulowski S., Prymusz M., Minenkova N., Zdaniuk B. Polska i Ukraina – próba analizy systemu politycznego. – Warszawa, 2011. – 416s.
366. Testament żołnierzy i obywateli Polskiego Państwa Podziemnego [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/art,869,testament-zolnierzy-i-obywateli-polskiego-panstwa-podziemnego.html>
367. Trobisz K. Mass media opis zjawiska i główne funkcje [Електронний ресурс] // WOSna 100%. – Режим доступу: <http://www.wosnastoprocen.pl/vademecum/Spoleczenstwo/mass%20media%20-%20opis%20zjawiska%20i%20glowne%20funkcje.pdf>
368. Tygodnik «Polityka» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polityka.pl/TygodnikPolityka>
369. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy // Monitor Polski. – 1991. – Nr 45. – Poz. 316.
370. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 1991 r. W sprawie niepodległości Ukrainy // Monitor Polski. – 1991. – Nr 29. – Poz. 205.
371. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w Sprawie Tragicznego Losu Polaków Na Kresach Wschodnich// Monitor Polski. – Nr 47. – Poz. 68.

372. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2012 r. w sprawie akcji «Wisła» [Електронний ресурс] // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej – Режим доступу: <http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/FEBB2B6B6469CB51C1257ACD003E975D/%24File/957.pdf>
373. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie Uczczenia 70. Rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu jej ofiarom // Monitor Polski. – 2013. – Poz.582. – Tom1.
374. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. W sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945 // Monitor Polski. – 2016. – Poz.726.
375. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. // Monitor Polski. – 1990. – Nr. 30. – Poz. 234.
376. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 2006 r. w sprawie rocznicy Wielkiego Głodu na Ukrainie //Monitor Polski. – 2006. – Nr. 21. – Poz. 234.
377. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945 // Monitor Polski. – 2016. – Poz.638.
378. Uchwała w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945// Kronika Sejmowa. – Kancelaria Sejmu. – VIII kadencja. – № 20 (839). – 31 lipca 2016. – S. 30–31.
379. Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje / red. M. Czech. – Warszawa, 1993. – S. 130.
380. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami // Dziennik Ustaw. – 2003. – Nr 162. –Poz. 1568.
381. Ustawa o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 maja 1989 r. – Dz.U. – 1989. – Nr 29. – Poz. 154.

382. Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej//Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa. – 1 czerwca 2016 r. – Poz.744
383. Ustawa z dnia 3 lutego 2011 r. o ustanowieniu Narodowego Dnia Pamięci «Żołnierzy Wyklętych» // Dz. U. – 2011. – Nr 32. – Poz. 160.
384. Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw¹⁾ //Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2009. – №206. – Poz.1589.
385. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym//Dzennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2005. – №17. – Poz. 141.
386. Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim // Monitor Polski. Dzienniki Urzędowe Rzeczypospolitej Polskiej. – 1999. – № 90. – Poz. 999.
387. Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [Електронний ресурс] // Instytut Pamięci Narodowej. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981551016>
388. Ustawa z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów [Електронний ресурс] // Instytut Pamięci Narodowej. – Режим доступу: http://ipn.gov.pl/__data/assets/pdf_file/0009/49293/1-28071.pdf
389. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach[Електронний ресурс] // NIMOZ. – Режим доступу: http://nimoz.pl/upload/akty%20prawne/akty_prawne_2015/o_muzeach.pdf
390. Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego //Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1991. – №17. – Poz. 75.

391. Ustawa z dnia 30 czerwca 2005 r. o kinematografii // Dziennik Ustaw. – 2005. – № 132. – Poz. 1111.
392. W sprawie uczczenia pamięci profesorów uczelni lwowskich zamordowanych przez niemieckich okupantów w lipcu 1941 roku// Kronika Sejmowa. – VII kadencja. – dwutygodnik. – № 42 (767). – 15 lipca 2013 r. – S. 25–27.
393. W sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom// Kronika Sejmowa. – VII kadencja. – dwutygodnik. – №42 (767). – 15 lipca 2013 r. – S. 21–25.
394. W sprawie upamiętnienia 80. rocznicy deportacji Polaków do Kazachstanu//Kronika Sejmowa. – Kancelaria Sejmu. – VIII kadencja. – № 8 (827). – 15 lutego 2016. – S. 18–19.
395. Wertsch J. V. Voices of Collective Remembering. – New York: Cambridge UP, 2002. – 200 p.
396. Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933 / oprac. zbiorowe. – Warszawa – Kijów, 2008. – 648 s.; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. – Warsaw – Kiev, 2009. – 648 p.
397. Wielki Terror: operacja polska 1937–1938 / oprac. zbiorowe (m. in. J. Bednarek, J. Szapował). – Warszawa – Kijów, 2010. – Cz. 1 i 2.
398. Wizyta Prezydenta Ukrainy w Polsce [Електронний ресурс] //Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2007/art,149,472,wizyta-prezydenta-ukrainy-w-polsce.html>
399. Wołek A. Demokracja nieformalna. Konstytucjonalizm i rzeczywiste reguły polityki w Europie Środkowej po 1989 roku. – Warszawa, 2004. – 281 s.
400. Wystąpienie z okazji 25-lecia Wolności [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,197,wystapienie-z-okazji-25-lecia-wolnosci.html>

401. Wzajemnie pojednanie buduje się na prawdzie [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wydarzenia/art,2627,wzajemnie-pojednanie-buduje-sie-na-prawdzie.html>
402. Zakaz propagowania komunizmu // Kronika Sejmowa. – Kancelaria Sejmu. – VIII kadencja. – № 12 (831). – 15 kwietnia 2016. – S.11.
403. Zaxid.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zaxid.net>
404. Zelizer B. Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies // Critical Studies In Mass Communication. – 1995. – Vol. 12. – № 2. – P. 214–239.
405. Żaryn J. Polska polityka historyczna// Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. –№ 5 (64). – maj 2006. – S. 3.
406. Żygulski Z. Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa.– Warszawa, 1982. – S. 98–102.
407. 15 lat Instytutu Pamięci Narodowej w liczbach [Електронний ресурс] //Oficjalna strona Instytutu Pamięci Narodowej. – Режим доступу: <http://old.ipn.gov.pl/wydzial-prasowy/komunikaty/briefing-prezesa-ipn-dr.-lukasza-kaminskiego-w-zwiazku-z-15-leciem-dzialalnosci-instytutu-pamieci-narodowej-warszawa,-12-czerwca-2015>
408. 150. rocznica Powstania Styczniowego [Електронний ресурс] // Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/rocznica-powstania-styczniowego/informacje>